

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTITUTU**

ISSN 2663-4406 (Print)
ISSN 2709-2699 (Online)

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTITUTUNUN ƏSƏRLƏRİ

2022, № 1

AZERBAIJAN LITERATURE STUDIES

WORKS OF THE INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi jurnalı 1946-cı ildən 2019-cu ilə qədər “Ədəbiyyat məcmuəsi” adı ilə nəşr olunub. Jurnal 30 may 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Qeydiyyat № 4223. ISSN 2663-4406 (Print); ISSN 2709-2699 (Online)

“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” Azərbaycan ədəbiyyatını və onun tarixi inkişaf mərhələlərini araşdıran, bu mövzuda müasir və aktual tədqiqat işlərinin nəşrini həyata keçirən elmi-nəzəri jurnalıdır. Jurnalda məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində dərc edilir. Müəlliflərin şəxsi maraqlarını təbliğ edən məqalələr qəbul edilmir. Jurnal aşağıdakı rubrikalardan ibarətdir: Azərbaycan ədəbiyyatı, Mətbuat tarixi, Folklorşünaslıq, Mətnşünaslıq, Mühacirət ədəbiyyatı, Resenziyalar, Yubileylər, Xronika. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” jurnalı ildə iki dəfə nəşr olunur. Jurnalda konfrans və simpozium materialları da dərc edilir, xüsusi buraxılışlar hazırlanır. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərin siyahısına daxildir.

© Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2022

AZERBAIJAN LITERATURE STUDIES

Scientific journal of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences was published from 1946 to 2019 under the title “Literature Collection”. The journal was registered on May 30, 2019 at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

Registration № 4223. ISSN 2663-4406 (Print); ISSN 2709-2699 (Online)

“Azerbaijan Literature Studies” is a scientific-theoretical journal that covers Azerbaijani literature and its historical stages of development, and publishes modern and topical research works on this topic. The journal publishes articles in Azerbaijani, Russian, English and Turkish. Articles promoting the personal interests of authors are not accepted. The journal consists of the following sections: Azerbaijani literature, History of the press, Folklore, Textual scholarship, Emigration literature, Reviews, Anniversaries, Chronicle. “Azerbaijan Literature Studies” journal is published twice a year. Conference and symposium materials are also published in the journal, special editions are prepared. The journal is included in the list of scientific publications recommended by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Azerbaijan Literature Studies, 2022

Təsisçi
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTITUTU

Baş redaktor:

İsa HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın həqiqi üzvü

Məsul katib:

Aygün BAĞIRLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Teymur KƏRİMLİ – AMEA-nın həqiqi üzvü

Nüşabə ARASLI – AMEA-nın müxbir üzvü

Tehran MUSTAFAYEV – AMEA-nın müxbir üzvü

Təhsin MÜTƏLLİMOV – AMEA-nın müxbir üzvü (BDU)

Əlizadə ƏSGƏRLİ – filologiya elmləri doktoru, dosent

Məhərrəm QASIMLI – filologiya elmləri doktoru, professor

Şirindil ALIŞANLI – filologiya elmləri doktoru, professor

İmamverdi HƏMİDOV – filologiya elmləri doktoru, professor

Zahid XƏLİL – filologiya elmləri doktoru, professor (ADPU)

Asif RÜSTƏMLİ – filologiya elmləri doktoru, professor

Əsgər QƏDİMOV – filologiya elmləri doktoru, professor (NDU)

Xəlil YUSİFLİ – filologiya elmləri doktoru, professor (AMEA Gəncə Bölməsi)

Fəridə ƏZİZOVA – filologiya elmləri doktoru, dosent

Ataəmi MİRZƏYEV – filologiya elmləri doktoru, dosent

Nikpur CABBARLI – filologiya elmləri doktoru, dosent

İslam QƏRİBOV – filologiya elmləri doktoru, professor

Vüqar ƏHMƏD – filologiya elmləri doktoru, professor

Razim MƏMMƏDOV – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (ADPU)

Məsul redaktor: **Mehparə AXUNDOVA**

Beynəlxalq redaksiya heyəti:

Yavuz AKPINAR (Türkiyə)

Seyfəddin ALTAYLI (Türkiyə)

Həmidulla BALTOBAYEV (Özbəkistan)

Mişel BOZDƏMİR (Fransa)

Elizbar CAVELİDZE (Gürcüstan)

Kim MİNULLİN (Rusiya/Tatarıstan)

Əhməd ƏXLAQ AHAN (Hindistan)

Aqata BAREYA (Polşa)

Qaadamba BİLQUUDEİ (Monqolustan)

Founder

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI

Editor-in-Chief:

Isa HABIBBAYLI

Active member of ANAS

Executive Secretary:

Aygun BAGHIRLI

Doctor of philosophy in philology, associate professor

Editorial board:

Teymur KARIMLI – Active member of ANAS

Nushaba ARASLI – Correspondent member of ANAS

Tehran MUSTAFAYEV – Correspondent member of ANAS

Tahsin MUTALLIMOV – Correspondent member of ANAS (BSU)

Alizade ASGARLI – doctor of philological sciences, associate professor

Maharram GASIMLI – doctor of philological sciences, professor

Shirindil ALISHANLI – doctor of philological sciences, professor

Imamverdi HAMIDOV – doctor of philological sciences, professor

Zahid KHALIL – doctor of philological sciences, professor (ASPU)

Asif RUSTAMLI – doctor of philological sciences, professor

Asgar GADIMOV – doctor of philological sciences, professor (NSU)

Khalil YUSIFLI – doctor of philological sciences, professor (ANAS Ganja Division)

Farida AZIZOVA – doctor of philological sciences, associate professor

Ataemi MIRZAYEV – doctor of philological sciences, associate professor

Nikpur JABBARLI – doctor of philological sciences, associate professor

Islam GARIBOV – doctor of philological sciences, professor

Vuqar AHMAD – doctor of philological sciences, professor

Razim MAMMADOV – doctor of philosophy in philology, associate professor (ASPU)

Responsible editor: **Mehpare AKHUNDOVA**

International editorial board:

Yavuz AKPINAR (Turkey)

Seyfeddin ALTAYLI (Turkey)

Hamidulla BALTOBAYEV (Uzbekistan)

Mishel BOZDEMİR (France)

Elizbar JAVELIDZE (Georgia)

Kim MINULLIN (Russia/Tatarstan)

Ahmad AKHLAG AHAN (India)

Aqata BAREYA (Poland)

Qaadamba BILQUDEI (Mongolia)

Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşması problemləri

İsa Həbibbəyli

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru. Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşması problemlərindən, ədəbiyyatşünaslıq elminin qazandığı nailiyyətlərdən bəhs olunur. Azərbaycanda ədəbi-nəzəri fikir bir neçə yolla inkişaf etmişdir. Birincisi, bədii söz vasitəsilə ədəbi-nəzəri fikrin inkişaf etdirilməsi yoludur. Professional ədəbiyyatşünaslığın inkişafında klassik poeziyadakı ədəbiyyat haqqındakı fikirlərin müəyyən əhəmiyyəti olmuşdur. İkinci mühüm yol qədim dövr və orta əsrlərdən başlayaraq meydana çıxmış təzkirələr və salnamələr yolu ilə ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşdırılması istiqamətini özündə ehtiva edir. Dövlətsah Səmərqəndi, Əhdi Bağdadi, Sadiq bəy Əfşar, Lütəli bəy Azər, Saib Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani, Həsənəli xan Qaradaği, Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmmədali Tərtibat və başqaları, onların əsərləri barədəki məlumatlar, habelə bədii ədəbiyyat nümunələri sonralar sistemli ədəbiyyat tarixinin hazırlanmasında zəngin elmi baza funksiyasını yerinə yetirmişdir. Müxtəlif əsərlərdə ədəbiyyat, şeirşünaslıq haqqında ara-sıra yazılmış risalələr, lüğətlər və elmi əsərlər də professional ədəbiyyatşünaslığın elm sahəsi kimi formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Ən nəhayət, bütün bu ədəbi-elmi və tarixi ənənələr zəminində XIX əsrdə Azərbaycanda professional ədəbiyyatşünaslıq elmi yaranmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, yazıçı və şairlər, realist bədii nəsr, professional ədəbiyyatşünaslıq

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 15.04.2022; qəbul edilib – 22.04.2022

Problems of the formation of Azerbaijani literary criticism

Isa Habibbeyli

Vice-President, Academician of ANAS

General Director of Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Abstract. In the article is dealt with the problems of the formation of Azerbaijani literary criticism and achievements of literary criticism. Literary-theoretical thought has developed in various ways in Azerbaijan. First way of development is to improvement of literary-theoretical thought through artistic word. Thoughts on literature in classical poetry played an important role in the development of professional literary criticism. The second way contains the direction of formation of the literary criticism through tezkires and chronicles that have appeared since ancient times and the Middle Ages. Dovletshah Samargand, Ahdi Bagdadi, Sadig bey Afshar, Lutfeli bey Azer, Saib Tabrizi, Seyid Azim Shirvani, Hasanali Khan Garadagi, Mir Mohsun Navvab, Mahammadali Terbiyat and others, the information about their works, as well as examples of fiction realized the function of rich scientific base in the preparation of the history of literature systematically. The letters, dictionaries and scientific works written about literature and poetry in various works has influenced the formation of the field of literary criticism. Azerbaijani professional literary criticism was created in 19th century on the basis of all these literary, scientific and historical traditions.

Keywords: Azerbaijani literature, writer and poets, realist fiction, professional literary criticism

Article history: received – 15.04.2022; accepted – 22.04.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycanda ədəbi-nəzəri fikir bir neçə yolla inkişaf etmişdir. Birincisi, bədii söz vasitəsilə ədəbi-nəzəri fikrin inkişaf etdirilməsi yoludur ki, bu istiqamət qədim dövr və orta əsrlərdən başlayaraq bizim günlərə qədər yazıçı və şairlərin ədəbi əsərlərində ifadə etdikləri ədəbiyyat haqqındakı fikirlərdən ibarətdir. Azərbaycan klassik poeziyasında söz və onun funksiyaları haqqındakı şeirlər geniş mənada şairlərimizin ədəbiyyata dair mülahizələridir. Professional ədəbiyyatşünaslığın inkişafında klassik poeziyadakı ədəbiyyat haqqındakı fikirlərin müəyyən əhəmiyyəti olmuşdur. İkinci mühüm yol, qədim dövr və orta əsrlərdən başlayaraq meydana çıxmış təzkirələr və salnamələr yolu ilə ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşdırılması istiqamətini özündə ehtiva edir. Dövlətşah Səmərqəndi, Əhdi Bağdadi, Sadiq bəy Əfşar, Lütfəli bəy Azər, Saib Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani, Həsənəli xan Qaradaği, Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmmədəli Tərbiyət və başqalarının müxtəlif əsrlərdə meydana çıxmış təzkirələrində adları keçən şairlər və onların əsərləri barədəki məlumatlar, habelə bədii ədəbiyyat nümunələri sonralar sistemli ədəbiyyat tarixinin hazırlanmasında zəngin elmi baza funksiyasını yerinə yetirmişdir. Nəhayət, müxtəlif əsrlərdə ədəbiyyat, şeirşünaslıq haqqında ara-sıra yazılmış risalələr, lüğətlər və elmi əsərlər də professional ədəbiyyatşünaslığın elm sahəsi kimi formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Ən nəhayət, bütün bu ədəbi-elmi və tarixi ənənələr zəminində XIX əsrdə Azərbaycanda professional ədəbiyyatşünaslıq elmi yaranmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycanda peşəkar ədəbiyyatşünaslıq elminin ilk böyük yaradıcısıdır. Azərbaycan dramaturgiyasının və realist bədii nəsrinin əsasını qoymuş böyük mütəfəkkir, professional ədəbiyyatşünaslıq elminin də banisidir. Onun “Nəzm və nəsr haqqında”, “Tənqid risaləsi”, “Fəhrisi-kitab”, Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika”, “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” məqalələri ədəbi tənqiddə və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair ciddi ədəbiyyatşünaslıq əsərləridir. Bu məqalələrdə Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbiyyatşünaslıq elminin ayrı-ayrı sahələrinə dair qiymətli fikirləri öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlarla bərabər, Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq sistemli bir elm sahəsi kimi XX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Əvvəla, bu tarixi mərhələdə Fəridun bəy Köçərli kimi ədəbiyyatşünaslıq elminin müxtəlif sahələri, xüsusən də ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixi istiqamətləri ilə ardıcıl məşğul olan, həyatını bütünlüklə maarifçilik hərəkətinin və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişaf etdirilməsinə həsr etmiş görkəmli bir ədəbiyyatşünas yaşayıb-yaratmışdır. Bu böyük elm xadimi “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kimi ədəbiyyatşünaslıq elminin abidəsi sayıla biləcək qiymətli elmi əsər yazıb meydana qoymuşdur. İkincisi, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Abdulla Sur, Seyid Hüseyn və başqaları müxtəlif istiqamətlər üzrə ədəbiyyatşünaslıq əsərləri yazaraq, Azərbaycan cəmiyyətinə təqdim etmişlər. Üçüncüsü isə həmin tarixi dövrdə əsasən yazıçı və ya şair kimi fəaliyyət göstərmiş Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Hüseyn Cavid, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və başqaları kimi yazıçı və şairlərin bədii əsərlərindəki ədəbiyyat haqqındakı mülahizələrindən başqa, onların ədəbiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə həsr edilmiş məqalələri də əhəmiyyətli ədəbiyyatşünaslıq əsərləri kimi qəbul olunur. Bütün bunlar tam halda, ümumiləşdirilmiş şəkildə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslığın müstəqil elm sahəsi səviyyəsinə qalxmasını təmin etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin qazandığı nailiyyətlər sırasında ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində meydana çıxmış əsərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, ədəbi-nəzəri fikrin çoxəsrlik inkişafı tarixində məhz bu dövrdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının sistemli elmi tarixi yazılmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Fəridun bəy Köçərlinin

1913-cü ildə tamamlanmış üç cilddən ibarət olan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” ölkəmizdə yaradılmış birinci ədəbiyyat tarixi əsəridir. Ədəbi-tarixi və coğrafi prinsiplər əsasında yazılmış bu əsərdə qədim dövr və orta əsrlərdən XIX əsrin axırlarına qədər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayıb-yaratmış 128 yazıçı və şairin həyatı və yaradıcılığından bəhs olunur. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın “Bir neçə söz” adlandırdığı müqəddiməsində ilk ədəbiyyat tariximizin yaranma prinsiplərini aşağıdakı kimi şərh etmişdir: “Üdəbə və şüeramızın tərcümeyi-hallarına və əsərlərinə şüru etməkdən (başlamaqdan – İ.H.) əqdəm ədəbiyyat barəsində cümlə məlumat verməyi lazım gördük. Və bu kitabı yazmaqda...”

Azərbaycanda olan hər bir bilad (şəhərlərin – İ.H.) və diyarın şüəra və üdəbası haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib bildik... Biz mümkün olduğu dərəcədə məşhur şüəra və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təəssüratımızı yazıb, tövsif və tənqidə layiq olan məqam və nüktələri şərh və bəyan etmişik” [5, s.43-44].

Beləliklə, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nda səkkiz coğrafi dairədə: Gəncə, Şirvan-Şamaxı, Qarabağ, Quba, Nuxa, Ordubad, İrəvan və Dərbənddə yazıb-yaratmış şairlərin həyatı və yaradıcılığı tarixi xronologiya əsasında təqdim olunmuşdur. Firidun bəy Köçərli çoxəsrlilik Azərbaycan ədəbiyyatından tarixilik prinsipi vasitəsi ilə və inkişaf mərhələləri üzrə sistemli şəkildə söz açmışdır. Bu yolla coğrafi ərazi bölgüsü, tarixilik prinsipi və elmi təhlil “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları”nın simasını müəyyən edir.

Üç hissədən ibarət nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın birinci cildində şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında zəruri məlumatlar verildikdən sonra Azərbaycan yazılı ədəbiyyatından bəhs edilmişdir. “Materiallar”da Şeyx Nizami, Əbülülə Gəncəvi barəsində ayrı-ayrılıqda portret-oçerklər olsa da, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Məhəmməd Füzulidən başlanılmışdır. Firidun bəy Köçərli bunun səbəbini Füzulinin şeirdə türk dilinə rəvnəq verən ən böyük şair olması ilə əlaqələndirmişdir. “Füzuli özü türk oğlu olmağına binaən, öz ana dilini artıq dərəcədə sevib də, ona rəvnəq verməyi baş vəzifələrindən biri hesab edirmiş. Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağadi olubdur. ...Və bununla biz türklərin üstə ümumən və Azərbaycan türklərinin boynuna xüsusən böyük minnət qoyubdur” [5, s.58].

Bundan başqa, Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının coğrafi ərazi bölgüləri üzrə təqdim olunmasına keçməmişdən əvvəl “Materiallar”da böyük özbək şairi Əlişir Nəvayi də müstəqil bir portret-oçerk həsr etmişdir. Böyük Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimi bunun səbəbini aşağıdakı kimi izah etmişdir: “Əlişir Nəvai hicrətin doqquzuncu əsrinin axırlarında yetişən cığatay və əcəm şüərasının ən məşhurlarındandır. Bu şair əslən cığatay türklərindən isə də, Azərbaycan şüərası arasında artıq hörmət və şöhrət kəsb etmişdir və onlara Nəvainin təsiri artıq dərəcədə olubdur” [5, s.90].

Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın birinci hissəsində Gəncə, Şirvan-Şamaxı, Qarabağ və Qubada yaşayıb-yaratmış şair və yazıçılardan bəhs etmişdir. Bu hissədə haqqında danışılan 50 şair və yazıçının sıralarında Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vidadi, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əbülqasım Nəbatı kimi tanınmış sənətkarlarla yanaşı, onlarla başqa qələm əhli də vardır ki, onların haqqındakı bütün məlumatları ilk dəfə Firidun bəy Köçərli vermişdir. Eyni zamanda, “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının ikinci hissəsində “Bahar əyyamı və Seyid Əzim dövrü” adlandırılan bölmədən başlayaraq, Şirvan, Qarabağ, Ordubad, İrəvan və Dərbənd şairlərinin sıralarında da Seyid Əzim Şirvani, Xurşidbanu Natəvan, Fəqir Ordubadi, Əbülhəsən Raci və başqaları kimi adı və əsərləri bəlli olan şairlərlə bərabər, onlarla şair haqqında ilk məlumatları Firidun bəy Köçərli toplayıb sistemləşdirərək cəmiyyətə təqdim etmişdir. Beləliklə, tanınmış yazıçı və şairlərin də elmi bioqrafiyasını ilk dəfə Firidun bəy Köçərli yazmışdır. Tədqiqatçıları Azərbaycan yazıçı və şairlərinin həyatı və yaradıcılığına dair məlumatları əldə etmək üçün Firidun bəy Köçərli müasiri olan ziyalılara məktublar göndərüb cavablar almış, topladığı materialları sistemləşdirərək təhlil etməklə onların haqqında portret-oçerklər hazırlamışdır [2, s.105-109].

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın üçüncü hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çatma-

mişdir. Çox ehtimal ki, bu cild Firidun bəy Köçərli 1920-ci ildə həbs edilərkən, evində aparılan axtarış nəticəsində müsadirə olunaraq bir daha geri qaytarılmamışdır. Müasirlərinin və ailə üzvlərinin xatirələrinə əsasən, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın üçüncü hissəsində görkəmli ədəbiyyatşünasın müasiri olan yazıçı və şairlərdən bəhs edilmişdir. Deməli, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabında ən qədim dövrlərdən – şifahi xalq ədəbiyyatından başlamış XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrlərin ədəbiyyat tarixi öz əksini tapmışdır. Adında “materiallar” sözünün olmasına baxmayaraq, bu, qətiyyənlə yalnız toplama materialları məcmuəsi olmayıb, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki mükəmməl və sistemli tarixindən ibarət olan əhəmiyyətli bir tədqiqat əsəridir.

XX əsrin əvvəllərində ayrı-ayrı görkəmli yazıçı və şairlərə həsr edilmiş monoqrafiyalar və məqalələr də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə meydana çıxmış tədqiqatlardır. Firidun bəy Köçərlinin Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Kazım ağa Salik, Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə haqqındakı məqalələri “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”na qiymətli əlavələrdir.

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində araşdırmaların genişləndirilməsi Azərbaycan cəmiyyətində xalqın milli-mənəvi özünüdərk proseslərinin genişlənməkdə olması ilə əlaqədar idi. Yazıçı və şairlərin milli-mənəvi özünüdərk və oyanış sahəsində ədəbiyyatda həyata keçirdikləri böyük işi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar elmi-nəzəri və ədəbi-tarixi əsərlərin yazılması ilə yerinə yetirirdilər. Bu dövrdə yazıçıların da həmin proseslərə qoşulması ilə elmi-ədəbi mühitdə yazıçı-ədəbiyyatşünas, şair-tənqidçi formatında yaradıcı qüvvələr formalaşmışdır. Şair, ədəbiyyatşünas kimi çıxış edən Abdulla Surun (1877-1912) bədii yaradıcılıqla eyni səviyyədə ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilə də ardıcıl məşğul olması və araşdırmalarında ədəbiyyat tarixçiliyinə üstünlük verməsi onun cəmiyyətdə və ədəbiyyatda getməkdə olan milli-mənəvi özünüdərk proseslərində daha geniş miqyasda iştirak etməsinin nəticəsi idi. Bu baxımdan Abdulla Surun “Füyuzat” jurnalında 1907-ci ildə çap olunmuş “Füzuliyə bir nəzər” adlı məqaləsi “Azərbaycanda Füzuli araşdırmalarının təməli” [9, s.28] hesab olunur. Bundan başqa, Abdulla Surun “Türk ədəbiyyatına bir nəzər”, “Ədəbiyyatı Osmanıyyə” kitabları da ədəbiyyat tarixi istiqamətində yazılmış elmi araşdırmalardan ibarət olub, ayrı-ayrı dövrlərdə yaşayıb-yaratmış yazıçı və şairlərimizi yeni nəsillərə təqdimatıma xidmət edir.

Tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla ardıcıl şəkildə məşğul olan Seyid Hüseyn Kazımoğlunun (1887-1937) müasiri olan yazıçılardan Məhəmməd Hadi, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Rza Zaki, Abdulla Şaiq haqqında yazdığı məqalələrdə onların həyatı və yaradıcılıqlarının əsas məqamları dövrün oxucularına çatdırılmışdır. Abbas Səhhətin (1874-1918) “Qara xəbər” adlı məqaləsi məslək dostu Mirzə Ələkbər Sabirin vəfatı münasibətilə yazılmış nekroloq olsa da, orada satirik şairin ömür və sənət yolunun əsas məqamları – onun ədəbiyyat qarşısındakı böyük xidmətləri öz əksini tapmışdır. Hüseyn Cavidin (1882-1941) “Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, yaxud Abdulla Sur – Abdulla Tofiq” məqaləsi, barəsində az yazılmış bu nakam şair haqqında ilk mənbələrdən biri hesab olunur. Məqalədə Hüseyn Cavid tərəfindən ilk dəfə olaraq şairin yığcam bioqrafiyası da verilmişdir: “Mərhum Abdulla əfəndi 1877-ci il tarixində təvəllüd etmiş və 1896-cı sənəsində açılan məktəbi-xeyriyyədə təhsilə şüru etmiş. Sonra haman məktəbdə müəllim təyin edilərək tədris etməyə başlamış.

...Bir kaç ildən sonra bu qəyyur cavan oğlan Tiflis şəhərinə getmiş, orada “Şərqi-Rus” qəzetəsində mühərrir olmuş, sonra Bakıya gedib beş-altı ay qədər də orada iqamət edərək, oradan doğru İstanbula getmiş. Üç sənədən ziyadə fəqr və fəlakət içində... orada gecə-gündüz təhsil ilə uğrayıb durmuş... Onu məhv edən bu xəstəlik orada ikən başlamışdır... Gəncəyə gələrək mədrəseyi-ruhaniyyədə millət yavruqlarının gözünü, fikrini açmağa başlamışdır... Mərhumun lisana, osmanlı ədəbiyyatına tətəbbüatı var, yaxşı əsərlərdir, həmişə çap olunmamışdır. Ruscadan bir coğrafiya kitabı tərcümə etmiş, Şünasi mərhumun “Sair evlənməsi” ünvanlı vedovilini Azərbaycan türkcəsinə təhvil etmiş və üç cild üzrə şüəranın gözəl mənzumələrini toplayıb müntəxəbat etmək istəyirdi ki, vəfat etdi” [7].

Romantik şair Məhəmməd Hədinin “Abbas Səhhətın üsuli-ədəbisi” adlı məqaləsində də, nekroloq şəklində olsa da, qələm və məslək dostunun həyatı və yaradıcılığının mühüm məqamlarına işıq salınmışdır: “Zatən Şeyx Nizamiyə böyük bir hörməti vardı. Daima Nizaminin ləyamat (ölməz – İ.H.) nəzmlərini kəməli-fəsahtlə oxur, samələrini (dinləyicilərini – İ.H.) ləzzətyabi-ədəbiyyat eylərdi. Ən nəhayət, “Pənc gənc” (“Xəmsə” – İ.H.) şairi-möhtərəmiyyəyə həmcivari məzar oldu.

Şirvanlı şair Şirvan faciəsi əsnasında başqaları kimi şəhəri tərkə məcbur olmuş, yolda soyulmuş, var-yoxu əlindən alınmışdır. Bir çox yerlərdə sərsəriyanə dolaşmış, ən sonda Gəncəyə nəqli-məkan etmişdir. Orada xəstə oldu. Zalım və biiman ölümün pəncəsində ...tərki-həyat elədi” [10].

XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış bu qəbildən olan məqalələr sonralar sistemli ədəbiyyat tarixinin ərsəyə gəlməsində və ayrı-ayrı şairlər və yazıçılar haqqında monoqrafik əsərlər, dissertasiyalar yazılarkən mühüm qaynaqlar kimi istinad mənbəyinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq elminin ədəbi tənqid sahəsi daha çox inkişaf etmişdir. Bu, həmin dövrdə ölkəmizdə mətbuatın geniş şəkildə inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, bu tarixi mərhələdə bir sıra istiqamətlər üzrə mətbuat inkişaf etmiş, başda “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmaqla, satirik mətbuat, demokratik mətbuat: “Şərqi-Rus”, “Füyuzat”, “Açıq çöz”, dövlət mətbuatı “Azərbaycan” qəzeti, habelə müxtəlif siyasi baxışlara malik qəzet və jurnallar, həmçinin “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” kimi uşaq və gənclər üçün olan mətbuat orqanları yaranıb geniş yayılmışdır. Bu da öz növbəsində ədəbiyyatın, publisistikanın və ədəbi tənqidin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xüsusən, müasir ədəbi proseslə əlaqədar olduğu üçün mətbuatın funksiyalarına uyğun gəldiyinə görə, ədəbi tənqid sahəsində böyük canlanma baş vermişdir. XIX əsrin II yarısında Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən yaradılmış Azərbaycan ədəbi tənqidi “Siyasi fırtınalar”, yaxud “Asiyanın oyanması” dövrü kimi xarakterizə edilən yeni tarixi mərhələdə xüsusi bir fəaliyyət istiqamətinə çevrilmişdir. Həm də ədəbi tənqidi məqalələr yazan yazıçı və şairlərdən başqa, bu dövrdə daha çox ədəbi tənqid sahəsi ilə məşğul olan peşəkar tənqidçilər nəslə yetişib formalaşmışdır. Ədəbi tənqidlə məşğul olanların bir çoxu həm də publisistika sahəsində də fəaliyyət göstərdikləri üçün, bu dövrün ədəbi tənqidində publisistikaya meyil qüvvətlidir. Ədəbiyyat tarixçiliyi ilə yanaşı, həm də tənqidçi kimi çıxış edən Firidun bəy Köçərli-dən başqa, Əli Nazim, Seyid Hüseyn, Kazımoğlu, Əhməd bəy Ağaoğlu, Abdulla Sur, Əmin Abid kimi professional tənqidçilər də meydana çıxmışdır. Bundan başqa, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Ömər Faiq Nəmanzadə, Eynəli bəy Sultanov və başqaları kimi publisistlərin də ədəbi tənqid nümunələri olan məqalələri də mətbuatda çap olunmuşdur. Eyni zamanda, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq kimi yazıçılar da ədəbi prosesin hadisələri və simaları haqqında fikir və mülahizələrini bildirmişlər. Bütün bunlara görə, akademik Kamal Talıbzadə XX əsrin əvvəllərini Azərbaycan ədəbi tənqidinin xüsusi inkişaf mərhələsi səviyyəsində qiymətləndirərək yazmışdır: “1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda ədəbi tənqid öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Bu dövrdə tənqid ədəbi həyatın ayrılmaz üzvi bir sahəsinə çevrilir, ayrı-ayrı ədəbi, ictimai-siyasi, fəlsəfi əqidələrin mübarizəsi şəraitində onun müxtəlif cərəyanları müəyyənləşir. Demokratik tənqid bu illərdə müasir ədəbiyyatın mühüm nəzəri məsələlərinin həllinə girişir, ədəbiyyatın xalq həyatı ilə, azadlıq hərəkatı ilə daha möhkəm bağlanmasına güclü təsir göstərir” [8, s.53].

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi tənqidi “təzə şeir necə olmalıdır” sualına cavab verməyi ön mövqeyə çəkmişdir. “Asiyanın oyanması” adlandırılan yeni dövrün ədəbiyyatının istiqamətini müəyyən etmək ədəbi tənqidin əsas vəzifələrindən biri olmuşdur. Bu öz növbəsində klassik ədəbi irsə münasibət problemi ilə də əlaqədar olub, özündə “köhnə” və “yeni” şeir məsələlərini əhatə etmişdir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın yeni epoxadakı gedişatı ilə bağlı olduğu üçün köhnə və yeni şeir məsələsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatını müxtəlif qütblərdə təmsil edən fərqli yazıçı və şairlər, tənqidçi və publisistlər bu mövzu ətrafındakı müzakirələrə qoşulub, mövqelərini bildirmişlər. Bu baxımdan, Abbas Səhhətin 1905-ci ildə yazıb, 23 iyun 1905-ci il tarixdə “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi “Təzə şeir necə olmalıdır” adlı məqaləsində qaldırılan məsələ XX əsrin əvvəlləri Azərbay-

can ədəbi tənqidinin baş sualına çevrilmişdir.

Təzə şeir məsələsi əslində yalnız poeziya sahəsini əhatə etməyib, bütövlükdə “yeni ədəbiyyat necə olmalıdır” sualını özündə cəmləşdirir. Bu məsələ ətrafındakı müzakirələrdən görünür ki, Abbas Səhhəti düşündürən şeiri epiqonçuluqdan xilas etmək məsələsində bütün qütblərdən olan yazıçılar və tənqidçilər eyni mövqedə dayanmışlar. Ədəbi-tənqidi fikir tam halda bu qənaətdə olmuşdur ki, Abbas Səhhətin yazdığı kimi, ədəbiyyatda “qəddi sərvə, üzü ağa, kirpiyi oxa, qaşsı ya-ya bənzədilməsi [1] dövrü artıq bitmişdir. Vaxtilə Mirzə Fətəli Axundzadənin başladığı bu iş yeni tarixi mərhələdə ədəbiyyatda realist, yaxud romantik və ya sentimentalist mövqe tutanların hamısının gəldiyi ortaq bir qənaət idi. Lakin “yeni ədəbiyyat necə olmalıdır” sualı ətrafında axtarışda olanların fikirlərində ortaq cəhətlərlə yanaşı, fərqli baxışlar da mövcud idi. Abbas Səhhətin fikrinə, “oxucuların qəlbinə təsiri olan “hissiiyyəti-təbiyyə” üsulu ilə yaradılan ədəbiyyat müasir dövrün ədəbiyyatının ana xəttini təşkil etməlidir. Bu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında romantik və sentimentalist yazıçı və şairlərin baxışlarını ifadə edən qənaət idi. Dövrün ədəbi hərəkətində aparıcı mövqeyə malik olan mollaşrəddinçi realist sənətkarlar isə bu hərəkətin başçısı Cəlil Məmmədquluzadənin yazdığı kimi, “xalqa xidmət etməyi qələmin müqəddəs vəzifəsi” hesab edirdilər. Mollaşrəddinçilər “xalqa xidmət etmək” dedikdə, geniş mənada xalqı müstəmləkəçilikdən qurtarmaq, milli oyanışa nail olmaq, məmləkətdə respublika tipli azad və müstəqil dövlət qurmaq kimi mühüm ictimai-siyasi vəzifələri nəzərdə tuturdular. Demokratik tənqid bu mövqeyi müdafiə edirdi. Həsən bəy Zərdəbinin “xülasə, şer böyük bir alətdir ki, onunla bizim yuxuda olan qardaşlarımızı ayılmaq çox asandır” [6] çağırışı mollaşrəddinçilərin ədəbiyyat haqqındakı mövqeyinin daha da qüvvələndirilməsinə xidmət edirdi. Firidun bəy Köçərli də aşağıdakı mülahizələri ilə ədəbiyyatda realizmin, milli oyanış və dirçəlişin bədii ifadəsinin zəruriliyini diqqət mərkəzinə çəkir: “Ədəbiyyat millətin aineyi-həqiqətnümasıdır ki, onun maddi və mənəvi tərəqqisini və istiqbalı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir” [5, s.44]. Bir az sonra tənqidçi Əli Nazim də ədəbiyyatın ictimai vəzifəsini ön mövqeyə çəkərək qətiyyətlə yazmışdı ki: “yeni ədəbiyyatın mövzusu həyatdır, üsulu həyatı bütün həqiqəti, bütün acılığı ilə göstərmək, qayəsi isə həyatı göstərməklə insanların psixologiyasını tərbiyə etmək və gələcək cəmiyyətə hazırlamaqdır” [3, s.23].

Beləliklə, romantiklərin ədəbiyyatda təbiiliyə üstünlük vermələri ilə realistlərin həqiqətpərəstliyə, həyatı bütün həqiqətləri ilə təsvir etməyə çağırışları nəticə etibarilə ideya baxımından birbirini tamamlamışdır. Bununla belə, həmin fərqli baxışlar XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatında fərqli üslubların, ayrı-ayrı yanaşma üsullarının meydana çıxmasına istiqamət vermişdir ki, bu da yazıçı və şairlərin bir-birlərini təkrar etməmələri üçün geniş meydan açmışdır.

Ədəbi tənqidin bədii əsərləri qiymətləndirməsində də “xalqa xidmət etmək” və həqiqətpərəstlik əsas meyar kimi irəli sürülmüşdür. Bu cəhətdən tənqidçi Seyd Hüseynin tənqidi-realist ədəbiyyatın ölməz nümunəsi olan Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Ölülər” əsərinin 1916-cı ildə Bakıda göstərilmiş ilk tamaşası haqqındakı “Ölülər haqqında təəssürat” adlı məqaləsi dövrün ədəbi tənqidinin əsas meyillərini özündə əks etdirir. Seyid Hüseynin Azərbaycan cəmiyyətinin “Ölülər” tamaşası haqqında təqdim etdiyi fikirlərdə ədəbiyyatın qarşısında duran “xalqa xidmət etmək”, cəhalət pərdəsini dağıtmaq, fikirləri dəyişdirmək kimi ali məqsədləri ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır. Tənqidçinin nəzərə çatdırdığı görkəmli yazıçıların tamaşa haqqındakı aşağıdakı təəssüratları yeni tarixi dövrdə ədəbiyyatdan tələb olunan əsas müddəalar idi:

“Artıq dərəcədə məharətlə yazılmış, məzmunu eynən həyatımızdan götürülmüş, ideyası inqilablı bu dram müsəlmanların həyatında böyük rollar oynayacaqdır, paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib, ölmüş ruhlara can verəcəkdir.

doktor Nəriman Nərimanov.

...“Ölülər” – “Molla Nəsrəddin” kimi baltanı dibindən vuran bir əsərdir.

Üzeyir Hacıbəyov” [11].

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi tənqid ciddi formalaşma dövrü keçirmiş, ədəbiyyatşünaslıq elminin əsas istiqamətləri kimi yaranıb inkişaf etməyə başlamışdır. Bununla belə, həmin dövrdə ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi tənqidlə müqayisədə ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində xeyli dərəcədə az inkişaf meyilləri müşahidə olunur. Lakin

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat nəzəriyyəsi istiqamətində də müəyyən irəliləyişlər nəzərə çarpmaqda idi. Belə ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair fikirlər poetik şəkildə ifadə olunduğu halda, yeni dövrdə nəzəri məsələlərə dair konkret elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabında “ədəbiyyat nədir” sualına verilmiş cavablar nəzəri xarakter daşıyan fikirlərdir. Ədəbiyyatı “millətin ayineyi-həqiqətnüması” kimi qiymətləndirən Firidun bəy Köçərli bədii yaradıcılığın inkişaf istiqamətlərini də ilk dəfə olaraq elmi şəkildə müəyyən etmişdir: “Ədəbiyyat iki qismdir: bir qisim ağızda söylənən nağıl, hekayələrdən, cürbəcür milli nəğmələrdən, aşiq sözlərindən, bayatılardan ibarətdir. Bu qism ədəbiyyata... el ədəbiyyatı deyilir. İkinci qism ədəbiyyat üdəba və şüəranın ... asarı qələmiyyələrindən vücuda gələn ... təsnifatdan ibarətdir ki, bunlar xah nəsr ilə yazılmış olsun, xah nəzmlə, xah ülum və fünuna dair olsun. ...Hər iki qism ədəbiyyatın təkyəgahı (istinadgahı – İ.H.) sözdür ki, ... onun vasitəsi ilə insanın batini aləmi məlum və zahir olur... Söz olmasaydı, əlbəttə, ədəbiyyat dəxi olmazdı” [5, s.45].

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarında Firidun bəy Köçərli ilk dəfə olaraq nağıl, sayaçı sözü, atalar sözləri, bayatı və sair kimi şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarının xüsusiyyətlərini nəzəri cəhətdən izah etmişdir. Bunlar ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair ilk elmi mülahizələr kimi əhəmiyyətli dir.

XX əsrin əvvəllərində yaradılmış məktəb dərsləklərində də ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair ilkin məlumatlar verilmiş, zəruri anlayışların mənası şərh olunmuşdur. Bununla yanaşı, həmin dövrdə ilk dəfə olaraq ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair anlayışları əhatə edən kitabçalar da meydana çıxmışdır. Sultan Məcid Qənizadənin Əliskəndər Cəfərzadə ilə birlikdə 1901-ci ildə hazırladıqları “Kilidi-ədəbiyyat” kitabçası Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid ilk kitabdır. Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiqin 1919-cu ildə çap etdirdikləri “Ədəbiyyat dərsləri” adlı dərs vəsaitində ədəbiyyatın növləri və janrları, ədəbi cərəyanlara dair yığcam məlumatlar verilmişdir. Dövrün ədəbi tənqidi də “Ədəbiyyat dərsləri”ni ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitabı hesab etmişdir. Fərhad Ağazadənin bir məqaləsində “Ədəbiyyat dərsləri” kitabı haqqında aşağıdakılar yazılmışdır: “Xrestomatiya başqa olduğu kimi, “Qəvaidi-ədəbiyyə” də başqa olmalıdır. Bunu nəzərə alaraq Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiq əfəndilər “Ədəbiyyat dərsləri” adı ilə bir əsər yazmışlar ki, buna osmanlılar “nəzəriyyəti – ədəbiyyə” deyirlər” [4].

Son illərdə professor Hüseyn Həşimlinin aşkara çıxarıb nəşr etdirdiyi Əlabbas Müznibin “Ədəbiyyata dair” kitabı da XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair ilk araşdırmalardan biridir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, göründüyü kimi, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşması dövrüdür. Bundan başqa, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq Azərbaycan ədəbiyyatının ümummillə ideallar uğrunda mübarizə ruhunda, milli oyanış və tərəqqi istiqamətində inkişafına yol açmış və təkan vermişdir. Nəticə etibarilə, XX əsrin əvvəllərində yazılmış ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitabları, çap edilmiş məqalələr sonrakı mərhələdə ədəbiyyatşünaslıq elminin və bu elm sahəsinin ayrı-ayrı şöbələrinin, qollarının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Abbas Səhhət. Təzə şeir necə olmalıdır. “Həyat” qəzeti, 23 iyun 1905-ci il, № 14.
2. Bəkir Nəbiyev. Firidun bəy Köçərli (həyatı və yaradıcılığı). Bakı, 1963.
3. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979.
4. Fərhad Ağazadə. “Təlif və tərbiyə əncüməni”nin fəaliyyəti. “Azərbaycan” qəzeti, 9 mart 1920-ci il.
5. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı: Avrasiya-Press, 2005.

6. Həsən bəy Zərdabi. Bizim nəğmələrimiz. "Həyat" qəzeti, 8 yanvar 1906, № 6.
7. Hüseyn Cavid. Mirzə Abdulla Məmmədzadə, yaxud Abdulla Sur – Abdulla Tofiq. "İqbal" qəzeti, 17 may 1912.
8. Kamal Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: Elm, 1996.
9. Mehdi Gəncəli. Hür fikirli türk Abdulla Sur. İstanbul: Ötüken, 2021.
10. Məhəmməd Hadi. Abbas Səhhətin üfiuli-əbədisi. "Azərbaycan" qəzeti, 18 noyabr 1918-ci il, № 43.
11. Seyid Hüseyn. "Ölülər" haqqında təəssürat. "Açıq söz" qəzeti, 1 may 1916-cı il, № 173.

Проблемы формирования литературоведческой науки в Азербайджане

Иса Габиббейли

Вице-президент НАНА, академик

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Резюме. В статье говорится о проблемах формирования литературоведческой науки в Азербайджане и достигнутых ею успехах. Литературно-теоретическая мысль в Азербайджане развивалась несколькими путями. В развитии профессионального литературоведения определённое значение имело существующее в классической поэзии определение литературы. Направление формирования литературоведческой науки берёт начало с древних и средних веков путём выхода на арену тэзкире и салнаме. Сведения о Девлетшахе Самарканди, Ахди Багдади, Садыг беке Авшаре, Лютфали беке Азере, Саибе Тебризи, Сеид Азиме Ширвани, Гасанали хане Гарадаги, Мирмохсуне Наввабе, Мохаммедали Тербийете и других и их произведениях, а также литературные образцы произведений впоследствии послужили как функция богатой научной базы в подготовке системной истории литературы.

На формирование профессионального литературоведения как науки оказали влияние написанные различные сборники, словари и научные труды. Что и привело, наконец, на базе литературно-научных и исторических традиций к созданию в XIX веке профессионального литературоведения как науки.

Ключевые слова: азербайджанская литература, писатели и поэты, реалистическая художественная проза, профессиональное литературоведение

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü

**Некоторые проблемы перевода стилистических особенностей поэзии
Низами Гянджеви (на примере польских и русских переводов)**

Елена Теер

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: helena.teer@gmail.com

Резюме. Перевод произведений Низами на славянские языки представляет огромные трудности. Затруднения в первую очередь касаются передачи языковых средств, различных стилистических фигур таких как метафоры, гиперболы, аллюзии, повторы и др. Во второй половине XX века на русский язык были переведены все поэмы Низами. Были сформулированы принципы подхода к переводу произведений Низами для достижения идейно-художественной адекватности. При этом переводчики стремились не только пересказать содержание поэм Низами, но и сохранить, где это было возможно, стиль поэта. На польский язык поэмы Низами переведены фрагментарно. Лучшие переводы выполнены востоковедом Б.Маевской. Ее перу принадлежат как прозаические, так и поэтические переводы.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамсе», поэтический перевод, стилистические фигуры, азербайджанская литература, русская литература, польская литература

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.01.2022; qəbul edilib – 24.01.2022

**Some problems of translation of stylistic features of Nizami Ganjavi's poetry
(based on Polish and Russian translations)**

Helena Teer

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: helena.teer@gmail.com

Abstract. It is very difficult to translate Nizami's works into Slavic languages. They relate primarily to the transmission of various stylistic figures such as metaphors, hyperboles, allusions, repetitions, and others. In the second half of the XX century all the poems of Nizami were translated into Russian. The principles of the approach to the translation of Nizami's poems were formulated to achieve ideological and artistic adequacy. At the same time, the translators sought not only to retell the content of the poems, but also to preserve the poet's style. Nizami's poems have been translated into Polish in fragments. The best translations were made by orientalist B. Mayevskaya. Both prose and poetic translations belong to her pen.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khamsa, poetic translation, stylistic means, Azerbaijani literature, Russian literature, Polish literature

Article history: received – 14.01.2022; accepted – 24.01.2022

Введение / Introduction

В конце 30-х годов XX в. в СССР было принято решение провести в 1941 году Всесоюзное торжественное празднование восьмисотлетнего юбилея Низами Гянджеви. Перед учеными Азербайджана, родины поэта, а также Ленинграда, где тогда находился крупный востоковедческий центр, была поставлена задача подготовить к юбилею полный критический текст оригинала «Пятерицы» по старейшим и лучшим рукописям.

Главная часть / Main Part

Работа была возглавлена Е.Э.Бертельсом и А.А.Али-заде.

К весне 1941 года критический текст «Пятерицы» был готов, однако война помешала его опубликовать. Но в Баку, Москве и в осажденном Ленинграде состоялись заседания и сессии с докладами о жизни и творчестве Низами, с чтением его стихов в переводах и в оригинале.

Одновременно с подготовкой критического текста «Пятерицы» проф. А.А.Ромаскевич, чл.-корр. Е.Э.Бертельс и другие перевели подстрочно все поэмы Низами на русский язык, на основании которых русские поэты начали создавать их поэтические переводы.

В последующие годы вышли поэтические переводы на русский язык всех пяти поэм: «Сокровищница тайн» (перевод К.Липскерова и С.Шервинского, М., 1959); «Хосров и Ширин» (перевод К.Липскерова, М., 1953); «Лейли и Меджнун» (перевод П.Антокольского, М., 1957); «Семь красавиц» (перевод В.Державина, М., 1959; «Искендер-наме» (перевод К.Липскерова, М., 1955).

Перевод на русский язык произведений Низами, поэта, отстоящего от нас на восемь веков, представляет огромные трудности. И речь здесь идет не о передаче идеологического и психологического своеобразия. Затруднения в первую очередь касаются передачи языковых средств, идиоматики, ибо именно через слово раскрывается художественное мировоззрение поэта.

Как справедливо пишет акад. И.Габиббейли, «в стихотворениях Низами Гянджеви глубокое, тонкое содержание облачено в богатую художественную форму, выражено с использованием привлекательных поэтических средств. Посредством оригинальных тропов в образной форме поэт передает тончайшие человеческие чувства и картины природы» [7, с.232].

Особую трудность для перевода представляет передача стиля Низами, выражающегося в многообразии различных стилистических фигур, таких как метафоры, гиперболы, аллюзии, повторы и др. «Перевод поэм Низами, – пишет член-корр. Араслы Н.Г., – требует большого внимания, энциклопедических знаний. С другой стороны, поэтическая привлекательность, художественная изысканность, умелое использование поэтом многочисленных тропов и прочее значительно усложняют дело перевода» [3, с.199].

Кроме того, для описания действий, эмоций, поведения своих героев Низами старался избегать обычных слов, он придумывал неологизмы, создавал афоризмы, многие из которых превратились в пословицы. «Поэзия Азербайджана в XII веке пользовалась особым стилем, который можно было бы условно назвать «орнаментальным». Характерная черта его – стремление к максимальному повышению веса каждого слова в строке, путем введения многочисленных фигур, широчайшего использования игры словами, чему в значительной степени содействует полисемантичность лексики персидского литературного языка того времени» [4, с.804]. Как писал чл.-корр. Е.Э.Бертельс, Низами последовательно проводил принцип, требующий максимальной художественной выразительности, применения максимума возможных без ущерба для хода мысли украшений в каждой отдельной строке. В этом, по мнению ученого, заключается причина трудности его языка, трудности, уже давно отмеченной не только европейскими, но и восточными критиками [5, с.130].

Русская литература уже в начале XIX века начала осваивать восточную поэзию. Однако поэты-романтики использовали переводы, выполненные западноевропейскими переводчиками. Неоднократно переведенные эти произведения разрушали форму оригинала и, таким образом, становились весьма далекими от него. Требование художественной адекватности еще отсутствовало в переводческой практике.

Именно задача достижения функциональной адекватности формы была поставлена перед поэтами-переводчиками первым редактором переводов Низами Е.Э.Бертельсом. Положения, из которых он исходил, ясно изложены в предисловии к изданию «Пяти поэм» 1946 года. Ученый утверждал, что понять Низами до конца невозможно, потому что мы не понимаем многих его тончайших намеков и заблуждаемся в деталях. Но понимание основной линии его творчества помогает распутывать те бесчисленные трудности, которые вставали перед переводчиками в их напряженной, кропотливой работе. Коллектив переводчиков стремился быть максимально точным при передаче на русский язык совершенно иной «системы мышления» и «показать Низами таким, каким он был на самом деле» [6, с.802].

Прежде всего, обращает на себя внимание проблема передачи арабо-персидской метрики на русский язык. Но проблема состояла еще и в том, что каждая из поэм, составляющих «Хамсе», написана своим размером, выбор которого был не случаен. И за каждой поэмой закрепился вполне определенный размер, который неукоснительно сохранялся в дальнейшем другими восточными поэтами.

Учитывая все это, переводчики отказались от замены долгих слогов ударными и выбрали те поэтические размеры, которые по схеме наиболее близко подходят к каждому конкретному метру оригинала.

Следующей задачей, которая стояла перед переводчиками, была передача рифмы. Принимая во внимание форму месневи, было решено в переводе, насколько возможно, разнообразить рифму, не стараясь в точности повторять расположение мужских и женских рифм оригинала.

В итоге в соответствии с требованиями времени были сформулированы принципы подхода к переводу произведений Низами для достижения идейно-художественной адекватности. При этом переводчики стремились не только пересказать содержание поэм Низами, но и сохранить, где это было возможно, стиль поэта. Поэтому, как они сами признавали, переводам свойственна некоторая «затрудненность» языка, что обусловило необходимость снабдить их комментариями, позволившими русскому читателю лучше понять глубину и сложность оригинала.

В Польше все произведения Низами переведены фрагментарно. Переводы выполнены как прозой, так и поэтически. Ни о каком системном подходе к решению проблемы перевода поэзии Низами на польский язык говорить не приходится. Однако и здесь предпринимались попытки найти наиболее адекватные пути передачи оригинального текста великого поэта на польском языке.

Поэтические переводы с персидского языка на польский можно отнести к наиболее трудным. Причин здесь несколько. Прежде всего, это различная метрическая система персидского и польского стиха – аруз и силлабика. Весьма затрудняет перевод и неродственность языков.

Польской мерой стиха является чистая тоника – счет равноправных слогов. Очевидно, что реконструкция персидских размеров в польском стихе невозможна. Тем не менее, здесь имеется своя традиция. Уже начиная с XVIII в., когда впервые на польском языке была напечатана «История персидской литературы», персидский стих стали переводить польским 13-сложным силлабическим стихом с женскими окончаниями, что обусловлено постоянным ударением на предпоследнем слоге.

В 1975 г. в Польше была опубликована Антология азербайджанской поэзии под названием «Złote kamienie» (Золотые камни).

В Антологии творчество Низами Гянджеви представлено двумя его сочинениями: отрывок из поэмы «Искендер-наме» – «Поход Искендера в Барду и его встреча с властительницей Барды Нушабой» и газель «Млечнолицая, возлюбленная». Поэтический перевод выполнил поэт Т.Хрущчевский. Он рассказал читателям о жизни и творчестве Низами, а также о видах классической поэзии и принципах ее перевода, разработанных при подготовке Антологии. В частности, он отметил, что создатели Антологии отказались от традиционного 13-сложного силлабического стиха для передачи аруза. Они посчитали его слишком тесным «для полной передачи поэтических образов оригиналов» [6, с.290] и заменили 14-сложником. По нашему мнению, это решение оказалось не слишком удачным: стремясь сохранить размер, переводчики значительно удлиннили строку за счет новых слов и украшений, заполнили ее собственным текстом. Однако в переводе использована восточная лексика. Прежде всего, это слова, обозначающие высокое положение и должности: *padyszach* - падишах, *chanum* - ханум, *saki* - саки, *asker*, *dzigit* - воин. Особенно много ее образцов встречается при описании пира: *szerbet z sokiem róży* - шербет с соком розы, *chałwa migdałowa* - миндальная халва, *szerbet z cytryną* - шербет с лимоном, *fistaszki i migdały* - фисташки и миндаль, *kundżut* - кунжут, *szafrany* - шафран, *nugat* - нуга. И еще некоторые другие: *karawan* - караван, *dzejran* - джейран, *hurysy* - гурии.

В переводе есть любопытный пример дословного перевода метафоры. Слова

روز ز زر بست نعل را شد بدی ز چو [8, с.255]

(Когда день подковал Шабдиза золотыми подковами) - Т.е. наступил день

- переведены следующим образом:

W świt przywiedli tu Szaublisa o podkowach złotych. [2, с.39]

(На рассвете к нему привели Шабдиза с золотыми подковами)

К числу лучших можно отнести переводы, выполненные востоковедом Б. Маевской. Она работала с оригинальными текстами поэта. Низами она переводила не только прозаически, но и поэтически. Поэтические переводы выполнены традиционным 13-сложным стихом с соблюдением цезуры и рифмы. Например:

نهفت در صورت گران نشسته تند
در آن جفته طاق چون طاق جفت [8, с.377]

(Сели художники втайне

В этой паре арок, как подходящая пара)

Ražno jęli się pracy, w kabłak jak dwa łuki

Wygiąwszy swoje grzbiety pod kopuły łukiem [1, с.210].

(Резво взялись за работу, в три погибели, как две арки,

Согнув свои спины под аркой купола)

При этом в поэтических переводах Б.Маевская всегда стремилась передать стилистические особенности оригинала и, если вносила какие-то изменения в текст, всегда старалась сделать это с наименьшими потерями для него. Например, специфические названия цветов: «Бычий глаз», *چشمی گاو*, «Слоновое ухо», *گوش مرزن*, «Мышиные ушки» совершенно естественно превращаются в ирисы, ромашки и тюльпаны без существенного ущерба для текста оригинала.

Заклучение / Conclusion

Переводы, выполненные Б.Маевской, отличаются поэтическим и профессиональным мастерством. Особого внимания заслуживает тот факт, что все переводы выполнены

непосредственно с оригинала, но при этом они не превратились в подстрочники, а сохранили особенности поэтического текста.

Литература / References

1. Nizami Gandzewi. "Księga o czynach Aleksandra. Księga sławy. Pałacowy turniej malarzy" - W-wa, Literatura na świecie, n10, 1978.
2. Złote kamienie. – Łódź, 1979.
3. Араслы Н. Г. Низами Гянджеви и турецкая литература. Баку: ЭЛМ, 2021.
4. Бертельс А.Е. Вступительная статья. Низами Гянджеви. Пять поэм. Москва: Художественная литература, 1968.
5. Бертельс Е.Э. Великий поэт азербайджанского народа. – Низами. Пять поэм. Москва, 1946.
6. Бертельс Е.Э. Язык и техническое мастерство Низами. – Великий азербайджанский поэт Низами. Баку, АзФАН, 1940.
7. Габиббейли И. А. Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви. Баку: ЭЛМ, 2021.
8. نظمى گنجوى. شرف نامه. طهران ۱۳۱۶.

Nizami Gəncəvi poeziyasının üslubi özəlliklərinin bəzi tərcümə problemləri (polyak və rus dillərinə tərcümələr əsasında)

Yelena Teyer

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: helena.teer@gmail.com

Annotasiya. Nizami əsərlərinin slavyan dillərinə tərcüməsinin çox böyük çətinlikləri vardır. Bu çətinlik ilk növbədə istiarə, hiperbola, allüziya, təkrir və s. kimi müxtəlif üslubi fiqurların verilməsi ilə bağlıdır. XX əsrin ikinci yarısında Nizaminin bütün poemaları rus dilinə tərcümə olunmuşdu. İdeya-bədii uyğunluğa nail olmaq üçün Nizami əsərlərinin tərcüməsinə yanaşma metodları işlənib hazırlanmışdı. Tərcümə prosesində tərcüməçilər təkcə Nizami poemalarının məzmununu nəql etməyə can atmır, həm də şairin üslubunu qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Nizami poemaları polyak dilinə parçalar şəklində tərcümə edilmişdir. Ən yaxşı tərcümələr B.Mayevski tərəfindən yerinə yetirilmişdir. O həm mənsur, həm də mənzum tərcümələrin müəllifidir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, "Xəmsə", poetik tərcümə, üslubi fiqurlar, Azərbaycan ədəbiyyatı, Rus ədəbiyyatı, Polyak ədəbiyyatı

Nizami Gəncəvi və “erməni məsələsi”

Zəkulla Bayramlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin əsərlərinin bədii tərcüməsi zamanı mətnə yer almış bəzi toponim və etnonimlərin tarixi və elmi həqiqəti əks etdirmədiyi təhlil olunur. Nizami əsərlərinin keçən əsrin 40-cı illərində edilmiş bədii tərcümələri, bildiyimiz kimi, 1937-ci il repressiya dövrünü yaşamış şairlər tərəfindən edilmişdi. Ona görə də həmin əsərlərdə Qafqaz tarixi və coğrafiyası ilə bağlı məsələlərə ehtiyatla yanaşaraq, bəzi yanlışlıqlara yol verilmiş, daha doğrusu, “İskəndərnamə”də tez-tez keçən “Ərmən” toponimi “Ermənistan” kimi tərcümə edilmişdir. Məqalədə bu məsələlər, “İskəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsi üzrə, əsərin orijinal mətni ilə tutuşdurularaq tədqiq olunur, mövcud uyğunsuzluqlara nəzər salınır və aradan qaldırılması zərurəti diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “İskəndərnamə”, “Ərmən”, Bərdə, tərcümə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.02.2021; qəbul edilib – 16.02.2021

Nizami Ganjavi and “Armenian issue”

Zakulla Bayramli

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan

E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Abstract. The article analyzes that some toponyms and ethnonyms in the text during the literary translation of the works of our great poet Nizami Ganjavi do not reflect the historical and scientific truth. Literary translations of Nizami's works in the 1940s, as we know, were made by poets who lived through the repression of 1937. Therefore, in these works, some mistakes were made in matters related to the history and geography of the Caucasus, or rather, the toponym “Arman”, which is often mentioned in “Iskandar-Nameh”, was translated as “Armenia”. In the article, these issues are studied by comparing the original text of the work on the “Sharaf-Name” part of the “Iskandar-Nameh”.

Keywords: Nizami Ganjavi, “Iskandar-Nameh”, “Arman”, Barda, translation

Article history: received – 03.02.2021; accepted – 16.02.2021

Giriş / Introduction

Bəlli olduğu kimi, 2021-ci ildə ölkəmizdə dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin 880 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olundu. İl ərzində Nizaminin həyat və yaradıcılığı, dünyagörüşü, əsərlərinin cəhəngşümul əhəmiyyəti, fəlsəfi-ictimai mahiyyəti və s. barədə nizamişünas alimlərin fikir və mülahizələri, məqalə və müsahibələri müxtəlif mətbu orqanlarda nəşr edilməklə, televiziya və radioda işıqlandırılmaqla, elmi və kütləvi ictimaiyyətə çatdırıldı. Özəlliklə, “Azərbaycan” jurnalının təşkil etdiyi “Nizami söhbətləri” və “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”nın bütöv bir sayını “Gəncəli müdrik”ə həsr etməsi çox yaddaqalan və diqqətçəkici hadisələr

kimi ayrıca qeyd olunmalıdır. Ancaq bu söhbət, müzakirə və təhlillər zamanı Nizami əsərlərində yer alan “erməni məsələsi”, daha doğrusu, bu məsələ ilə bağlı bədii tərcümələrdə yol verilən bir sıra yanlışlıqlar tədqiq və təhlillərdən geri qalmışdır.

Əsas hissə / *Main part*

Öncə onu deməliyik ki, “Xəmsə”nin ana dilimizə bədii tərcüməsi, bəlli olduğu kimi, XX yüzilin 40-cı illərində Stalinin göstərişiylə Nizaminin 840 illiyi ilə bağlı olaraq başlanmışdı. Həmin dövrdə bütün Sovetlər ölkəsində, özəlliklə, Sovet Azərbaycanı cümhuriyyətində ictimai-siyasi vəziyyətin necə olduğunu çoxlarımız yaxşı bilirik. 1937-ci il repressiya “fırtınasından” keçmiş, H.Cavid, M.Müşfiq, Ə.Cavad, F.Köçərli, S.Mümtaz, H.Zeynallı, Ə.Abid və b. görkəmli şair və alimlərin fiziki məhv edilməsini gözləriylə görmüş Azərbaycan ziyalıları, bir növ, küncə sıxılmış halda idilər. Bir sözlə, sağ qalmış aydınlarımız dövlət və hakimiyyət qurumlarında at oynadan, milli ruhlu insanları hər yerdə gözümçixdiyə salan erməni-rus çinovnikləri və onların yerlərdəki nümayəndələrinin təzyiqi altındaydılar. Bəli, məhz belə bir vaxtda Nizami əsərlərinin bədii tərcümə məsələsi gündəmə gəlmişdi. Bizim fikrimizcə, elə ona görə də böyük şairin bir çox fikirləri təhrif olunmuş, Nizami əsərlərində “erməni izləri” görünməyə başlamışdı. Bunu sanki bilərəkdən edən tərcüməçilər, repressiya olunmuş sələflərindən fərqli görünmək, xalqlar dostluğu və beynəlmilçilik ideyalarına guya daha sadıq olduqlarını göstərmək üçün Nizami mətnləriylə belə davranmışdılar.

Deməliyik ki, bir çox dahi sənətkarlar kimi, Nizami Gəncəvinin də əsərlərində yaşayıb-yaratdığı dövr, mühit və coğrafi areal haqqında yetərinə bilgi və məlumatlar vardır. Bu kimi bilgi və məlumatların çağdaş oxucuya doğru və dəqiq çatdırılması da tərcüməçi-şairlər üçün ən vacib məsələlərdən biri olmalıdır. Çox təəssüf ki, “gəncəli dahi”nin bu baxımdan bəxti gətirməmişdir. Belə ki, “Xəmsə”yə daxil olan poemaların ana dilimizə tərcüməsi zamanı Qafqaz tarixi və coğrafiyası ilə bağlı olan məqamlarda daha çox təhriflərə yol verilmiş, “Ermənistan”, erməni və s. kimi qondarma etnonim və toponimlər Nizami mətninə yol tapmışdır.

Biz bu məsələ ilə bağlı araşdırmalarımızı 2011-ci ildə Gəncədə çox nəfis şəkildə nəşr olunmuş Nizami “Xəmsə”si üzərində aparmışıq. Diqqətəlayiqdir ki, yuxarıda sadaladığımız bədii tərcümə nöqsanları “Xosrov və Şirin” əsərinin prof. Xəlil Yusifli tərəfindən edilmiş tərcüməsində tamamilə aradan qaldırılmışdır [2]. Çox təəssüf ki, hörmətli müəllimimiz, prof. X.Yusifli bu nəşrə bütünlüklə cavabdeh şəxs, daha doğrusu, elmi redaktor olsa da, başqa poemaların tərcüməsində vaxtilə yol verilmiş bir sıra yanlışlıqlar və qüsurlara toxunmamış və ən əsası, “İzahlar” bölməsində də heç bir açıqlama verməmişdir. İndən belə ən azı 40-50 il nizamisevərlərin stolüstü kitabı olacaq, kitab rəflərini bəzəyəcək bu gözəl və nəfis tərtibatlı Nizami “Xəmsə”si yuxarıda göstərdiyimiz ciddi nöqsanları da hələ neçə onillər özündə yaşatmalı olacaqdır.

Biz bu məqalədə dahi şairimizin yalnız “İskəndərnamə” poeması, daha doğrusu onun “Şərəfnamə” hissəsindən danışacağıq. Nizaminin son və yaradıcılığının yekun əsəri olan “İskəndərnamə”nin birinci hissəsi – “Şərəfnamə”, bildiyimiz kimi, tanınmış yazıçı və maarif xadimi Abdulla Şaiq tərəfindən tərcümə edilmişdir. Onu da deməliyik ki, ərəb və fars dillərinə uşaqlıqdan yaxşı bələd olan A.Şaiq “Şərəfnamə”ni, o biri tərcüməçilərdən fərqli olaraq, birbaşa orijinaldan tərcümə etmiş, necə deyirlər, Nizamiyə bir köynək yaxın olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndərin dövründə, yəni eradan təxminən 320 il öncə, yaxud elə Nizami əsrində Qafqazda Ermənistan adlı dövlət, yaxud ölkə varmı? – Əlbəttə, yox! Ermənistanın Qafqaz, ümumən dünya xəritəsində görünməsi dünyanın hadisəsidir. Bu gün çoxlarına bəllidir ki, bu ideya Rusiya imperiyasının Qafqaz siyasətinin tərkib hissəsi kimi, XVIII yüzilin sonları və XIX yüzilin əvvəllərində ortaya atılmışdı. Bəs onda “Şərəfnamə”də “Ermənistan” kəlməsinin işlənməsini necə izah etmək olar? Məsələn, “Dara elçisinin İskəndərin yanına gəlməsi” bölməsinin sonunda İran şahının yunanlara qarşı qoşun çəkməsi təsvir edilərkən deyilir:

*Kin ilə yunana doğru yol açdı,
Keçdiyi yerlərdə bayquş ulaşıdı.
Axdı dəniz kimi Ermənistanə,
Külək də çatmadı onun tozuna [1, s.69].*

Acınacaqlı haldır ki, bu kobud xəta “İskəndərnamə”nin filoloji tərcüməsində də özünü göstərir. Doğrusu, buna inanmaq çətindir, çünki bu əsərin filoloji tərcüməsini keçmiş Sovetlər birliyi miqyasında tanınmış tərcüməçi-şərqşünas prof. Qəzənfər Əliyev etmişdi, özü də XX əsrin qara-qorxulu 40-cı illərindən fərqli olan 80-ci illərdə.

*Coşğun dəniz kimi Ermənistanə girdi,
Ordunun tozundan səba yeli sürətdən düşdü [3, s.118].*

Həmin misraları diqqətlə oxuyan və tarixdən az-çox xəbəri olan hər kəs burada söhbətin Ərməniyyə adlı türk bölgəsindən getdiyini başa düşər. İndi isə, gəlin görək, bu fikir əsərin orijinal mətnində necədir:

*Beərmən dəraməd ço dəryaye-tond,
Səbara şod əz gərde-u paye-kond [4, s.1054].
(Tərcüməsi: Coşğun dəniz kimi Ərmənə çatdı,
Səba yeli də onun ayağının tozuna çatmadı.)*

Görəsən, XX yüzilin 40-cı illərində əsəri tərcümə edən görkəmli yazıçı və ictimai xadim A.Şaiq Ərmənə Ermənistanın fərqi bilmirdimi? – Yəqin ki, bu barədə müəyyən məlumatı olmamış deyildi. Lakin yuxarıda dediyimiz kimi, amansız repressiya tədbirlərini gözləriylə görmüş, məslək dostu H.Cavidin özünün və ailəsinin başına gətirilənləri yaxşı xatırlayan ahıl yaşlı yazıçı-tərcüməçi, dövrün ideoloji prinsiplərini nəzərə almaqla ehtiyatlılıq göstərərək, həmin tarixi mərhələnin leksikasını təqdim etməli olmuşdur. Lakin sonrakı dövrlərdə də həmin yanlışlıq davam etmiş, cilddən-cildə, kitabdan-kitaba köçürülmüşdür.

Elə həmin bölmənin ardınca davam edən hissədə eyni fikir, olduğu kimi, yenə təkrarlanır:

*Keçən padşahları öyrənmiş bir pir
Soruşan kimsəyə belə nəql edir:
Dara ordu çəkdi Ermənistanə,
Sanki bir qiyamət çökdü hər yana [1, s.70].*

Bəli, bu yanlış da filoloji tərcümədə eynilə təkrar olunur:

*Dara ordunu Ermənistanə çəkək,
Elə bil orada qiyamət qopdu [3, s.119].*

Təsəvvür edirsinizmi, Dara və Makedoniyalı İskəndərin dövründə Qafqazda Ermənistan adlı ölkədən söhbət gedir. İndi bunu oxuyan şagird və tələbələri, eləcə də Nizami yaradıcılığı və Qafqaz tarixiylə maraqlanan yadelli bir oxucunu qədim dövrlərdə burada “Ermənistan”, yaxud mənfur düşmənlərimizin dedikləri kimi, “dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” olmadığına necə inandırma bilərik?! Bir halda ki, bunu XII yüzildə dahi şair və tarixçi saydığımız N.Gəncəvi deyir və XXI yüzilin ilk onilliyində bir neçə tanınmış Azərbaycan yazıçı və alimləri, dolayısıyla da olsa, təsdiq edirlər. Hələ onu demirəm ki, Nizamini Azərbaycan türkcəsində oxuya bilən avantürüst erməni ədəbiyyatşünas və tarixçilərinin “Böyük Ermənistan” xülyasına necə cavab vermək olar?

İndi isə, gəlin, həmin misraların orijinaldakı variantına baxaq:

*Qozarəndeye-şərhe-şahənşahi,
Çenin dad porsəndera aqəhi
Ke, dara ço ləşkər beərmən keşid,
To qofti ke, aməd gıyamət pədid [4, s.1055].
(Tərcüməsi: Şahənşahın olub-keçənlərini şərh edən,
Soruşanları belə aqah edir
Ki, Dara Ərmənə qoşun çəkdi,
Sanki qiyamət baş verdi.)*

Maraqlıdır ki, “İskəndərin İran atəşkədələrini dağıtması” hissəsində isə coğrafi ad və ölkə kimi “Azərbaycan” adının çəkildiyini görürük.

*Aqillər məsləhət gördülər ona,
Oradan tərpaşin Azərbaycana [1, s.99].*

Nizami mətnində bu söz “Azərabadeqan” şəklində işlənir [4, s.1108], özü də bu, “Şahnamə” müəllifi Ə.Firdovsinin dilindən söylənir. Əslində bizim xeyrimizə olan bu məsələ işin tərsliyindən yenə ziyanımıza işləyir, daha doğrusu, burada eradan əvvəlki dövrlərdə Ermənistanla Azərbaycanın, lap bugünkü kimi, yanaşı-qonşu ölkələr olduğu dolayısıyla təsdiqlənir. Halbuki, erməni etnosunun Qafqaz ərazisinə köçürülmə tarixinin ən uzağı 200 ildən o yana getmədiyi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixlə maraqlananların çoxuna gün kimi aydındır.

O da maraqlıdır ki, “İskəndərin Ərəbistana getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi” bölümündə bir səhifədə nə az, nə çox, düz 5 yerdə “Ermənistan” adı çəkilir. Doğrudur, burada bir dəfə yenə “Azərbaycan” ölkəsi və “Tiflis” şəhərinin də adı keçir. Ədalət naminə deməliyik ki, filoloji tərcümə zamanı bu fəsildə “Ərmən” sözü Nizami mətninə yol tapır. “Azərbaycan” sözü isə, məhz Nizamidə olduğu kimi, “Azərabadgan” şəklində verilir [3, s.196].

*Böyük Azərbaycan hökmdarından
Bir elçi gələrək dedi: Hökmüran,
Nə üçün ram etdin bütün dünyanı?
Sildin ruzigardan zülmü, tüğyanı?
Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman,
Ermənistan nədən çıxdı xatırdan? [1, s.112]*

Təbii ki, burada da heç bir Ermənistandan söhbət gedə bilməz, yalnız Ərmən ola bilər. Onu da deməliyik ki, əsərdə Azərbaycanla Ərmən qonşu ölkələr kimi göstərilir. Sadəcə, Azərbaycan hökmdarı İskəndərə ermənlərin hələ də oda sitayiş etmələrindən şikayətlənir, vahid Allahı tanımadıqlarına görə onların cəzalandırılmasını istəyir. Niyə? – Çünki makedoniyalı İskəndər İranı da aldıqdan sonra oradakı bütün atəşgahları dağıtmış və bir Allaha sitayiş etmələrini tələb etmişdi. Bunu eşidən və bilən Nüşabə İskəndəri öz ölkəsinə dəvət edir və qonşu ölkə – Ərməndə hökm sürən qanunsuzluq və allahsızlığa son qoyulmasını xahiş edir. Tarixdən bəlli olduğu kimi, bir Allah ideyasının “İskəndərnamə”də bu cür kəskin şəkildə qoyulması, əlbəttə ki, Nizaminin öz fantaziyası, əsərin baş qəhrəmanına “yüklədiyi” ən yüksək islami-insani missiya idi.

“İskəndərin Əlbürz dağına getməsi” bölümündə isə tərcüməçinin “Xəzər dənizi” kimi verdiyi dəryanın Nizaminin orijinal mətnində “Dəryayə-xəzəran”, yəni “Xəzərlər dənizi” kimi təqdim olunduğunu görürük [4, s.1161]. Bu da, bildiyimiz kimi, tarixi həqiqətlərə uyğundur. Yeri gəlmişkən, “İskəndərin Dərbənd qalasını alması” bölümündə Şirvan və Dərbənd bölgələrinin də adı xatırlanır [4, s.1165].

Bildiyimiz kimi, Hindistanı aldıqdan sonra Çinə səfər edən İskəndər yolda rusların Bərdəyə hücum xəbərini eşidir. Burada da yenə “Ermənistan” məsələsi ortaya çıxır.

*Çox keçməz ki, ruslar girər hər yana,
Dağ çəkər Rum ilə **Ermənistan** [1, s.168].*

Nə yaxşı ki, bu dəfə də filoloji tərcümə müəllifi prof. Q.Əliyev “Ermənistan” yox, məhz orijinalda olduğu kimi, “Ərmən” toponimini işlətməmişdir.

Qəribədir ki, bunun ardınca olan bölmədə tərcüməçi A.Şaiq, görünür, vəzn və qafiyənin tələbinə görə “Ermənistan” deyil, “Ərmən” sözünü mətnə gətirir: “Bərişad Ərməndən, bu ittifaqdan” [1, s.173].

“İskəndərin ruslarla vuruşması” fəslində, bəlli olduğu kimi, qarşı-qarşıya dayanan iki ordudan növbəylə cəsur pəhləvanlar üz-züə gəlir və döyüşürlər. Bu məqamda İskəndərin tərəfində vuruşan Ərmən qoşununda Şərvə adlı qorxmaz bir cəngavərdən danışılır və o, rəqib ordudan olan alanlı Fərinçə adlı döyüşçünü bir qılınc zərbəsiylə yerə sərir. Nə qədər qərribə olsa da, tərcüməçi burada yenə “Ərmən” deyil, “Ermənistan” sözündən yararlanır.

*Acıqlı bir aslan **Ermənistandan** –
Vurub öldürməkdə cəsur pəhləvan.
Adı Şərvə, özü döyüşdə kamil,
Nə aslan tay idi ona, nə də fil [1, s.180].*

Deməli, “Şərəfnamə”nin bədii tərcüməsindən belə görünür ki, Qafqazda “Ermənistan” adlı dövlət var, özü də Azərbaycan və Rum ilə qonşudur, hələ Qafqaza hücum edən rus qoşunlarına qarşı İskəndərin tərəfində döyüşmək üçün ayrıca qoşun da çıxarır.

Nəticə / Conclusion

Təəssüf ki, aradan keçən 80 il və dövlət müstəqilliyimizin bərpasının 30 illiyində Nizami əsərlərində yer alan bu kobud tarixi yanlışlıqlar hələ də olduğu kimi saxlanılmaqda, gələcək nəsillərə də ötürülməkdədir. Haqqında danışdığımız “Şərəfnamə”də adları keçən tərcüməçi, tərtibatçı və elmi redaktorlardan heç biri, heç olmasa, bir çıxarış, yaxud qeyd-şərt şəklində də olsa, bu məsələyə bir aydınlıq gətirməmiş, necə deyirlər, hər şeyi oxucunun ixtiyarına buraxmışlar. Qəribədir ki, səhifələrin aşağı hissəsində, yaxud təkcə “Şərəfnamə”nin 30 səhifədən ibarət olan “İzahlar” bölümündə “Ermənistan” kəlməsinin tərcüməyə necə yol tapdığı və tarixi həqiqətləri əks etdirmədiyi barəsində bircə qeydə də rast gəlinmir. Özəlliklə, barəsində söhbət açılan nəfis və fundamental nəşrin elmi redaktoru, hörmətli nizamişünas alimimiz, prof. Xəlil Yusiflinin, həqiqətən, çox ciddi bir məsələdə yenə də ehtiyatlı münasibəti müşahidə olunur. Yeri gəlmişkən, əsərin filoloji tərcüməsini həyata keçirən tanınmış şərqşünas alim, prof. Q.Əliyevlə yanaşı, bu işdə əməyi olan redaktor, prof. Həmid Məmmədzadə və rəyçi, prof. Rəhim Sultanov da Ermənistan-Ərmən məsələsi haqqında heç bir münasibət bildirməmiş, sovet hökumətinin beynəlmiləçilik təlimini nəzərə almaqla bu məsələnin üstündən sükutla keçmişlər. İnanmaq istərdik ki, heç olmasa, dahi şairimizin 900 illiyində Nizami mətninə yol tapmış yanlışlıqlar birdəfəlik aradan qaldırılsın.

Ədəbiyyat / References

1. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (tərcümə edənlər: A.Şaiq – “Şərəfnamə”, M.Rzaquluzadə – “İqbalnamə”, izahların müəllifi: Ə.Cəfər. Ön sözün müəllifləri: Q.Əliyev, Z.Quluzadə, elmi reaktor: X.Yusifli). Gəncə, 2011.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (tərcümə edən: X.Yusifli, rəyçi: T.Bədəlova, redaktor: A.Yusifli). Gəncə, 2011.
3. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (Şərəfnamə) (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. Qəzənfər Əliyevindir). Bakı: Elm, 1983.

4. Kolleyate-həkim Nezami Gəncevi, moqəddimə və şərhə-hal: əz prof. Şebli Nemani, beehtemam: M.Dərviş. çape-əvvəl. Tehran: Cavidan, 1366.

Низами Гянджеви и «армянский вопрос»

Закулла Байрамлы

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Резюме. В статье констатируется, что некоторые топонимы и этнонимы в тексте при художественном переводе произведений нашего великого поэта Низами Гянджеви не отражают историческую и научную истину. Литературные переводы произведений Низами в 1940-е годы, как известно, сделали поэты, пережившие репрессии 1937 года. Поэтому в этих произведениях были допущены ошибки в вопросах, связанных с историей и географией Кавказа, а точнее, топоним “арман”, который часто упоминается в “Искандер-наме”, переводился как “Армения”. В статье эти вопросы исследуются путем сравнения оригинального текста работы над “Шараф-наме” части “Искандер-наме”.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, “Искандер-наме”, “Арман”, Барда, перевод

“Nizami Gəncəvi İli”ndə Ədəbiyyat İnstitutu alimlərinin elmi-tədqiqatları və ictimai fəaliyyətləri

Zakirə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

E-mail: zakiraalieva@rambler.ru

Annotasiya. Prezident cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə (05 yanvar 2021-ci il) Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi ilə əlaqədar 2021-ci il ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi İli” elan olundu. AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru akademik İsa Həbibbəyli bu Sərəncamı ədəbiyyatşünaslıq elmində “Nizami Gəncəvinin irsinə və ideallarına yenidən qayıdışa çağırış” kimi dəyərləndirdi. Bu sərəncam Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1979-cu ildə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin zəngin irsinin tədqiqi, tərcümə və nəşr edilməsi haqqında qəbul etdiyi qərar əsasında həyata keçirilmiş tədbirlərə yenidən qayıtmaq üçün də geniş meydan açdı. Akademik İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, dahi şairin əsərlərinin dünya dillərinə tərcüməsi, “Xəmsə”nin akademik nəşrinin hazırlanması və nəşri, haqqında tədqiqat işlərinin, xarici dillərdə tanıtma kitablarının yazılıb çap olunması kimi mühüm vəzifələr qarşıda durur. 2021-ci ildə estafeti ələ alan çağımızın nizamişünaslar nəsli (AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı, filologiya elmləri doktoru İmamverdi Həmidov, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Vəfa Hacıyeva, Siracəddin Hacı, Zəhra Allahverdiyeva, Təhminə Bədəlova, Yelena Teyer və b.) bu vəzifələri şərəflə yerinə yetirdi və yeni tədqiqat nümunələrini dünya elminə integrasiya müstəvisində ictimailəşdirməyi bacardı.

Açar sözlər: “Nizami Gəncəvi İli”, Ədəbiyyat İnstitutu, nizamişünaslıq, elmi-tədqiqat, zəngin irs

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 11.05.2022; qəbul edilib – 19.05.2022

Scientific researches and social activities of scientists of Institute of Literature in the “Year of Nizami Ganjavi”

Zakira Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: zakiraalieva@rambler.ru

Abstract. By the order of President Ilham Aliyev (January 5, 2021) in connection with the 880th anniversary of Nizami Ganjavi, 2021 was declared the “Year of Nizami”. Vice-president of ANAS, director of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, academician Isa Habibbeyli assessed this order in literary criticism as “a call to return to the heritage and ideals of Nizami Ganjavi”. This order opened a wide field for returning to the measures taken in 1979 on the basis of the order of the national leader Heydar Aliyev to research, translate and publish the rich heritage of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. Academician I.Habibbeyli noted that there are important tasks ahead – translation of the works of the great poet into the languages of the world, preparation and publication of the academic edition of “Khamsa”, research work on it, writing and publishing promotional books in foreign languages.

A new generation of scholars-philologists, orientalists (corresponding member of ANAS Nushaba Arasli, Doctor of Philology Imamverdi Hamidov, Doctor of Philology Vafa Hajiyeva, Sirajeddin Haji, Zahra Allahverdiyeva, Tahmina Badalova, Elena Teer, etc.) who took over the baton in 2021, almost since honorably carrying out this responsibility, they managed to socialize it in the context of integration into world science.

Keywords: “Year of Nizami Ganjavi”, Institute of Literature, Nizami studies, scientific research, rich heritage

Article history: received – 11.05.2022; accepted – 19.05.2022

Giriş / Introduction

Elmin populyarlaşdırılması vasitələri özlüyündə elmi bilik mənbələridir. Ədəbiyyatşünaslıq elmi sahəsində populyarlaşmanın əhatə dairəsinin genişlənməsi və artması, müəyyən dərəcədə ədəbiyyat tarixinə, ədəbi tənqid materiallarına, ədəbi şəxsiyyətlərə, ədəbiyyatşünas alimlərə, xüsusi elmi araşdırma və nəzəriyyələrə diqqəti cəlb etmək deməkdir. Elm populyarlaşdırıcıları elmi məlumatları cəmiyyətə başadüşülən, əlçatan, etibarlı faktlarla və maraqlı şəkildə təqdim edən alimlər və ya araşdırıcılardır. Müasir dövrümüzdə elmi biliyin istehsalı və onun sosial əhatəsi praktiki aktuallığı da zəruri edir. Elmin sosialşünaslığı qarşısında elmi biliyin sosial-mədəni və dəyər-məqsəd aspektlərinin tanınması kimi vəzifələr də durur. “2021-Nizami Gəncəvi ili”nə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun ədəbiyyatşünas alimlərinin verdiyi töhfələr nöqtəyindən baxılırsa, dahi mütəfəkkir şairin Azərbaycan xalqının mədəni sərvəti olan zəngin irsinin həm ölkə daxilində, həm də onun sərhədlərindən kənarda populyarlaşmasında əldə edilmiş elmi nəticələri yüksək dəyərləndirmək olar.

Əsas hissə / Main Part

“2021-Nizami Gəncəvi İli” – bəşəriyyətin bədii, elmi-fəlsəfi fikir tarixində yeni səhifə açmış dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin zəngin irsini tədqiqi sahəsində də yeni bir səhifə açmış oldu.

Prezident cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə (05 yanvar 2021-ci il) Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi ilə əlaqədar 2021-ci il “Nizami Gəncəvi ili” elan olundu [1]. AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru akademik İsa Həbibbəyli bu Sərəncamı ədəbiyyatşünaslıq elmində “Nizami Gəncəvinin irsinə və ideallarına yenidən qayıdışa çağırış” kimi [7, s.10] dəyərləndirdi və onun “Vaxtilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1979-cu ildə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin zəngin irsinin tədqiqi, tərcümə və nəşr edilməsi haqqında qəbul etdiyi qərar əsasında həyata keçirilmiş tədbirlərə yenidən qayıtmaq, başlanmış mühüm işləri daha geniş miqyasda və əhatəli şəkildə, yaradıcılıqla davam etdirmək üçün də” geniş meydan açdığını və dahi şairin əsərlərinin dünya dillərinə tərcüməsi, “Xəmsə”nin akademik nəşrinin hazırlanması və nəşri, haqqında tədqiqat işlərinin, xarici dillərdə tanıtma kitablarının yazılıb çap olunmasını da qarşıda duran mühüm vəzifələr kimi diqqətə çatdırdı.

Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, mədəni-mədəni dəyərlərimizin daşıyıcısı olan ədəbi irsimizin yüksək elmi səviyyədə tədqiqi, təqdimi və təbliği, eyni zamanda elmi-mədəni inteqrasiya proseslərində ədəbiyyatşünaslıq elmimizin də milli simasının tanınmasına xidmət edir.

Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, “Ədəbi-tənqidi fikrimizin patriarxı” (Prof. B.Əhmədli) hesab edilən Yaşar Qarayev ədəbiyyat, sənət və mədəniyyət sahəsində fundamental elmin strateji məqsədini “Azərbaycan xalqının mədəni irsini dünya mədəniyyətinin inkişaf kontekstində tədqiq etmək, Azərbaycan cəmiyyətinin yaranmasının etnik və milli proseslərini müəyyən etmək” də görürdü [15, s.339]. Dahi mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvi irsinə ədəbiyyatşünaslıq elminin bu strateji məqsədi ilə yanaşan Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun alimləri və onların elmi əsərlərini tanıtmaq və təbliğ etmək imkanları indi daha geniş və çoxcəhətlidir. Ədəbiyyatşünaslığımızın təbliği isə təbii ki, əslində ədəbiyyatımızın təbliğidir.

“Məlumdur ki, geniş kütlə, xalq, millət üçün ən çox təsirlisi humanitar elmlərdir və xüsusən millətin, xalqın tarixi, ya ümumiyyətlə tarix onun ədəbiyyatının, mədəniyyətinin tarixidir” /Heydər Əliyev/ [5, s.159]. Həqiqətən, dünya tarixinin ən müxtəlif dövrlərindən belə tanınmış alimlərin

yazdığı əsərlər, irəli sürdüyü fikirlər təkcə elm adamları üçün yox, ümumiyyətlə cəmiyyət üçün həmişə etibarlı mənbə hesab olunmuşdur. Çağımızda ədəbiyyatşünaslıq elmimiz və alimlərimiz Müstəqil Azərbaycanın ədəbi-mədəni simasını, milli kimliyini dünya ictimaiyyətinə də ciddi tədqiqatlarla, etibarlı mənbələrlə təqdim edir.

Klassik ədəbiyyatın öyrənilməsi sahəsində diqqətəlayiq elmi işlərin yazılması, həm ölkə daxilində, həm də xarici ölkələrdə təbliği, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin mövzusu olması burada çalışan yaradıcı insanların – AMEA-nın həqiqi üzvləri M.A.Dadaşzadə, M.İbrahimov, F.Qasımzadə, H.Araslı, M.Cəfərov, K.Talıbzadə, B.Nəbiyev, müxbir üzvləri A.Zamanov, Y.Qarayev, Ə.Mirəhmədov, professorlar M.Quluzadə, K.Məmmədov, M.Seyidov, Ə.Ağayev və başqalarının adı ilə bağlıdır.

Tarixi baxış. Klassik ədəbi irsimizi zamanın tələbləri səviyyəsində, hərtərəfli və dərinlən öyrənmək, tədqiq və təbliğ etmək zərurəti və “klassik ədəbi irsin və müasir ədəbiyyatın tədqiqinə diqqəti artırmaq məqsədilə” Azərbaycan SSR EA Rəyasət heyətinin qərarı ilə 1979-cu ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun strukturunda “Nizamişünaslıq” şöbəsi təşkil edildi. Şöbənin əsas fəaliyyət istiqaməti Dahi mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin irisinin tədqiq edilməsi, əsərlərinin nəşri və təbliği kimi müəyyən edilmişdi. Şöbənin ilk rəhbərləri nizamişünas alimlər, şərqşünas, filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, Harvard Universitetinin Fəxri doktoru Rüstəm Əliyev (1980-1983), daha sonra şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmov (1984-1991) oldu.

“1979-cu ildə şöbə əməkdaşlarının Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərləri sərhədləri aşaraq dövrü mətbuat orqanlarında, elmi tədbirlərdə, görüşlərdə təmsil olunmağa başladı. Çox keçmədən, 1980-ci il 26-27 noyabr tarixində Nizami Komissiyası və Əlaqələndirmə Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə “XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti və Nizami yaradıcılığı” mövzusunda elmi konfrans, 1981-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında isə şairin 840 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyalar keçirildi.

Şöbənin öhdəsinə “Nizami dövrünü, yaradıcılığını dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti kontekstində” tədqiq etmək kimi yeni vəzifələr qoyuldu. 1981-83-cü illərdə Rüstəm Əliyevin filoloji tərcüməsi, izah, şərh və lüğəti ilə “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl”, “Nizami” qısa bibliografik məlumat kitabı və s. ilə yanaşı, xarici dillərdə Azadə Rüstəmovanın “Nizami Ganjavi”, “Nizami Ganjavi: the outstanding man of Azerbaijan” və s. kitablar nəşr edildi.

Nizami Gəncəvinin 850 illik yubileyi ərəfəsində 1986-1990-cı illərdə “Nizami Gəncəvinin bədii metodu” (Azadə Rüstəmov), “Nizami yaradıcılığında tarix və tarixilik” (Teymur Kərimli), “Nizami dünya ədəbiyyatşünaslığında” toplusu, “Nizami” almanaxının II və III buraxılışları və s. nəşrə hazırlanmışdır. Bu mənbələrdə ədəbiyyatşünas alimlərin Nizami Gəncəvi yaradıcılığının müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş araşdırmaları öz əksini tapıb. Nizamişünaslıq şöbəsinin əməkdaşlarından Nüşabə Araslının “Nizami və qədim türk abidələri”, Gülçin Hüseynova “Nizami İran ədəbiyyatşünaslığında”, Yelena Teyerin “Nizami Gəncəvi Polşa tədqiqatında və tərcüməsində”, Zəhra Allahverdiyevanın “Nizami irsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” mövzularında tədqiqatları nəşrə hazırlanırdı. Eyni zamanda Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin elmi-tənqidi mətninin nəşri də şöbəyə həvalə edilmişdi.

1991-ci ildə Təbrizdə keçirilən Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr edilmiş beynəlxalq konfransda Nüşabə Araslı “Nizaminin şairlik hünəri” mövzusunda məruzə edir, Təbrizdə nəşr olunan “Yol” məcəlləsində nizamişünas alimin “Türk həması şeirində Nizami təsiri” məqaləsi də dərc edilir.

1992-ci ildə də Nizami Gəncəvinin 850 illik yubileyinə dair planlaşdırılmış işlər davam etdirildi. Həmin ildə “Nizamişünaslıq” şöbəsi İnstitutun Elmi Şurasının qərarı ilə “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsinin tərkibinə daxil edilir və sonuncu adıçəkilən şöbə 1993-cü ildə “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” və “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbələrinə ayrılır. “Nizami və onun poeziya sələfləri” (Azadə Rüstəmov), “İngilis şərqşünaslığı və Nizami yaradıcılığında dini və təsəvvüfi anlayışlar” (İmperial Arzumanova), “Nizami “Xəmsə”si və renessans sənətkarlarının əsərlərində yunan mədəniyyəti” (A.Kazımov) və s. tədqiqatlar aparılırdı.

Ulu öndərin Azərbaycanı dünyaya tanımaq tövsiyəsi. 1993-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışında qeyd edirdi ki, “Əgər biz Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyaya tanımaq istəyiriksə, Azərbaycanın qədim tarixini, əsrlər boyu keçdiyi yolu gərək həm öz vətəndaşlarımıza, həm də bütün ölkələrdə olan elm adamlarına, respublikamıza maraq göstərən adamlara tanıdaq... Nizami Gəncəvinin əsərləri təkcə ədəbi cəhətdən deyil, fəlsəfi baxımdan da əvəzsizdir. Lakin 1948-ci ildən ötən 50 ilə yaxın vaxtda biz onların istənilən səviyyədə yayılmasına nail ola bilməmişik... Biz Nizamidən, Füzulidən danışarkən onları təkcə şair kimi deyil, böyük filosoflar kimi dünyaya, dünya mədəniyyətinə, elminə böyük töhfələr vermiş mütəfəkkirlər kimi tanıtmalıyıq...” [5, s.29].

Ulu öndərin tövsiyə etdiyi kimi Ədəbiyyat İnstitutunun nizamişünas alimlərinin qarşısında Nizami Gəncəvi şəxsiyyətini dünya ictimaiyyətinə, elminə, dünya mədəniyyətinə tanımaq kimi mühüm vəzifə dururdu. Nizami Gəncəvi irsinə dair tədqiqatlar diqqət mərkəzində saxlanılır, müasir metodoloji əsaslarda yeni tədqiqatlarla nizamişünaslıq elmi estafeti davam etdirilirdi. Çingiz Sasaninin “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan irfan ədəbiyyatı” (1996), Azadə Rüstəmovanın “Nizami və onun poeziya sələfləri” (1997) Zəhra Allahverdiyevanın “Nizaminin təsir dairəsi” (2001), Teymur Kərimlinin “Nizami və tarix” (2002), Vəfa Hacıyevanın “Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında onomastik vahidlər (2004) və s. bu davamlı elmi estafetin ciddi elmi nümunələridir.

2004-cü il Nizami Gəncəvinin türkçə “Divan”ının tapılması ilə əlaqədar müzakirələrin aparılması ilə yadda qalmış, son nəticə olaraq yaradılmış elmi nüfuzlu Komissiya bunun Nizami yaradıcılığı ilə heç bir əlaqəsi olmadığını müəyyən etmişdir.

2005-ci ilin iyun ayının 10-da “Nizami irsi milli müstəqillik dövründə” Respublika əhəmiyyətli elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda klassiklərə yeni, müstəqillik dövrünün təfəkkürü işığında yanaşmaq baxımından “Nizami və Şərq-Qərb problemi”, “Nizami Gəncəvinin dilində “türk” sözünün işlənmə məqamları”, “Rusiya nizamişünaslığının təşəkkülü” və s. kimi məruzələr dinlənilmişdir.

2009-cu ildə Siracəddin Hacınin “Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd” adlı əsərinin ikinci hissəsi nəşrə təqdim edilmiş, 2010-cu ildə “Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması” adlı tədqiqat işi tamamlanmışdır.

2010-cu ildə “Nizami yaradıcılığında humanizm problemi” (Teymur Kərimli) mövzusunda məruzə “Azərbaycan-Macaristan: mədəniyyətlərin dialoqu” adlı beynəlxalq elmi konfransda yer almış, Vəfa Hacıyevanın “Типология поэтика-стилистических функций имен собственных в творчестве Низами Гянджеви” kitabı “Elm” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” sərəncam (23 dekabr, 1927 sayılı) imzalamışdır. Sərəncama əsasən, Nizami Gəncəvinin zəngin irsinin təbliği və tədqiqi sahəsində uzunmüddətli proqramlar paketi hazırlanıb, həyata keçirilmişdir. Gəncə şəhərindəki Nizami Mərkəzi ilə birlikdə beynəlxalq konfrans keçirilmiş və materialları nəşr edilmişdir. Proqram paketi üzrə AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimlinin “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi” monoqrafiyasının ingilis, rus, türk, ərəb, fars dillərində nəşri və yayımlanması da nəzərdə tutulmuşdur.

2012-ci ilin 29 noyabr – 2 dekabr tarixlərində Hindistanın paytaxtı Dehli şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli, professor Qəzənfər Paşayev, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Siracəddin Hacı məruzələrlə çıxış etmişlər.

2013-2015-ci illərdə Nizami əsərlərinin təkmilləşdirilmiş filoloji tərcümələrinin hazırlanması üzərində işlər davam etdirilmiş, professor Vaqif Arzumanlının “Nizami Gəncəvi və Avropa şərqşünaslığı” monoqrafiyası nəşrə təqdim edilmişdir.

“Nizamişünaslıqda dönüş mərhələsi”. Akademik İsa Həbibbəyli 2021-ci ilin Nizami Gəncəvi ili elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını dahi şairin tərcümeyi-halı və zəngin ədəbi irsinin tədqiqi və təbliği sahəsində yeni perspektivlər açdığını, “Nizami Gəncəvi ili”nin elmi dövriyyəyə dahi şairin nəsil şəcərəsi, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türkçülük və azərbaycançılıq, Nizami Gəncəvi və Azərbaycan renessansı və s. yeni mövzular daxil etdiyini” xüsusi qeyd etdi [7, s.10]. “Nizami Gəncəvi ədəbi irsi: Heydər Əliyevdən İlham Əliyə-

və”, “Nizami Gəncəvi irsinə və ideallarına yenidən qayıdışa çağırış”, “Nizamişünaslıqda dönüş mərhələsi” və b. məqalələri ilə mətbuatda çıxış edən akademik İsa Həbibbəyli əslində hələ Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Nizamişünaslıq şöbəsinin bərpasına (2014-cü il), “Nizami Gəncəvi almanaxı”nın (2019-cu il), “Ədəbi proses” (2013-cü ildən) toplusunun yenidən nəşrinə nail olduğu illərdən rəhbərlik etdiyi Ədəbiyyat İnstitutunun elmi potensialını nizamişünaslıqda yeni elmi axtarışlara səfərbər edə bilmişdi.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Səlahəddin Xəlilov yazır ki, “Elmin inkişaf qanunauyğunluğu araşdırılarkən özünəməxsus bir estafet prinsipi tətbiq olunmuşdur. Belə ki, elmi tədqiqatların yeni dövrəsi ilk ideya müəlliflərinə istinad edilsə də, artıq yeni alimlər tərəfindən və fərqli şəraitdə həyata keçirilir. Deməli, elmi fəaliyyətin hər bir budağı təkcə məntiqi-qnoseoloji parametrlərlə deyil, həmçinin sosial parametrlərlə də səciyyələnir” [11, s.707]. Ədəbiyyat İnstitutunun alimlərinin elmi əsərlərinin ali missiyasını da məhz bu müstəsna əhəmiyyətli səciyyələri də xarakterizə etmək olar.

2014-cü ildə “Nizamişünaslıq” şöbəsi bərpa olundu və fəaliyyətinə start verildi. Şöbənin növbəti fəaliyyət illərində estafeti ələ alan çağımızın nizamişünaslar nəslı (AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı, filologiya elmləri doktoru İmamverdi Həmidov, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Vəfa Hacıyeva, Siracəddin Hacı, Zəhra Allahverdiyeva, Təhminə Bədəlova, Yelena Teyer və b.) Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi tarixində ciddi elmi iz qoymuş nizamişünas alimlərin yaradıcılığına istinad etməklə 2021-ci ildə bu estafeti şərəflə yerinə yetirdi və yeni tədqiqat nümunələrini dünya elminə integrasiya müstəvisində ictimailəşdirməyi bacardı. “Nizami Gəncəvi İli” çərçivəsində Ədəbiyyat İnstitutunda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan demək olar ki, bütün elmi işlərin, tədbirlərin icrası Nizamişünaslıq şöbəsinin bilavasitə iştirakı və əməkdaşlığı ilə həyata keçirildi. Ədəbiyyat İnstitutunun alimlərinin “Nizami Gəncəvi İli”nə verdiyi elmi töhfələr – tədqiqatları, araşdırmaları, kitab və monoqrafiyaları, məqalələri, beynəlxalq səviyyədə konfrans və simpoziumlarda, yubiley tədbirlərində məruzələri, çıxışları və s. – Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ictimailəşdirilməsi, populyarlaşması, cəmiyyətdə və beynəlxalq miqyasda təbliğində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

“Nizami Gəncəvi İli”nin nəşrləri – Nizamişünaslıq şöbəsinə rəhbərlik edən, yeni, gənc nizamişünas kadrların hazırlanmasında xüsusi xidmətləri olan görkəmli nizamişünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə xanım Araslı elmi məqalələrinin birində Vətən müharibəsinin yaralarına Nizami sözünün hikməti ilə məlhəm qoyaraq yazırdı: “Bu sərəncamı böyük sevinclə qarşıladım və bunu uğurlu bir hadisə hesab edirəm. Nizami Gəncəvi Azərbaycan xalqının, ümumilikdə bəşəriyyətin səadəti uğrunda çalışan və bütün insanlara xoşbəxtlik arzulayan bir şair olub. “Nizami İli” bizə uğur gətirəcək. Bunu qarşıya çıxan, bizdən asılı olmayan bu mürəkkəbliklərin uğurla həll edilməsinin əlaməti kimi mənalandırıram...”

*Ümidsiz qaş çatma, aç bir gözünü,
Zəfər güzgüsündə gör öz üzünü... [3, s.5]*

“Nizami Gəncəvi İli”nə ən sanballı elmi töhfə də Nüşabə xanım Araslının rəhbərliyi ilə Nizamişünaslıq şöbəsinin əməkdaşlarının (Zəhra Allahverdiyeva, Təhminə Bədəlova, Yelena Teyer, Vəfa Hacıyeva, Hürnisə Bəşirova) “obyektiv elmi meyarlara istinad etməklə, zəngin mənbələr əsasında və müstəqil dövlətçilik idealları işığında”, böyük Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığının geniş elmi panoramını yaratdıqları “Nizami Gəncəvi: Həyatı və yaradıcılığı” adlı fundamental tədqiqat əsəri oldu.

Bu qəbildən ciddi elmi təşəbbüsün ərsəyə gəlməsində filologiya elmləri doktoru Elnarə Akiyevanın qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını “Nizami xalqı, Nizami milləti olaraq dünyaya üz tutmağın mesajı”nın böyük əhəmiyyəti var idi. Nizami irsinin qloballaşan dünyada elmi biliklərin “müasir dərkini” yönəlmiş “müqayisəli ədəbiyyat kontekstində və modern sənət kontekstində” yeni istiqamətlərdə araşdırılmasına ehtiyac olduğunu diqqətə çatdıran müəllif, əslində, Nizaminin nəinki dünyaya, xalqımıza, özümüzə belə yenidən tanıtməğın strateji – konseptual və modern yollarını təqdim edirdi [2, s.189-190].

Nizamişünas, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zəhra Allahverdiyeva “Nizami ili” haqqında Azərbaycan Prezidentinin Sərəncamı ilə dahi mütəfəkkirin həyatı, dövrü, ədəbi mühiti haqqında dəqiq elmi araşdırmaların aparılması, şairin əsərlərinin əlyazmalarının dürüst elmi-tənqidi mətnlərinin üzə çıxarılması, bədii irsinin ideya-fəlsəfi-poetik xüsusiyyətlərinin daha geniş aspektdə tədqiqi, poemalarının dünya xalqlarının dilinə tərcümələri və nəşri işlərinin yenilənməsi” istiqamətində nizamişünaslığa yeni elmi töhfələr veriləcəyinin əhəmiyyətini diqqətə çatdırırdı [16].

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Bağırılı “Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2019-cu ili “Nəsimi ili”, həmçinin 2021-ci ili “Nizami Gəncəvi ili” elan etməsini, bu istiqamətdə kütləvi tədbirlərin keçirilməsinə, ədəbi müstəvidə çoxsaylı elmi əsərlərin yazılmasına geniş imkanlar yaratdığını”, “bunun nəticəsi olaraq milli-mənəvi dəyərlərimizin təməllərini təşkil edən ədəbi nümunələrimizin təbliğ imkanlarının daha da genişləndiyini” xüsusi qeyd edir: “... Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və inkişafı istiqamətində atılan hər addım, görülən işlər olduqca təqdirəlayiqdir” [4].

İlk növbədə dünyanın bir çox ölkələrinin elmi qurumları, kitabxanaları, ədəbi birlikləri, nəşriyyatları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqinə həsr olunmuş kitabların, monoqrafiyaların, elmi topluların, Respublika və beynəlxalq səviyyədə keçirilmiş elmi konfrans materiallarının nəşri və yayımlanması Nizami Gəncəvi irsinin populyarlaşmasında və “xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və inkişafı istiqamətində”, həqiqətən təqdirəlayiq yeni bir mərhələnin başlanğıcına rəvac verdi: “Nizami Gəncəvi: Həyatı və yaradıcılığı” (2021, 984 s.), “Nizami Gəncəvi almanaxı-II” (2021, 254 s.), “Nizami Gəncəvi almanaxı-III” (2021, 188 s.), İ.Həbibbəyli. “Nizami Gəncəviyə Fəxriyyə” (2021, 140 s.), Siracəddin Hacı. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” məsnəvisinin şərh” (2021, 520 s.), Xuraman Hümətova “Nizami Gəncəvi və ezoterizm” (2021, 123 s.), “Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai: ənənə və novatorluq” (2021), A.Y.Krımiski. “Nizami və müasirləri” (2021) və s. kitab və monoqrafiyalar nəşr edildi. Xüsusilə “Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından “Nizami Gəncəvi: Həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyası Nizamişünaslıq şöbəsinin əməkdaşlarının gərgin və səmərəli əməyinin nəticəsi olaraq başa gəlmişdir, Nizaminin həyat və yaradıcılığını tam əhatə edən ilk ümumiləşdirilmiş fundamental elmi-tədqiqat əsəri kimi dəyərlidir. Monoqrafiyada XII əsrdə Nizami Gəncəvi fenomeni və Azərbaycanın Şərqdə tutduğu mühüm siyasi-strateji mövqe, şairin ədəbi-ictimai mühiti, tərcüməyi halı, milli mənsubiyyəti və yaradıcılıq qaynaqları, mövzu və ideyaları elmi şəkildə tədqiq və təqdim olunur. Kitaba “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında söz və Azərbaycan nizamişünaslığına giriş” adlı ön sözdə akademik İsa Həbibbəyli bu cəhəti xüsusi qeyd edərək onu yeni tarixi epoxanın nizamişünas alimlərinin tədqiqatlarının, baxışları və yanaşmalarının elmi göstəricisi kimi dəyərləndirir.

“Nizami Gəncəvi ili”nin elmi dövrüyyəyə daxil etdiyi “Türkçülük və Azərbaycançılıq, “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan renessansı”, “Şərq intibah ədəbiyyatı və mədəniyyətinin əsas yaradıcılarından biri” kimi yeni axtarışlar (İ.Həbibbəyli), “müqayisəli ədəbiyyat kontekstində və modern sənət kontekstində” yeni araşdırmalar (E.Akimova), “şairin əsərlərinin əlyazmalarının dürüst elmi-tənqidi mətnlər..., bədii irsinin daha geniş aspektdə tədqiqi” (Z.Allahverdiyeva) və “mənəvi dəyərlərimizin təməllərini təşkil edən ədəbi nümunələrimizin təbliği” (A.Bağırılı) müstəvisində yazılmış elmi məqalələr “Nizami Gəncəvi İli”nin uğurlu elmi nəticələridir.

Eyni zamanda:

Xarici dillərdə. N.Araslı. “Низами Гянджеви и турецкая литература» (462 s.), İ.Həbibbəyli. “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində) (2021, 440 s.), A.Rüstəмова, F.Əzizova. “В орбите слова Низами Гянджеви” (2021, 328 s.), X.Hümətova. “Низами Гянджеви и эзотеризм» (2021, 104 s.), “Nizami Ganjavi – Almanac-III” (2021, 253 s.).

Akademik İsa Həbibbəylinin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” adlı, Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində çap olunan kitabını Akademik Teymur Kərimli “Nizami dühasının mükəmməl elmi təqdimatı”, dahi mütəfəkkir şairin zəngin irsinin dünyada tanınması istiqamətində yeni orijinal bir elmi yaradıcılıq nümunəsi kimi dəyərləndirir [12].

Nizamişünas alimlərdən Nüşabə Araslı, Zəhra Allahverdiyeva da “Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığına dair müasir ədəbiyyatşünaslıqda mövcud konsepsiyaları bir araya gətirməklə və bir çox problemlərin həllində yeni dövrün elmi nəticələrinə əsaslanmaqla yazılmış bu əsəri öz elmi əhəmiyyətinə görə, dünya nizamişünaslığının tarixində müstəsna hadisə hesab edir” və “ölməz sənət dühasını bütün xalqlara olduğu kimi tanıtmqla, şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı təhrif və qərəzli mülahizələri də aradan qaldıracağı” xüsusi vurğulayırlar. (“Nizami Gəncəvi haqqında yeni elmi araşdırma” [10].

Xarici ölkələrdə:

– “El gran poeta humanista de Azerbaiyán” (“Azərbaycanın dahi humanist şairi”, Argentina, 2021, 410 s.): Azərbaycan Respublikasının Argentinadakı Səfirliyi və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun birgə nəşri – İsa Həbibbəyli, Nüşabə Araslı, Pərvanə İsayeva, Gülər Abdullabəyova, Zəhra Allahverdiyeva, Vəfa Hacıyeva, Təhminə Bədəlova, Aygün Bağırılı, Hürnisə Bəşirova, Samirə Əliyeva.

– “العرب العالماء بعون كنجوي نظامي الأذربيجاني الشاعر” (“Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ərəb alimlərinin gözü ilə”, İordaniya, 2021, 296 s.), Azərbaycanın İordaniyadakı Səfirliyi və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun birgə nəşri. Ön sözün müəllifi: akademik İsa Həbibbəyli, elmi redaktoru: professor İmamverdi Həmidov

– “Shota Rustaveli and Nizami Ganjavi” (“Şota Rustaveli və Nizami Gəncəvi” – Azərbaycan, gürcü və ingilis dillərində, Gürcüstan, Tiflis: 2021, 512 s.),

– İ.Həbibbəyli. “Nizami Gencevi: Azerbaycandan dünyaya (Türkiyə, 2021, 128 s.).

Nizami Gəncəvi irsinin dünyada tanınması və populyarlaşması istiqamətində daha uğurlu bir addım İordaniya Həşimilər Krallığında, Ammanda “Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ərəb alimlərinin gözü ilə” adlı kitabın nəşridir. Kitabda İordaniya, Misir, Suriya, Livan, İraq, Əlcəzair, Mərakeşdən olan alimlərlə yanaşı, Azərbaycan alimləri akademik İsa Həbibbəyli və professor İmamverdi Həmidovun məqalələri də daxil edilib.

Konfranslar: Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkilatçısı və iştirakçısı olduğu “Nizami və Nəvai: ənənə və novatorluq” (fevral), “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat yolu və sənət idealları” (mart), “Böyük Azərbaycan” şairi Nizami Gəncəvinin sənət dünyası və müasir dövr” (aprel), “Nizami Gəncəvinin hikmət xəzinəsi” (iyun), “Nizami Gəncəvi irsi və təbiət”, “Nizami Gəncəvi yaradıcılığında riyazi-astronomik baxış” mövzusunda VIII “Fizika və lirika” (oktyabr), “Nizami Gəncəvinin Türkiyədə təbliği və nəşri”, “Yaşayan Nizami Gəncəvi” (dekabr) və s. yanaşı, həm ölkəmizdə, həm də ölkəmizin sərhədlərindən uzaqlarda (Türkiyə, Rusiya, Özbəkistan və b. ölkələrdə) keçirilən konfranslarda əməkdaşlarımızın məruzə və tezisləri “Nizami Gəncəvi ili”nin nəşr olunmuş materalları sırasına daxildir.

“Nizami Gəncəvi ili”nin ənənvi və onlayn tədbirlərində, elmi görüşlərdə, konfrans və simpoziumlarda gürcü alimləri İrma Ratiani, Maka Elbakidze və Qaqa Lomedze, özbək ziyalıları Həmidulla Baltobayev, Camal Kamal, türkiyəli aydınlar Yaqub Öməröglü, Mustafa İsen, Orxan Söyləməz, livanlı Viktor əl-Kik və doktor Dəllal Abbas və başqaları azərbaycanlı mütəfəkkirin ədəbi irsinə münasibət bildirmiş, onu bu və digər şəkildə təbliğ etmişlər.

Nizami Gəncəvinin nəsil şəcərəsi haqqında, yaradıcılığında türkçülük və azərbaycançılıq məsələləri kontekstində yazılmış elmi araşdırmaların tərcümə edilərək nəşr edilməsi, beynəlxalq elmi konfranslarda, ədəbi görüşlərdə, yubiley tədbirlərində nizamişünasların məruzə və çıxışları – dahi Azərbaycan şairinin dünyada tanınması baxımından əhəmiyyətli hadisələr sırasındadır:

- Filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının “Nizami və Güvahi etik-əxlaqi görüşlərində səsleşmələr” (“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”) Güvahinin əsərinin Nizami sənətinin türk xalq yaradıcılığı ilə qarşılıqlı bağlılığını təsdiq edən bədii nümunə kimi böyük tədqiqi əhəmiyyətini göstərməsi;

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Siracəddin Hacınin “Nizami Gəncəvinin ədəbi kimliyi” başlıqlı məqaləsində dahi şairin dünya ədəbiyyatına təsiri geniş təhlil edilərək, onu “böyük siyasət adamı”, “insanlığın şairi” kimi dəyərləndirilmişdir (“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”);

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, nizamişünas alim Zəhra Allahverdiyeva “Nizami Gəncəvinin nəsil-şəcərəsi” adlı məqaləsində ciddi faktlara istinad edərək, şairin babası Zəki Müəyyədinin əslən Oğuz türklərin Boz ox qolundan olduğunu xüsusi qeyd etməsi” (“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”) və s. bu kimi məqalələri xüsusi ciddi elmi çəkisi olan materaillərdir;

- Elmi işçi Hürnisə Bəşirova Nizami Gəncəvinin Türkiyədəki Topqapı sarayında mühfizə edilib saxlanılan qədim əlyazma nüsxəsini araşdırmış və böyük şairin anasının türk mənşəyinin təhrifinə səbəb olan “Anam kürd Rəisə öldü” beytlərinin saxta əlavə olduğunu aşkar etmişdir” (“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”).

“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” elmi toplusu. Xüsusi buraxılış. Hələ 90-cı illərdə “Ədəbiyyat məcmuəsi” adı ilə nəşr olunan bu toplunu Yaşar Qarayev “bədiî təfəkkür və onun elmi-nəzəri dərk, bir millət miqyasında bundan sonrakı tərəqqinin də rəhni, şərti və zəmini olaraq” ədəbi-elmi mühitimizdə tarixi bir hadisə hesab edirdi [13, s.5].

Sonradan “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” adı altında nəşr olunan toplu son onillikdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bir elm kimi inkişafında, beynəlxalq elmi əlaqələrinin genişləndirilməsində ciddi rolunu oynayan nəşr kimi özünü təsdiq etmiş oldu. Bu gün də nəşri davam edən toplu beynəlxalq redaksiya heyətinə malikdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxildir. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri olan topluda Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqinə həsr olunmuş yuxarıda sıraladığımız bu araşdırmalar və digər maraqlı materiallarla tanış olmaq olar. Topluda məqalələr Azərbaycan, türk, ingilis, rus dillərində dərc edilir.

Nizami Gəncəvi irsi müqayisəli ədəbiyyat və modern sənət kontekstində – Nizami Gəncəvi irsini Azərbaycan sərhədlərindən uzaqlarda təsir dairəsini artıran, tanıtdıran toxunduğu bəşəri mövzular, problemlər, ideyaları və onların reallaşması yolları haqqında humanist mövqedən səslənən fikirlərinin aktualılığıdır. Hələ ötən əsrin 80-ci illərində Akademik Həmid Araslı qeyd edirdi ki, Bokaçonun “Ameta” əsərinin Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının təsiri ilə yazıldığını bütün Avropa alimləri təsdiq etmişdir və Qotsinin “Şahzadə xanım Turandot” əsəri həmin poemanın bir hekayəsi süjetində yaranmışdır [6, s.241]. Nizami Tağısoyun (Məmmədov) “Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması və Karlo Qotsinin “Turandot” pyesi (Oxşarlıqlar və fərqlər)” məqaləsində, eləcə də aşağıda sadalanan nümunələrdə müqayisəli ədəbiyyat və modern sənət kontekstində Nizami Gəncəvi irsi yeni aspektlərdə tədqiq və təqdim edilir:

- Filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi Binnətova. “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı özbək elmi mənbələrində”;

- Filologiya elmləri doktoru Yaşar Qasımbəyli. “Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”lərinin genezisində” (“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”);

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elnarə Qaragözova. “Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” və Aligyeri Dantenin “İlahi komediya” əsərlərində su arxetipi” (Cross-cultural matches: Nizami and Dante. Bakı, Mütərcim nəşr.-t, 2021, s.32-33/89 s);

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Təhminə Bədəlova. “Nizami Gəncəvi irsi və “Qabusnamə” (<https://literature.az/raAdmin/uploads/files/2021/10/26/22/ae6ba2f34d6119a5de3c1a-3d68242790.pdf>);

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Təhminə Bədəlova. “Nizami və Həqiri Leylilərini birləşdirən xətt: Türk təfəkkürü” (“Kardeş kalemler”); Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “Kəlilə və Dimnə” motivləri (“Azərbaycan” dərgisi);

- Filologiya elmləri doktoru Xuraman Hümətova. “Nizami Gəncəvi və Yunus Əmrə sənətində ortaq fikirlər” (“Kardeş kalemler”);

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Yelena Teyer. “A.Zayaçkovskinin Nizami Gəncəvi ilə Qızıl Orda şairi Qutbün “Xosrov və Şirin” əsərlərinin” qarşılıqlı təhlili” (“Kardeş kalemler”);

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zakirə Əliyeva. “Azərbaycan-latış ədəbi əlaqələrində Nizami Gəncəvi”, - yeni elmi rakurslarda Nizami dühasına həsr edilmiş yazılardır (“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”);

- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Bağırılı, Zakirə Əliyeva “Nizami Gəncəvi “Ədəbiyyat qəzeti”nin ədəbi yaddaşında” başlıqlı məqalədə şairin dərc olunan əsərləri və haqqında yazılan ədəbi-tənqidi materialları (1935-1965-ci illər) əhatə edən annotasiyalı bibliografik salnamə də orijinal tarixi rakursda təqdim edilmişdir (“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”) və s.

“Ədəbiyyat qəzeti” – “Nizami Gəncəvi ili”nə həsr edilmiş Xüsusi buraxılış (09 oktyabr, 2021). Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə ortaq layihəsi – İctimai-siyasi hadisələrin qızgın dövrlərində belə ədəbi mühitdə Azərbaycan ədəbiyyatının öz səsinə duyurmaq kimi missiyası 1934-cü ilin yanvar ayının 1-dən nəşrə başlayan “Ədəbiyyat qəzeti”nin öhdəsinə düşmüş müqəddəs bir vəzifə olmuşdur. Ədəbi irsimizi çoxillik çətin ictimai-siyasi fırtınalardan mühafizə edib günümüzdə qədər yaşadan “Ədəbiyyat qəzeti” Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin zəngin irsinə, şəxsiyyəti və yaşadığı dövrə, mühitin ədəbi hadisələrinə, dünyada tanınmasına dair araşdırmalara, tədqiqlərə, yazılara və s. həmişə maraq göstərmiş və bu gün də biganə qalmamaqdadır. 30-cu illərdə A.R.Barannikovun “Nizami və Hindistan ədəbiyyatı”, H.Araslının “Nizami və Azərbaycan folkloru”, C.Cəfərovun “Nizaminin romantizmi”, C.Xəndan “Nizami və Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami”, Kraçkovskinin “Nizami və ərəb ədəbiyyatı” tədqiqatları haqqında yazan, 1947-ci ildə Mikayıl Rəfilinin “Öz əsrinin imkanları daxilində tarixi mükəmməl şəkildə öyrənmiş olan Nizamini bir şair kimi maraqlandıran, onu ruh və ilham verən İran dövləti deyildi, əsrinin insanları, əsrinin fikirləri, əsrinin həyat səhnələri idi. O, zehni, ruhi, qəlbi, əməl və arzuları ilə Azəri yurduna bağlı idi...” [9] sözlərini cəsarətlə dərc edən qəzet bu gün daha geniş imkanlarla həm ənənəvi, həm də elektron versiyalarında, həm saylarında, həm keçirdiyi ədəbi müzakirələrdə, söhbətlərdə, elmi görüşlərdə Nizami Gəncəvinin tərənnümüdür. Bu baxımdan, Akademik İsa Həbibbəyli “Ədəbiyyat qəzeti”nin Nizami Gəncəvi ilinə həsr olunmuş 9 oktyabr sayılı buraxılışını da mühüm bir hadisə kimi dəyərləndirir və xüsusi buraxılış vasitəsilə nizamişünaslıqda gedən proseslərin izlənilməsində əhəmiyyətini qeyd edir: “2021-ci ildə Azərbaycan nizamişünaslığının hansı səviyyədə olduğu, hansı axtarışlar apardığı, hansı istiqamətlərdə inkişaf etdiyini bilmək istəyiriksə, bu qəzet onu əks etdirə bilər”.

“Ulduz” jurnalı – Xüsusi buraxılış. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə ortaq layihəsi əsasında ərsəyə gəlmiş bu buraxılışda İ.Həbibbəylinin “Ədəbiyyat fəthi və əbədiyyətin fəthi”, Ataəmi Mirzəyevin “Nizamidən Füzuliyə doğru”, Aygün Bağırılının “Nizami Gəncəvinin ictimai ideali”, Mətanət Vahidovanın Nizami yaradıcılığında sənətlərə-rası əlaqə” və s. məqalələr yer almışdır.

“Kardeş kalemlər” (Türkiyə). “Nizami Gəncəvi ili”nə həsr edilmiş Xüsusi buraxılışı, 174-cü sayı. – Bengü Yayınçılıq bu Xüsusi buraxılışı belə təqdim edir: “Kardeş Kalemlər’in bu özel sayısının hazırlanması süreci, değerli bilim adamımız Azerbaycan Millî Bilimler Akademisinin Başkan Yardımcısı, Nizâmî Gencevî Edebiyat Enstitüsünün Başkanı Ak. Prof. Dr. İsa Habıbbeyli’nin teklifi ile başladı. Biz de bu teklifi memnuniyetle kabul ettik”. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Təhminə Bədəlova “Türk dünyasına səslənən “Qardaş qələmlər”in Nizami Gəncəvi sayı” məqaləsində yazır: Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş xüsusi buraxılışı qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin, türk millətinin Azərbaycan xalqına və onun böyük oğlu, dünya şöhrətli sənətkar Nizami Gəncəvinin şəxsiyyətinə və sənətinə yüksək ehtiramının əməli ifadəsidir. İnanırıq ki, “Qardaş qələmlər” jurnalının Nizami Gəncəvi Xüsusi buraxılışı dahi sənətkarın dünyada Azərbaycan şairi kimi tanındılmasında mühüm rol oynayacaqdır. “Qardaş qələmlər” jurnalının Nizami Gəncəvi sayı müstəqillik dövrü Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin əhəmiyyətli və parlaq bir səhifəsidir” [13]. Dərgi Nüşabə Araslının “Orta çağ Türk şeirində Nizamidən iqtibaslar”, Pərvanə Bəkir qızının (İsayeva) “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində mifoloji tiplər və motivlər”, Aygün Bağırılının “Səməd Vurğunun gözündən Nizami Gəncəvi” və s. məqalələri Türk dünyası ədəbi ictimaiyyətinin diqqətinə təqdim edir.

“Türk edebiyatı” (Türkiyə). Aylıq fikir və sənət dərgisinin 2021-ci il sentyabr, 575-ci sayı da “Nizami Gəncəvi İli”nə həsr edilmişdir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği və tədqiqi işində əhəmiyyəti bu gün də davamlı olan “Türk ədəbiyyatı” dərgisinin redaktoru, şair və tərcüməçi İmdat Avşar da bu sahədə xidmətlərinə görə, “Nizami Gəncəvi” mükafatı ilə təltif edil-

mişdir. “Nizami Gəncəvi İli”nə həsr edilmiş bu sayda isə: “Azərbaycan ədəbiyyatının dünya gözəli: Nizami Gencevinin “Yedi Gözeli”, “Nizami Gencevinin həyatı və dönemi üzərinə araştırmalar”, “Nizami Gencevinin “Mahzenül-esrar” mesnevisinde tarihi şahsiyetler”, Nizami Gencevinin “Yedi Gözel” mesnevisinde devletçilik prensiplerinin tasviri ve teşviki” kimi məqalələrdə bütün Türk dünyasının Nizamisinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının elmi yanaşmaları öz əksini tapmışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli məqaləsində Nizaminin bəşəriyyətə bəxş etdiyi nadir incilərin insanlıq üçün dəyərindən söz açmışdır.

Zəhra Allahverdiyeva “Nizami Gencevinin həyatı və dönemi üzərinə araştırmalar” başlıqlı məqaləsində şairin yaşadığı dövrlə bağlı təzkirə və nəzəri materialları ciddi elmi təhlilə cəlb edərək, bütün Türk dünyası üçün əhəmiyyətli olan maraqlı faktları ortaya qoymuşdur.

Təhminə Bədəlova isə Nizami Gencevinin “Mahzenül-esrar” mesnevisinde tarihi şahsiyetler” məqaləsində, adından göründüyü kimi, bədii obrazları yaradılmış tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs etmişdir. Siracəddin Hacı “Nizami Gencevinin “Yedi Gözel” mesnevisinde devletçilik prensiplerinin tasviri ve teşviki” məqaləsində dövlətçilik haqqında təsəvvürləri Nizami ədaləti kontekstində araşdırmışdır.

“Üç çizgi” (Türkiyə). Eskişehir Azərbaycanlılar Derneği Yayın evinin orqanı olan jurnalın 19-cu buraxılışı Xüsusi say olaraq Nizami Gəncəvinin 880 illiyinə həsr edilmişdir.

Yuxarıda adıçəkilən toplularda Ədəbiyyat İnstitutunun nizamişünaslarının, ümumiyyətlə alimlərimizin hər birinin bir neçə məqaləsi yer almaqla, xeyli elmi araşdırmalar əhatə olunmuşdur.

Bu gün ictimai fikrə təsir imkanları baxımından xeyli sayda televiziya və radio verilişləri, veb-saytlar, onlayn elmi görüşlər, video-konfranslar və s. adlarını göstərmək olar ki, bu qəbildən tədbirlərdə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun alimləri ən müxtəlif rakurslarda iştirak və çıxış etmişlər. Həm Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş, həm də digər mövzularda informasiya resursları da biblioqrafik salnamədə qeydiyyata alınmışdır.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun saytı – www.literature.az İnformasiya texnologiyalarının, elektron və kompüter imkanlarının inkişafı digər elm sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin də populyarlaşdırılmasında, Nizami Gəncəvi kimi parlaq söz ustasının ədəbi yaradıcılığının tanınmasında yeni perspektivlər açır.

www.literature.az saytında yerləşdirilmiş “Nizami Gəncəvi - 880” – tammətnli elektron topluda da alimlərimizin məqalələri oxuculara təqdim edilir. Baza elmi bilik mənbəyi olamaqla yanaşı, informasiya-maarifləndirici internet resursu kimi dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illik yubileyinə həsr olunan nəşr edilmiş əsərləri və elmi toplularda dərc edilmiş məqalələri əhatə edir. Resurs Nizami Gəncəvinin ölməz əsərlərinin, milli ədəbi məktəbinin, xalqın ədəbi-mənəvi irsinin təbliğinə daha bir töhfədir.

Məqalələr ingilis və rus dillərində xülasələrlə təqdim olunur. Ümumiyyətlə, 2021-ci il ərzində və hazırda topludakı resursların ölkəmizdə və xaricdən 10 minə yaxın izlənməsi müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda həm adıçəkilən topluda, həm də ümumiyyətlə etibarlı Internet saytlarında dərc edilmiş Nizami Gəncəvi irsi ilə bağlı mövzularda məqalələr də biblioqrafik göstəricidə qeydiyyata alınmışdır.

Filologiya elmləri doktorları Şirindil Alışanlının “Nizami Gəncəvi poeziyası ədəbiyyatşünaslıqda və sənətdə”, Ataəmi Mirzəyevin “Nizami “Xəmsə”sində epik təhkiyə ilə lirik təqdimatın vəhdəti”, Pərvanə Bəkir qızının (İsayeva) “Bədii mətnin sinergetik aspekti (“İsgəndərnamə” məsnəvisi əsasında)”, Vüqar Əhmədin “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı dini-fəlsəfi-irfani kontekstdə”, Elnarə Akimovanın “Modern sənət prinsipləri kontekstində Nizami”, “Prezidentin “Gənc nəslin tərbiyə edilməsi” çağırışı kontekstində Nizami Gəncəvi irsi”, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Ülker Zakir qızının (Məmmədova) “Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında dostluq anlayışı”, Zəhra Allahverdiyevanın “Nizami Gəncəvi və Sənayi Qəznəvi”, Təhminə Bədəlovanın “Heç bir hünər ədalətdən gözəl deyildir”, “Nizami Gəncəvi: poetik sözün elmi cövhəri”, Firudin Qurbansoyun “Sirlər xəzinəsi”ndən iki beytin tərcüməsi haqqında”, Mətanət Vahidovanın “Nizami Gəncəvinin estetik görüşlərinin intermediallıq kontekstində analizi” və s. on-

larla elmi məqalələr, araşdırmalar mətbuat səhifələrində, sosial şəbəkələrdə nizamisəvərlərin, ədəbiyyatsevərlərin diqqətinə təqdim edilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan ədəbiyyatını təbliğ etmək, tanımaq, populyarlaşdırmaq istiqamətində təqdimat yollarından biri də biblioqrafik imkanlardan səmərəli istifadədir. “Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlarının elmi əsərləri”nin biblioqrafik salnamələri tədqiqatçıların masaüstü istifadə etdikləri vəsait olmaqdan başqa, nəinki respublikanın, hətta bir sıra xarici ölkələrin də elmi qurumlarında, kitabxanalarında, tədris müəssisələrində və s. geniş istifadə olunur. Bu biblioqrafik nəşr təkcə mühüm informasiya və ya məlumat resursu deyil, elmi tədqiqatların yeni dövrünə daxil olacaq yeni elmi təfəkkür, yeni yanaşma, tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafını şərtləndirən zəruri elmi biliklərin etibarlı qaynaqlarının göstəricisi, bu mənbələrin müəlliflərinin elmi yaradıcılıq nəticələrini sistemli şəkildə təqdim və təbliğ edən əhəmiyyətli elmi vəsaitdir. Biblioqrafiya fəaliyyət növü kimi ədəbiyyatşünaslıq da daxil olmaqla, elmlərin tərkib hissəsinə çevrilir və mənəvi dəyərlərimizin, ədəbi-mədəni irsimizin yaşadılması, təbliği və tədqiqi proseslərində fəal iştirak edir.

2022-ci ildə “Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlarının elmi əsərləri-2021” (ilk sayı, 2012) təqdim olunan 10-cu sayında “Nizami Gəncəvi ili”nə həsr olunmuş materiallar üstünlük təşkil edir. Bu qiymətli elmi mənbələrdə Nizami Gəncəvi dühasının inciləri ilə ədəbiyyatşünas alimlərimizin Azərbaycanı dünyaya yüksək mənəvi-intellektual kimliklərlə tanıtmalarını, xalqlar və ölkələr arasında sülhməramlı elmi ünsiyyətlərə yollar açmasını, Azərbaycan dəyərlərinin dünyəviləşməsinə izləmək olar.

Görkəmli nizamişünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə xanım Araslının dediyi kimi: “Nizami şeirində vətənə sevgi duyğuları əzm, dəyanət tərbiyələndirən hikmətli beytlər istənilən qədərdir. Bütün bunlar ulu şairimizin həm də gələcək nəsillərə müraciəti olub, bu gün də ana torpaq, doğma vətən uğrunda qəti mübarizəyə qalxan igid vətən oğullarına qiymətli öyüdü, müqəddəs xeyir-duası kimi səslənməkdədir. Söz yox ki, bu günlərdə Nizami dühasından ilham alan cəsur döyüşçülərimiz şairin vətənlə bağlı qiymətli tövsiyələrini həmişə yadda saxlayacaq, doğma xalqın qədim qəhrəmanlıq ənənələrinə sadıq qalaraq, Şəhidlərimizin qanları bahasına düşmənlər tapdığından azad edilən müqəddəs Vətən torpağını mərdliklə qoruyacaqlar” [3, s.12]. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin kəlamında deyildiyi kimi, bu da qüvvətin elmdə olduğuna daha bir sübutdur.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 05 yanvar 2021, URL: <https://president.az/az/articles/view/49904>
2. Akimova Elnarə. Nizami Gəncəvi ili”, yaxud Şərq dəyərlərinin dünyəviləşməsi prosesi // Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2021, № 2.
3. Araslı Nüşabə. Səadət günəşi birlikdən doğar //Azərbaycan: ədəbi-bədii jurnal. – 2021, №21.
4. Aygün Bağırılı. Milli-mənəvi dəyərlər dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində xüsusi rol oynayır // “Olaylar”, 2022, 14-20 yanvar.
5. Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində. Sənədlər və materiallar. II cild. – Bakı: Turxan, 2013.
6. Həmid Araslı. Şairin dünya şöhrəti // H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri Bakı: Gənclik, 1998.
7. İsa Həbibbəyli. Nizami Gəncəvi ədəbi irsi: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə // “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, 2021, № 1.
8. İsa Həbibbəyli. Nizami Gəncəvinin irsinə və ideallarına yenidən qayıdışa çağırış // “525-ci qəzet”, 2021, 05 yanvar.

9. Mikayıl Rəfili. "Xosrov və Şirin" // "Ədəbiyyat qəzeti", 1947, 12 mart.
10. Nüşabı Araslı, Zəhra Allahverdiyeva. Nizami Gəncəvi haqqında yeni elmi araşdırma URL: www.literature.az
11. Səlahəddin Xəlilov. Elm haqqında elm. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşr-tı, 2011.
12. Teymur Kərimli. Nizami dühasının mükəmməl elmi təqdimatı // "Elm" qəzeti, 2021, 19 noyabr.
13. Təhminə Bədəlova. Türk dünyasına səslənən "Qardaş qələmlər" in Nizami Gəncəvi sayı // "Ədəbiyyat qəzeti", 2021, 11 sentyabr.
14. Yaşar Qarayev. Redaktordan // "Ədəbiyyat məcmuəsi", 1999, XVII cild.
15. Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri. Əsərlər, 5 cild, Humanitar düşüncə iki əsrin qovşağında. Bakı: Elm, 2016.
16. Zəhra Allahverdiyeva. Nizamişünaslığın tarixində yeni mərhələ // "Azərbaycan" qəzeti, 2021, 17 yanvar.
17. Əhmədov Teymur. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu (1935-2005). Bakı: Nurlar, 2005.
18. AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutunun hesabatları: 1990-2012-ci illər // Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi.
19. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2021, №1.
20. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2021, №2.
21. "Ədəbiyyat qəzeti", 2021, 09 oktyabr. Xüsusi buraxılış.
22. "Ulduz" jurnalı, 2021, 10-cu sayı.
23. "Türk edebiyatı" (T.C.), 2021, 575-ci sayı, eylül.
24. "Kardeş kalemler" (T.C.), 2021, 174-cü sayı.
25. "Üç çizgi" (T.C.), 2021, 19-cu sayı.

О научно-исследовательской деятельности учёных института литературы в «Год Низами Гянджеви»

Закира Алиева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан

Доктор философии по филологии

E-mail: zakiraalieva@rambler.ru

Резюме. Распоряжением Президента Ильхама Алиева (5 января 2021 года) в связи с 880-летием Низами Гянджеви 2021 год был объявлен "Годом Низами". Вице-президент НАНА, директор Института литературы имени Низами Гянджеви, академик Иса Габиббейли оценил это распоряжение в литературоведении как "призыв вернуться к наследию и идеалам Низами Гянджеви". Это распоряжение открыло широкое поле для возвращения к мерам, предпринятым в 1979 году на основании распоряжения общенационального лидера Гейдара Алиева по исследованию, переводу и публикации богатого наследия великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Академик И.Габиббейли отметил, что впереди важные задачи – перевод произведений великого поэта на языки мира, подготовка и издание академического издания "Хамсэ", научно-исследовательская работа над ним, написание и издание рекламных книг на иностранных языках.

Новое поколение ученых-филологов, востоковедов (член-корреспондент НАНА Нушаба Араслы, доктора филологических наук Имамверди Гамидов, доктора филологических наук Вафа Гаджиева, Сираджеддин Гаджи, Захра Аллахвериева, Тахмина Бадалова, Елена Теер и др.) принявших эстафету в 2021 году, почти с честью осуществив эту эстафету, сумели ее социализировать в контексте интеграции в мировую науку.

Ключевые слова: "Год Низами Гянджеви", институт литературы, низамиведение, научно-академическое, богатое наследие

Tənqidi realizm və romantizm epoxası

**Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində şəxs adlarının
(antroponimlərin) semantikasi və üslubi xüsusiyyətləri**

Akif İmanlı

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Ə.Haqverdiyevin nəzərdən keçirilən hekayələrində adı keçən şəxs-surət adlarının (antroponimlərin) leksik-semantik mənalari açılmış, ləqəb və titullar izah edilmişdir. Şəxs adları və onlara əlavə edilən ləqəb və titullar üslubi cəhətdən səciyyələndirilmiş, onların komik effekt yaratmaqda, obrazların xarakterinin daxili aləminin açılmasındakı rolu şərh edilmiş, quruluşca formaları göstərilmişdir.

Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, surət – şəxs adları səs kompleksi, denotat və siqnifikat kimi əlamətlərlə də xarakterizə olunur. Şəxs adlarında, adətən, siqnifikat (adın mənası) denotata (adı daşıyan insana) uyğun gəlir. Yazıçıların xüsusi məqsədlə yaratdıqları surət – şəxs adları isə istisnadır. Məqalədə surətlərin quruluşca növündə sadə, düzəltmə, mürəkkəb terminlərinin ilkin və törəmə (sadə törəmə və mürəkkəb törəmə) terminləri ilə əvəz edilməsi məqsəduyğun sayılmışdır.

Açar sözlər: Haqverdiyev, Ayın şahidliyi, Süleyman, antroponim, surət, titul, ləqəb, semantika, üslubi xüsusiyyət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 23.02.2022; qəbul edilib – 03.02.2022

**Semantics and stylistic features of Character names (anthroponyms)
in Abdurrahim bey Hagverdiyev's stories**

Akif İmanli

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Abstract. The lexical-semantic meanings of the character names (anthroponyms) in A.Hagverdiyev's considered stories are revealed, nicknames and titles are explained in the article. Personal names and nicknames, as well as titles attached to them are stylistically characterized, their role in creating a comic effect, revealing the inner world of the characters is explained and structural forms are shown.

It is noted in this article that the names of personages are also characterized by features such as sound complex, the aspects such as denotation and signification. As a rule, in personal names, the signification (meaning of the name) usually corresponds to the denotation (the person bearing the name). The names of personages created by writers for a special purpose are exceptions. In the article, it is considered expedient to replace the simple, corrective and complex terms in the structural type of personages with the primary and derivative terms (simple derivative and complex derivative).

Keywords: Hagverdiyev, testimony of the Moon, Suleyman, anthroponym, character, title, nickname, semantics, stylistic feature

Article history: received – 23.02.2022; accepted – 03.02.2022

Giriş / Introduction

Bədii ədəbiyyatın ötürdüyü informasiyada surət və məkan adlarının xüsusi funksional rolu var. Bu mənada Ə.Haqverdiyevin hekayələrindəki surət və məkan adları diqqəti cəlb edir. Bədii ədəbiyyatdakı insan surətləri – şəxs adları onomalogiyada antroponim, yaşayış yeri adları ümumi şəkildə oykonim, konkret olaraq şəhər adları astionim, kənd adları komonim, bunlar bütövlükdə isə onomastik vahid, yaxud onim adlanır.

Surət – şəxs adlarının (antroponimlərin) semantikasi dedikdə çox vaxt onun kişi və qadın adı kimi işlədilməsi, belə adların insanlara verilməsi səbəbləri və ən ümdəsi isə şəxs adlarının yaranma yolları, yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb yolla yaranması məsələlərinin izahı nəzərdə tutulurdu [2, s.26-27]. Professor A.Qurbanovun bu barədə fikri daha konkret və dəqiqdir. O yazır ki, “Adın semantikasi xüsusi adın daşdığı mənədir. Məsələn, “Kazım – öz hirsini uda bilən, qəzəbini soyuda bilən” [6, s.137]. Biz də görkəmli alimin fikrini əsas götürərək, Ə.Haqverdiyevin hekayələrindəki surət – şəxs adlarının semantikasına həmin istiqamətdə yanaşmağı məqsəduyğun saydıq. Şəxs – surət adları sözlərlə ifadə olunduğu üçün onların (surət adlarının) morfoloji quruluş formalarına da diqqət yetirməyi lazım bildik. Bu istiqamətdəki yazı prosesində onomastik vahidlərin, yəni xüsusi adların üslubi xüsusiyyətlərinin bəzi cəhətlərinə də diqqət yetirməyə çalışdıq. Adların semantikasi ilə mətnin məzmunu, ideyası arasındakı əlaqələri araşdıraraq müəllif mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində və ötürülən informasiyada adlandırmanın funksiyasını açan təhlillər apardıq.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında misilsiz xidməti olan Ə.Haqverdiyev XX əsrin əvvəllərində mütəmadi olaraq nəsr əsərləri, o cümlədən, hekayə yazmaqla məşğul olmuşdur. Bu baxımdan tədqiqatçılar ədibin hekayə yaradıcılığını iki mərhələyə ayırırlar: ilk mərhələyə 1906-cı ildə yazıb “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Ata və oğul”, “Ayın şahidliyi” hekayələri aiddir [8, s.85].

Ədibin “Ayın şahidliyi” hekayəsi, bəlkə də Azərbaycan nəsrində ilk bədii nümunədir ki, hekayə daxilində hekayə verilmişdir. Nağıl içində nağıl (“1001 gecə nağılları”), roman daxilində roman (Y.Səmədoğlunun “Qətl günü”, Ç.Aytmatovun “Qiyamət”, M.A.Bulkakovun “Usta və Marqarita” və s.) nümunələri ilə oxucular tanışdır. Lakin hekayə içində hekayənin ilk nümunəsi fikrimizcə, bizim ədəbiyyatda Ə.Haqverdiyevin adı ilə bağlıdır. Hekayə daxilindəki hekayənin əsas surətlərindən biri Səlmən, digəri isə onun qardaşı Süleymandır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Səlmənla Süleyman adı eyni kökdəndir. Süleyman Səlmən adının əzizləmə formasıdır, bir növ, Səlmancıyöz kimi başa düşülür. Süleyman adı qədim yəhudilərdən gəlir. İlkin forması Şelemox olmuşdur. Sonradan Solomon, nəhayət, ərəblərdə Suleymən, bizdə Süleyman şəklində düşmüşdür. Adın semantik mənası “əmin, mühafizə olunmuş, heç kəsə dəyib dolaşmayan” deməkdir [7, s.209].

Süleyman peyğəmbər haqda mənbələrdə verilən məlumatlarda göstərilir ki, o, bütün canlıların və cansızların dilini bilirdi. Hekayədə adın daşıyıcısı hər iki funksiyayı bu və ya digər səviyyədə özündə əks etdirir: həm sakitdir, həm də planetlə ünsiyyətə girə bilər.

Azərbaycan cəmiyyətində və bədii nəsrində geniş şəkildə işlənən Süleyman şəxs və surət adı, göründüyü kimi, əksər adlarda olduğu kimi, alınma adlardandır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan şəxs adları içərisində öz milli adlarımızla yanaşı, ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli adlar da xeyli miqdardadır və belə adlardan ədəblərimiz öz əsərlərində kifayət qədər işlətmislər. Bəlli olduğu kimi, VII əsrin ikinci yarısından Azərbaycana başlanan və IX əsrin əvvəllərində başa çatan ərəb yürüşlərindən sonra bizdə ərəb mənşəli adlar, xüsusən islam tarixinə aid tarixi şəxs adları və “Qurani – Kərim”dən gələn adlar geniş yayılmağa başladı. Qədim yəhudi adı olan və bəzi mənbələrdə “sülh, əmin-amanlıq, sakitlik, dinc, asudə” mənası verən Şelamo adının ərəbcə forma-

sı olan Süleyman adı da bizim antroponimlərə və bədii əsərlərdə surət adlarına “Qurani-Kərim” vasitəsilə daxil olmuşdur.

“Ayın şahidliyi” hekayəsində adları keçən Adəm, Həvva, Həzrət Musa, Həzrət Yusif, Həzrət Yəqub antroponimləri də islamın müqəddəs kitabından gəlmişdir. Adəm adı semantik mənasına görə ərəbcə “adam” deməkdir. Deyilənə görə, yer üzərində ilk insan, ilk peyğəmbər adıdır [4, s.14]. Həvva adı da ərəb mənşəlidir, “hava” mənasındadır [4, s.714]. Bir sıra Avropa xalqlarının məişətində Yeva kimi rast gəlinən qız-qadın adları həmin Həvva adından törəmişdir. Qədim yəhudi dilindən tərcümədə “həyat çeşməsi” mənasında olduğu bəzi ədəbiyyatlarda qeyd olunur. Rəvayətlərə görə, Həvva bəşər tarixində ilk insan sayılan Adəmin arvadı olub. “Tövrat” göstərir ki, bu adı ona Adəm verib [7, s.242].

Musa adı yəhudilərin peyğəmbəri Musanın (Moiseyin) adından yayılmışdır. Musa adının semantikasına dair izahlı lüğətlərin birində qeyd olunur ki, bu ad qədim yəhudi dilində “sudan xilas olunmuş, suya batmaqdan qurtulmuş” mənasını verən Moşe peyğəmbərin adının ərəbcə formasındandır [1, s.40]. Musa və onun adı haqqında bir rəvayət dolaşmaqdadır. Guya Misirdə get-gedə artan yəhudilərin qarşısını almaq üçün Firon yeni doğulan yəhudi oğlan uşaqlarının öldürülməsini əmr edir. Bir qadın üç aylıq körpəsini qorumaq üçün səbətə qoyub, onu Nil çayına buraxır. Həmin gün Fironun Nil çayında öz qaravaşları ilə çimən qızı səbətə qoyulan uşağı xilas edir və uşağa Mesu (Meşu) adı verir. Deyilənə görə, bu ad qədim misirlilərin dilində “körpə uşaq, övlad” deməkdir. Belə fikir söyləyənlər də var ki, uşaq Moisey adlandırılıb. Bu ad isə yəhudi dilində “sudan çıxarılmış” mənasındadır. Moisey bizim məişətimizə ərəb dili vasitəsilə Musa kimi daxil olmuşdur.

“Ayın şahidliyi” hekayəsində adıçəkilən Həzrət Yusif qədim yəhudi məxəzlərində müxtəlif xalqların məişətində İosif, Cozef, Osip, Cuzeppe variantlarında işlənəlməkdədir. Adın hərfi mənası qədim yəhudi dilindən tərcümədə “artım, gəlir” deməkdir [7, s.115-116].

Qədim yəhudi dilində İosif, ərəblərdə və ərəblər vasitəsilə bizdə Yusif kimi işlənən bu adın “artırılmış, çoxaldılmış” mənə bildirməsi də bəzi ədəbiyyatlarda qeyd olunur.

Hekayədə adı keçən Həzrət Yəqub (indiki halda Yaqub) bizim şəxs – surət adlarına ərəblər vasitəsilə qədim yəhudilərdən gəlib. Yakov, Yaqub formalarına düşmüş bu adın ilkin forması olan İakov hərfi tərcümədə “daban”, “dabanbasdı” deməkdir. Bu oğlan adını qədim yəhudilər, adətən, əkiz uşaqdan ikincisinə, yəni birincisinin dalınca gələnə, “dabanbasdı” doğulana verərdilər. Zaman keçdikcə bu mənə unudulmuşdur. “Tövrat” rəvayətlərində İakov peyğəmbər adı kimi təqdim edilir. Həmin peyğəmbər Yaqub adı ilə islam hədislərinə də daxil olmuşdur. “Quran”da o, Yusif və Züleyxa haqqında məhəbbət macərəsinin əsas qəhrəmanı Yusifin atası kimi təqdim edilir. Adlara artırılan həzrət (Həzrət Adəm, Həzrət Musa, Həzrət Yusif, Həzrət Yəqub) sözü ərəb dilində iki mənada işlənir: 1. ön, qabaq, hüzur; 2. cənab [4, s.718]. Şəxs adlarına artırılan həzrət sözü “cənab” mənasını ifadə edir.

Müəllif peyğəmbər və onların yaxınlarının adlarını bir hekayədə cəmləşdirərək günahkarın ilahi iradə ilə cəzalandırılması motivinə hazırlıq aparır, zəmin hazırlayır. Bu, Ə.Haqqverdiyevin dini təbliğat aparmaq istəyi deyil. Onun yaradıcılığında xalq inancları ilə bağlı motivlər, alqış və qarğışın baş tutması, günahkarın gözəgörünməz qüvvə və onun iradəsini icra edənlər tərəfindən cəza alması kimi hallarla tez-tez rastlaşırıq. “Ayın şahidliyi”ndə də bu baş verir. Mətnə çoxsayda dini müqəddəslərin adının çəkilməsi günah-cəza situasiyası üçün lazımi məkan, ab-hava formalaşdırır. Müəllifin bu ortamı yaratmaqda məqsədi eyni zamanda oxucuya ünvanlanan psixoloji təsirin ötürülməsi üçündür. Müəllif oxucunu günahlardan, günah işlətməkdən uzaqlaşdırmaq üçün onun dini duyğularından istifadə etmək istəyir və mətnin psixoloji effektini gücləndirir.

“Ayın şahidliyi” hekayəsində Ay xüsusi simvolik bir obraz səviyyəsində təsvir edilmişdir. Hekayədə Aya edilən müraciət (xitab) və ümumiyyətlə, bədii üslubda (mətnlərdə) xitablar üslubi keyfiyyət yaratmaq baxımından da diqqəti çəkir. Bundan əlavə, hekayədə Ayın dil açıb danışması onun obrazlaşdırılması əlaməti kimi özünü göstərir və müəllifin digər hekayələrində də aşladığı fikirlərə uyğunluğu baxımından bir nümunədir.

Ə.Haqqverdiyevin “Bomba” hekayəsində dörd surət (şəxs adı kimi antroponim) iştirak edir: Qorodovoy Kərbəlayi Zal, Usta Feyzulla nalbənd, Qorodovoy Patap və İvan. Zal antroponimi ədə-

bi əsərlərdən bizim ad sistemimizə, oradan da yenidən bədii ədəbiyyata keçən şəxs adlarındandır. Bəlli olduğu kimi, Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərində əsas surətlərdən biri olan Rüstəmin atasının adı Zaldir. Zal anadan olarkən tükləri ağ olduğundan ona Zal adı verilmişdir. Ərəb mənşəli zal sözünün iki mənası vardır: 1. yaşlı adam, ağsaqqal adam; 2. albinos, yəni pigment azlığı nəticəsində dəri və tükləri həddindən artıq ağ olan adam [4, s.208].

Hekayədəki Feyzulla şəxs surət adının ərəb dilindəki feyz (bolluq, bərəkət, nemət, xeyir, fayda, ləzzət, həzz) və Allahın qısaldılmış ad formasını bildiren ulla sözlərindən yaranaraq “Allahın neməti” mənasında olması qənaətinə gəlmək olar.

“Bomba”da istər Zal, istərsə də Feyzulla adları ilə müəyyən bağlılıq nümayiş etdirilir. Zal semantik mənasından daha çox Firdovsi qəhrəmanının funksiyasını transformativ mənada daşıyıcısıdır. Feyzullada isə transformasiya və uyğunluq əlaqəsi adın semantikasındadır. Cəmiyyət daxilində işlənən şəxs adlarının mənası ilə ad verilən şəxsin arasında çox vaxt heç bir əlaqə, bağlılıq olmur. Bədii ədəbiyyatda isə əksinə, çox vaxt şəxs adları surətlərin xarakteri, taleləri ilə uyğunlaşdırılır. Yumoristik, yaxud satirik səciyyəli əsərlərdə bu məsələ daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu, bədii əsərlərdə üslubi vasitələrdən birinə çevrilir. Bizcə, “Bomba”dakı qorodovoy Patap belə surət adlarındandır. Qeyri-real, müəllif tərəfindən süni yaradılan Patapın fransız mənşəli “pat – patetesto (marmelad növü) kəlməsindən yarandığını güman etmək olar. Mətnə isə patap partlamaqla assosiasiya yaratmaq üçündür.

İvan tipik rus adıdır və xalq arasında “rus” mənasında da işlədilir. Bu adın iva fitonimindən yarandığı ehtimal olunur [3, s.38, 182]. Bitki mənşəli olduğundan fitoantroponimdir.

Ə.Haqverdiyevin hekayəsində müşahidə edilən bir əlamət də ondan ibarətdir ki, ədib personajları titul və vəzifə bildirən sözlərlə birlikdə təqdim edir (Qorodovoy Kərbəlayi Zal, usta Feyzulla nalbənd, Qorodovoy Patap) ki, bununla da uzun-uzadı təhkiyəyə ehtiyac qalmır, bədii mətn məqsədəuyğun şəkildə xeyli yığcamlaşır.

“Kərbəlayi Zal Qanlı küçə” ilə “Zavallı küçə”nin küncündə durub pristavın sözlərini fikir edirdi: [5, s.46]. Bu cümlədəki “Qanlı küçə” və “Zavallı küçə” urbanonimdir, yəni şəhərdaxili topoqrafik obyektin – küçənin xüsusi adıdır. Bu adları müəllif özü yaradıb, qeyri – realdır, bədii-estetik işarə kimi işlənmişdir. Hekayənin satirik ruhuna uyğun seçilən bu cür adlar hekayədəki digər onomastik vahidlərin leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu urbanonimlərin hər birinin alt semantik qatında böyük bir ictimai – siyasi mənə gizlənmişdir. Müəllif tərəfindən uydurulan bu cür adlar Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olmaqla onomastik vahidlərin poetik xüsusiyyətini xarakterizə edən vasitə kimi də qəbul edilə bilər.

Ə.Haqverdiyevin hekayələri onomastik vahidlərlə, xüsusən antroponimlərlə çox zəngindir. Təkcə kiçikhəcmli, “Şikayət” hekayəsində on altı antroponimik vahid işlənmişdir. Antroponimlərə əlavə edilən ləqəblər hekayələrin ideya – bədii təsir qüvvəsini artırmış, ləqəblərin komik – satirik, ironik mənə yükü yazıçının yaradıcılıq idealına uyğun formada məxsusi seçilərək dövrün neqativ cəhətlərinin ifadəçisinə çevrilmişdir. Ə.Haqverdiyev ləqəbləri şəxs adlarına təsadüfi daxil etməmişdir; onları öz məqsədinə uyğun şəkildə düşünüb tapmış, sonra əsərlərinə gətirmişdir. Misal üçün, bəy zümrəsindən olan şəxs adlarına “Qaban”, “Quzğun” (Qaban Kazım bəy, Quzğun Səfi bəy) ləqəblərinin təsadüfən verildiyini düşünmək olarmı? Əlbəttə, yox! Zəngin təbəqənin adamlarına ləqəb seçərkən görkəmli ədib həyat reallıqlarına tam uyğun şəkildə hərəkət etmiş, quzğun leşə daraşan kimi, əhalini çapıb-talayan, kobud, qanmaz adamlara – hakim sinfin nümayəndələrinə layiqli əlavə adlar – ləqəblər seçmişdir.

Qaban Kazım bəy antroponimindəki qaban sözü əslində vəhşi çöl donuzuna verilən addır. Xalq arasında işlənən “qabana dönüb”, “qabana oxşayan” ifadəsi “azğınlaşmaq, son dərəcə qəzəblənmək, hiddətlənmək, vəhşilənmək” və s. mənalarında işlənir və bu cür xasiyyət, davranış tərzli adamların adına “qaban” epitetli ləqəb artırılır. Belə ləqəblər hakim dairənin nümayəndələrinə nifrət əlaməti kimi qəbul edilir.

Ə.Haqverdiyevin “Şikayət” hekayəsindəki Quzğun Səfi bəy, Qaban Kazım bəy antroponimlərindəki əlavə ad kateqoriyasına daxil olan “bəy” sözü hər iki adda titul kimi işlənmişdir. Bəy titulu şəxsin hakim təbəqənin nümayəndəsi olduğunu göstərir. Bəy titulu daşıyan şəxslərin deyək

ki, cəmiyyətdəki rəsmi mövqeyini bildirirsə, “Quzğun”, “Qaban” ləqəbləri isə onların xalq arasında qazandıqları mənfi imicini ifadə edir.

Ə.Haqverdiyev surətlərə ləqəb seçərkən sosial təbəqənin ümumi xarakterik – psixoloji vəziyyətini nəzərə almışdır. Bəzilərinin xarici görünüşünə (Süpürgəsaqqal Rəhim, Körükburun oğlu, Keçəl Mir Heydər) uyğun ləqəb seçmiş, bəzilərinin hal – vəziyyəti, sosial durumu (Çürük Mehdi, Yetim Dadaş) nəzərə alınmış, sənət – peşə məşğuliyyəti ilə bağlı (İşgənə Kərim, Bəzzaz Palazqu-laq oğlu) ləqəblərə yer vermiş, sözgəzdirən, şayiə yayanlar və s. ləqəblər də nəzərə alınmışdır. Bütün bunlar XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinin durumunu məharətlə açıb göstərən və bununla da insanların islah olunmasına çalışan görkəmli yazıçının bütövlükdə maarifçilik mövqeyinin ifadəsi idi. Ə.Haqverdiyevin bədii nəsrindəki antroponimik sistemin real şəxs adları ilə yanaşı, titul və ləqəblərin verilməsi adların mahiyyət və məna dolğunluğu üçün vacib amil kimi özünü doğruldur. Həm də bununla böyük yazıçı əsərlərindəki surətlərin həyat həqiqətləri ilə necə səsleşdiyini nəzərə çarpdırırdı. Ə.Haqverdiyev yaşadığı mühitdə ömür sürən insanları çox yaxşı tanıyır, hekayələrində artıq təfərrüata yol vermədən adamların xarakterini sanki onlara verdiyi ləqəblərlə açırdı. Yüksək sənətkarlıq məharətinə malik olan Ə.Haqverdiyevin hekayələrindəki titul və ləqəblərlə verilən surət adları bütövlükdə onun bədii nəsrinin üslubi xüsusiyyətlərini şərtləndirən əsas amillərdən biridir.

Ə.Haqverdiyevin bədii nəsrindəki şəxs – surət adları müxtəlif poetik fiqurların yaranmasında ifadə vasitəsinə çevrilərək, yazıçının fərdi üslubu kimi xarakterizə edilə bilər. Yazıçı surətlərin səciyyəvi xüsusiyyətini üzə çıxarmaq üçün antroponimlərdən satirik ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. İstər real, istərsə də uydurma şəxs adları, ləqəblər, titullar yazıçının əlində tutarlı üslubi vasitəyə çevrilmişdir. Antroponimlərin işlənməsində yazıçının üslubu üçün xarakterik cəhət surətlərə vəzifələrinə və cəmiyyətdəki mövqelərinə görə adların verilməsidir.

Hekayələrdə təhkiyənin dilində və surətlərin danışığında işlənməmiş antroponimlər vasitəsi ilə verilən bədii ifadə və təsvirlər bədii mətnin təsir gücünü artıran vasitə kimi çıxış edir. Təşbehlərin yaranması bilavasitə antroponimlərə bağlanır. “Kərbəlayi Qulaməli iranlı qapının ağzında ayaq üstə durub, gözlərinin yaşını abi – nisan kimi ağ saqqalından axıdırdı [5, s.3]; “Axırüləmr nəfti qurtarmış çıraq tək Hacı Xəlil söndü [5, s.9].

Böyük ədib hekayələrinə daxil etdiyi antroponimlərin – surətlərin tək cə forma və semantikasını deyil, həm də poetik üslubi keyfiyyət yaratmaq üçün onların dilindən verdiyi inversiyadan istifadə etmişdir, yəni nitqin bədii təsirini artırmaq üçün sözlərin sırasını bilərəkdən dəyişmişdir: “Bu bir cüt corabı qoy axundun qabağına” [5, s.4]. İnversiya müəllif təhkiyəsində də gen – bol müşahidə olunur. Ə.Haqverdiyevin əsərlərində belə bir üslubi xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir; kişi adlarının bir çoxuna ironik mahiyyətli “seyid”, “molla”, “məşədi”, “kərbəlayi”, “hacı” titulları əlavə etməklə mənfi tiplər yaradılır. Bununla müəllif mövhumat, xurafat və bu kimi amillərin daşıyıcısı olan mənfi surətlərin inkişafa, tərəqqiyə mane olduqlarını diqqət mərkəzində saxlayır. Bu tendensiya Azərbaycan maarifçilərinin bütöv bir nəslinin düşüncəsinə hakim bir məsələ idi.

Yazıçının bədii nəsrinə məxsusi üslubi keyfiyyət gətirən amillərdən biri də müəllif tərəfindən yaradılan qeyri-real (uydurma) şəxs – surət adlarıdır. Mozalanbəy, Qozqıranbəy, Mozalanbəy Xanqulubəyoviç Qozqıranbəyov, Yıxılqo əmi kimi şəxs adları simvolik mahiyyətlidir, lakin əsərin ideya – məzmunu ilə sıx bağlıdır. Ədibin yaratdığı süni adlar komik məzmunun tamlığı üçün üslubi vasitə kimi seçilmişdir. Ə.Haqverdiyevin “Marallarım” silsiləsinə daxil etdiyi “Dəccələbad” hekayəsindəki Dəccal antroponimi də qeyri – real, yəni yazıçı tərəfindən yaradılan süni addır. Dəccal ərəb mənşəli sözdür. Dəccal “islamiyyətdə: qiyamət günü eşşəyə tərsinə minərək zühur edəcək əfsanəvi şəxs” kimi izah edilir. Bundan başqa, “12-ci imam Mehdi”nin zühuru ərəfəsində zühur edəcək yalançı Mehdi”; “Xristianlarda İslamın düşməni, antixrist”; məcazi mənada isə “yalançı, fırıldaqçı” mənalarında anlaşılan söz kimi götürülür. “Dəccal uşaq” ifadəsi də Dəccal adından yaranmışdır [4, s.150-151].

Hekayədəki Seyid Qurqur antroponimindəki Qurqur surət adı da süni, qeyri – real adlardanır. Bu ad qurbağaların çıxardığı “qur” səs birləşməsinin təqlidi yolu ilə yaranmışdır. Adətən, digər canlılara və cansız əşyalara məxsus səs təqlidləri burada yazıçının əsas məqsədinə uyğun ola-

raq ironik tərzdə insana şamil edilmişdir. Şəxs – surət adlarının müəyyən məqsəd üçün yaradılması əsərin məzmunu və ən başlıcası, yazıcının ideyası ilə səsleşir ki, bu da onun (müəllifin) əsas üslubi xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Ə.Haqqverdiyevin üslubunda zəngin dil xəzinəsindən öz subyektiv zövqünə uyğun olan söz və ifadələrin xüsusi şəkildə seçilib fərdi səciyyədə işlədilməsi və yazıcının üslubunda bədii dil xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olan əlamətləri öz əksini tapır. Böyük yazıçı əlavə təfərrüata yol vermədən, statik şəkildə təqdim etdiyi Seyid Qurqur antroponimi ilə bu şəxsin Seyid titulundan istifadə edərək öz məqsədinə çatmaq üçün nə qədər baş-beyin aparan, sanki qurbağa kimi vaxt-bivaxt quruldayaraq zəhlətökənliyini göstərmiş olur.

Ə.Haqqverdiyevin nəsrində işlədilən titul və ləqəblər ayrılıqda qeyri onomastik vahidlərdir. Bunlar şəxs – surət adlarına artırıldıqda adla birlikdə antroponimləşir və şəxsin bu və ya digər cəhətdən başqalarından fərqləndirilməsinə xidmət edir. Yazıçı belə adları yalnız özünün yazı üslubuna və əsərlərində qarşıya qoyduğu məqsədmüvafiq yaratmışdır. Müəllifin fərdi üslubuna bağlı olan surət adları komik effekt yaratmaqda, obrazın daxili aləminin açılmasında bir vasitə (priyom) kimi istifadə olunur, obrazın mənfi, neqativ cəhəti ilə əlaqədar olaraq satirik – yumoristik və ironik mahiyyət daşıyır; ad mənaca surətin xarici və ya daxili əlamətləri ilə uyğunlaşdırılır, bir sözlə, belə adların daşıyıcıları tənqid hədəfinə çevrilir.

Surət adlarında təcəssüm olunan antroponimlər və onlara əlavə edilən ləqəblərin dil mənsubiyyətinə nəzər salsaq, aydın olur ki, şəxs – surət adları, demək olar ki, ərəb mənşəli apelyativlərdən yaranmışdır. Ləqəblərin isə əksəriyyəti Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən ibarətdir (Fərə Cəfər, Yetim Dadaş, Çürük Mehdi və s.).

Şəxs adlarında, adətən, üç cəhət özünü göstərir: adın fonetik tərkibi, yəni səs kompleksi, adın obyekt, yəni kimi, nəyi ifadə etməsi. Bu denotat termini ilə ifadə olunur. Üçüncüsü, adın siq-nifikatı, yəni mənası. Məsələn, Hacı Xəlil adında denotat, yəni adlanan obyekt insandır. Siq-nifikat isə həmin obyektə verilən adın mənası deməkdir. Yəni Hacı Xəlil surət adıdır, şəxs adı kimi antroponimdir, Xəlil apelyativindən yaranaraq mənası ərəb dilində “dost, yaxın yoldaş, sevgili” deməkdir. Bu ad x,ə,l,i,l səs kompleksindən ibarətdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, surət adlarının fonetik tərkibi assonansların müşahidə edilməsinə imkan yaradır. Məsələn, Fərə Cəfər, Dana Bayram adlarında “ə” assonansının semantik dinamika Fərə ləqəbindəki “ə” sait səsi ilə, “a” assonansı isə Dana ləqəbindəki “a” səsi ilə başlanır.

Bədii əsərlərdə, o baxımdan Ə.Haqqverdiyevin hekayələrindəki surət – şəxs adlarında denotat, yəni adlandırılan obyekt insan, yaxud obrazlaşdırılmış əşyadır, siq-nifikat həmin obyektə verilən adın mənasıdır, hər bir ad isə fonetik tərkiblidir.

Antroponimlərdə (şəxs adlarında) siq-nifikat (adın mənası) denotata (adı daşıyan insana) uyğun gəlir. Çünki şəxs adları (antroponimlər) ümumi sözlərdən (apelyativlərdən) yaranıb, konkret leksik – semantik mənaya malik olsalar da, bu mənənin xüsusi adla heç bir əlaqəsi olmur. Bu isə apelyativlərdən antroponimlər yaradılmasının qanunauyğunluqlarından biridir. Məsələn, leksik mənası “yaşlı adam, ağsaqqal adam”, “tükələri həddindən artıq ağ olan adam” zal apelyativinin Zal şəxs adına heç bir aidliyi yoxdur. Bir sözlə, ümumi söz xüsusi adla çevrildə o, ümumi ad anlayışı ilə əlaqəni tamamilə kəsir və yeni xüsusi ad anlayışı ifadə edir. Qeyd olunan bu cəhət antroponimlərin ən səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Ə.Haqqverdiyevin hekayələrindəki surət – şəxs adları sözlə ifadə olunduğundan sözün morfoloji tərkibinə görə quruluş formalarına uyğun gəlir. Yəni bunlarda da sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz formaları özünü göstərir. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz terminləri daha çox morfologiyaya aid olduğundan onomoloji tədqiqatlarda bir kökdən ibarət olan onomastik vahidləri ilkin, düzəltmə və mürəkkəb söz formasında olanları törəmə yolla yaranan onimlər adlandırmağı məqsəduyğun hesab edirik. Kök və şəkildən (həmçinin şəkildən) ibarət olan xüsusi adları sadə törəmə, köklərin birləşməsindən formalaşanları isə mürəkkəb törəmə üsulla yarananlar kimi qeyd etmişik.

Ləqəb və titullarsız əsl şəxs – surət adlarını quruluşca növlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. İlkin formalı surət adları: Səlmən, Süleyman, Adəm, Həvva, Musa, Yusif, Yəqub və s.
2. Sadə törəmə formalı surət adları: Afşar+ov, Xoy+ski, Yıx+ıl+qo.

3. Mürəkkəb törəmə formalı surət adları: Abbas-qul-u, Əbdül-qasım, Əbdür-Rəhim, Feyz-Ulla və s.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, aydın olduğu kimi, bədii əsərlər, o baxımdan Ə.Haqqverdiyevin nəsr əsərləri surət və məkan adları ilə təbii olaraq çox zəngindir. Əlbəttə, bədii əsərləri surətlərsiz və məkansız təsəvvür etmək olmaz.

Ə.Haqqverdiyevin nəzərdən keçirdiyimiz hekayələrindəki surət – şəxs adları ərəb və ərəblər vasitəsi ilə bizim cəmiyyətə, oradan da bədii ədəbiyyata keçən ərəb, yəhudi mənşəli antroponimlərdir. Surət adları içərisində rus və Avropa kökenli adlara da rast gəlinir. Bir çoxu isə eyni zamanda ədəbi əsərlərdəki surətlərdən keçən adlardır. Hər bir şəxs adının semantikasında konkret mənaya malik olan ümumi sözlər – apelyativlər dayanır. Ə.Haqqverdiyevin bədii nəsrində xarakterlə adın semantikasi uyğunlaşdırılır ki, bu da düşünülmüş üslubi mahiyyət kəsb edir. Yazıçının fərdi üslubunda xüsusi mövqeyə malik olan surət adları və ləqəblər komik effekt yaratmaqda, obrazların daxili aləminin açılmasında vasitə kimi istifadə olunur.

Ə.Haqqverdiyevin hekayələrində işlədilən titullar və ləqəblər ayrılıqda qeyri-onomastik vahidlər olsa da, surət adlarına əlavə edildikdə adla birlikdə antroponimləşir, şəxsin bu və ya digər cəhətdən başqalarından fərqləndirilməsinə xidmət edərək üslubi mahiyyət kəsb edir. Yazıçının seçdiyi ləqəblər peyorativ, yəni mənfi mahiyyətli ləqəblərdir. Belə ləqəblər hekayələrin ideya-bədii təsir qüvvəsini artırmış, ləqəblərin komik-satirik, ironik mənə yükü yazıçının yaradıcılıq idealına uyğun formada seçilərək dövrün nöqsanlarının ifadəçisinə çevrilmişdir.

Ə.Haqqverdiyevin hekayələrindəki surət adları demək olar ki, alınma xarakterli olsa da, ləqəblərin isə əksəriyyəti Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən ibarətdir. Surət adları və ləqəblər quruluş və struktur əhatəsinə görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz formasındadır.

Belə söz formalarını onomoloji tədqiqatlarda ilkin və törəmə (sadə və mürəkkəb törəmə) üsulla formalaşan xüsusi adlar kimi qəbul etməyi termin qarşılıqlığına yol verməmək üçün məqsədə uyğun sayılmışdır.

Antroponimlərdə (şəxs adlarında) signifikat (adın mənası) denotota (adı daşıyan insana) uyğun gəlmir. Çünki şəxs adları (antroponimlər) ümumi sözlərdən (apelyativlərdən) yaranıb, konkret leksik-semantik mənaya malik olsalar da, leksik mənənin xüsusi adla heç bir əlaqəsi olmur. Bu isə apelyativlərdən antroponimlər yaradılmasının qanunauyğunluğudur. Yazıçıların xüsusi məqsədlə yaratdıqları surət – şəxs adları, əlbəttə, istisnadır.

Ədəbiyyat / References

1. Abdullayev B.T. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı: Azərnəşr, 1985.
2. Ağayev İ.S. Şəxs adlarının semantikasi haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları (15-16 aprel 1988). Bakı: API, 1988.
3. Baskakov N.A. Russkiy familii tyurkskoqo proisxojdəniya (Türk mənşəli rus familiyaları) Bakı: Yazıçı, 1992.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1967.
5. Haqqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Kitab klub, 2016.
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları (2 cildə). I c. Bakı: AMEA, 2019; II c. Bakı: AMEA, 2019.
7. Mirzəyev O.M. Adlarımız. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986.
8. Vahid M. Bədii nəsr. Hekayələri // Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev. Həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

Семантика и стилевые особенности личных имен (антропонимов) в рассказах Абдуррагима Ахвердова

Акиф Иманлы

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Резюме. В статье раскрываются лексико-семантические значения имен персонажей (антропонимов) из рассказов А.Ахвердова, вносится ясность в понимание прозвищ и титулов. Автор дает стилевую характеристику именам людей, а также их прозвищам и титулам, оценивает их роль касательно создания комических эффектов, раскрытия внутреннего мира действующих лиц произведений, заостряя внимание на разновидностях форм по данной тематике.

Помимо того, отмечается, что имена людей (образов) характеризуются звуковыми комплексами, такими элементами, как денотат и сигнификат. Обычно в именах сигнификат (значение имени) соответствует денотату (характеристике обладателя имени). При этом, имена, сочиненные писателями (поэтами) в специальном порядке, составляют исключение. Автор подчеркивает, что относительно структуры имен образов, считается целесообразным замена простых, искусственных, сложных терминов их первичными и производными формами (простые и сложные производные).

Ключевые слова: Ахвердов, «Свидетельство луны», Сулейман, антропоним, образ, титул, прозвище, семантика, стилевая особенность

Erməni-müsəlman davası: tarixdə və dramaturgiyada
(Cəfər Cəbbarlı və Süleyman Sani Axundovun pyesləri əsasında)

Elmira Məmmədova-Kekeç

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Avrasiya Universiteti, Xəzər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

Annotasiya. XIX əsrin sonlarında yaradılan və məqsədi türk torpaqlarında “Böyük Ermənistan” qurmaq olan Daşnaksütun partiyasının terror fəaliyyətləri Osmanlı, Azərbaycan və Türkiyə tarixində qanlı səhifələrin yazılmasına səbəb olmuşdur.

1905-1906-cı illərdə müsəlmanların kütləvi şəkildə öldürülməsinə, öz yurdlarından didərgin düşməsinə, evlərinin, mal-mülklərinin talanmasına şahid olan Məmməd Səid Ordubadi, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Rəhim Fəna, Əhməd bəy Ağaoğlu həmin dövrün tarixi xronikasının obyektiv şəkildə yaradılmasında böyük xidmətləri olan söz sahibləridir. Azərbaycan tarixində baş verən bu qanlı hadisələr tarixi öçerklər şəklində üzə çıxsada, Azərbaycan ədəbiyyatının bədii səhifələrində bu baxımdan boşluq görünür.

1905-ci ildə Mirzə Ələkbər Sabir “Erməni və müsəlman vətəndaşlarımıza” şeirini yazmış, qırğını pisləmişdir. Sovet dövründə isə Cəfər Cəbbarlı və Süleyman Sani Axundovun pyeslərində 1905-1906-cı il hadisələri əks olunmuşdur. Cəfər Cəbbarlı “1905-ci ildə” dramında Çar Rusiyasının bu davanın səbəbkarı olduğunu yazmış, Süleyman Sani Axundov isə “Şeytan” pyesində Qafqazda münaqişə və qırğınların səbəbini göstərməyə çalışmışdır. Hər iki müəllif sovet rejiminin ədəbi məngənəsində olduğu üçün tarixi gerçəkləri mənfi qəhrəmanların dili ilə verməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: Daşnak, 1905-ci il, terror, Cəfər Cəbbarlı, Süleyman Sani Axundov

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.03.2022; qəbul edilib – 12.03.2022

Armenian-Muslim conflict: in history and dramaturgy
(Based on Jafar Jabbarli and Suleyman Sani Akhundov's plays)

Elmira Mammadova-Kekech

Doctor of Philosophy in Philology

Baku Euroasian University, Khazar University. Azerbaijan.

E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

Abstract. The terrorist activities of Dashnaktsutyun party, that were created in the late 19th century and the main goal was to build the “Great Armenia”, have led to a bloody pages in the history of Ottoman, Azerbaijan and Turkistan. Mehmet Said Ordubadi, Mir Mohsun Navvab, Mirza Rahim Fana, Ahmad bey Aghaoghlu, who witnessed the mass killing of Muslims, the looting of their properties in 1905-1906 are the thinkers with great services in the establishment of the historical chronicle of that period. Although these bloody happenings in the history of Azerbaijan emerged in the form of historical feature essays, in this regard, the gap is observed on the literary pages of Azerbaijani literature.

In 1905, Mirza Alakbar Sabir wrote his poem “To Armenian and Muslim citizens” and condemned the massacre. In the Soviet era, Jafar Jabbarli and Suleyman Sani Akhundov's plays were reflected in the events of 1905-1906. Jafar Jabbarli wrote that Tsarist Russia was the cause of this situation in the drama “In the 1905”, and Suleyman Sani Akhundov described the cause of conflict and massacres in the Caucasus in the “Evil” play. Due to the fact that both authors faced

the obstacle of the Soviet regime, they tried to reflect the historical facts with the language of bad characters.

Keywords: Dashnak, 1905 year, Terror, Jafar Jabbarli, Suleyman Sani Akhundov

Article history: received – 04.03.2022; accepted – 12.03.2022

Giriş / Introduction

XIX əsrdən Daşnaksütun partiyasında təşkilatlanan ermənilər “Böyük Ermənistan” xəyalı ilə yaşayır və həm Osmanlı İmperiyasını süquta uğratmaqda maraqlı olan Avropa dövlətləri, həm də Qafqazda güclənmək istəyən Çar Rusiyası tərəfindən dəstək alırdılar.

XIX əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda muxtariyyət əldə etmək üçün təşkilatlanan, silahlanan və müsəlmanlara qarşı qətlamlar törədən ermənilər zamanla bu bölgədə etdikləri əməllərə görə sıxışdırılır və Qafqazda məskunlaşmağa başlayırdılar. Artıq yeni bölgəyə köç etsələr də, yenə də öz məkrli siyasətlərini həyata keçirməyə çalışan ermənilər 1905-ci ildən başlayaraq kütləvi şəkildə qırğınlar törətməklə bölgədə əmin-amanlığı təhdid altında qoyurdular. 1905-ci ilin 6 fevralında Bakıda, 29 avqustunda Gəncədə, 2 sentyabrında Qarsda və Bakıda, 12 sentyabrında Şuşada, 14 oktyabrında Tiflisdə qətlamlar və terror aksiyaları həyata keçirən ermənilər hər yerdə müsəlmanların qanına susamışdılar... *Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-1906-cı illərdə Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Gəncədə, Tiflisdə və başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib, həmin ərazilərdən onları təmizləməklə, ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəyirdilər. Çünki həmin dövrdə Qafqazda mövcud olan 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər* [17]. Ermənilərin Qafqazda, xüsusilə Bakıda iqtisadi və siyasi baxımdan güclənməsini qarşılıqlı məqsəd olaraq qoyan erməni milliyətçiləri bu qırğınların təşkilatçıları idilər. Həmin ildən başlayaraq eyni ssenari və təşkilatlanma ilə türklərə qarşı düşmən mövqeyində olan və “Böyük Ermənistan” xəyalı ilə Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqaz coğrafiyasını ələ keçirməyə çalışan daşnaklar və onların qurduqları planları həyata keçirən erməni xalqı türkləri öldürüb günahı öz boyunlarından atmağa və dünya ictimaiyyətinə özlərini yazıq və hüquqları tapdanmış, guya zor və təzyiqlərə, hətta soyqırma məruz qalmış şəkildə göstərməyə çalışırdılar. Əhməd bəy Ağaoğlunun “Bakı hadisələri haqqında məlumat” adlı məqaləsində erməni hiyləgərliyi, yalan və iftira dolu təbliğatın məqsədləri ilə əlaqədar yazılmışdır: “Birincisi, bədbəxt hadisə ilə bağlı bütün məsuliyyəti yerli hökumətin üstünə yıxmaq, ikincisi isə guya qara camaatın ilk çağırışı ilə dərhal günahsız adamların üstünə atılıb onu öldürməyə, qəət etməyə və evlərini yandırmağa hazır olan yerli müsəlmanları başkəsənlər və soyğunçular kimi qələmə verməkdir. Müsəlmanlar bir tərəfdən polisin əlində üzüyola və şüursuz vasitə kimi göstərilir. Guya polis onları qabaqcadan hazırlamış, silahlandırmış və təşkil etmişdir... Heç kəsə sirr deyil ki, Qafqaz hakim dairələri hər işdə erməniləri müdafiə edir və ruhlandırır. Ermənilər isə ağıllı və əlli-ayaqlı bir millət kimi özlərinin bu müstəsna vəziyyətlərindən bacarıqla yararlanırdılar” [1, s.339].

Ermənilər 1905-ci il hadisələri zamanı da sonrakı illərdə olduğu kimi eyni ssenari ilə hərəkət edir, müsəlmanları öldürür, sonra isə günahı boyunlarından atır və yanlış məlumat verməklə özlərini zərərçəkmiş kimi göstərirdilər. Həmin dövrə aid tarixi əsər və sənədlərdə səciyyəvi erməni hiyləgərliyinin təsvir olunduğunu görürük. 1905-ci il hadisələri ilə bağlı tarixi baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərlər bunlardır:

1. Mir Möhsün Nəvvab “Erməni-müsəlman davası”;
2. Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənədlər”;
3. Mirzə Rəhim Fəna. “1905-ci il hadisələri”
4. Əhməd bəy Ağaoğlu. “Bakı hadisələri haqqında məlumat” və s.

XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan bu şəxsiyyətlərin hər biri o dövrün canlı şahidləri kimi Bakıda, Qarabağda və digər bölgələrdə baş verən qırğınlar haq-

qında ətraflı məlumat verməyə çalışmışlar. Mətnlərarası əlaqədə bu əsərlərin məzmunu səsleşir və eyni bir problemə həsr olunmuşdur. Tarixi oçerk xarakteri daşıyan bu əsərlərdə Mirzə Rəhim Fəna, Mir Möhsün Nəvvab və Məmməd Səid Ordubadi əsərləri ilə həmin dövrün hadisələrini obyektiv şəkildə əks etdirməyə çalışmışlar. Əhməd bəy Ağaoğlu isə yerli və xarici mətbuatda erməni hədyanlarına cavab vermək üçün tarixi həqiqətləri qələmə almışdır. Hətta bir çox tarixi tədqiqatlarda belə məhz bu qaynaqlara istinad edilərək dövrün hadisələrinin qiymətləndirildiyini görürük [18].

Əsas hissə / Main Part

1. 1905-1906-cı il hadisələri tarixi qaynaqlarda:

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz ziyalılar millətin halını və tarixini əks etdirmək yanğısı ilə xronika şəkildə Qafqazda ermənilərin törətdikləri qətlialardan bəhs etmişlər. 1905-1906-cı il hadisələri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bakıdan başlayaraq Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Tiflisdə baş vermişdir. Məmməd Səid Ordubadinin verdiyi məlumata görə, 1905-ci il avqust ayının 29-da Batum şəhərində məşhur Məhəmmədqulu bəy Kəngərli erməni komitəsi tərəfindən göndərilən vəhşi terrorçular tərəfindən qətlə yetirilmişdir [15, s.92]. Bakıda isə erməni komitəsi tərəfindən Ağarza Babayev adlı şəxs öldürüldükdən sonra qırğınlar və yanğınlar başlamışdır. 6 fevral 1905-ci ildə baş vermiş bu hadisəni M.S.Ordubadi *“bütün Qafqaza atəş açmağa”* bənzətməmişdir. A.Babayev sadəcə öldürülməmiş, meyiti təhqir olunmuş, 200-ə yaxın zərbə vurulmuşdu [8, s.5]. Bakı qubernatorunun həmin ilə aid hesabatında da ilk qətl ermənilərin törətməsi haqqında bilgi verilmişdir: *“Bakıda fevral iğtişəşləri varlı və çox nüfuzlu müsəlman Babayevin bir neçə erməni tərəfindən şəhərin mərkəzində, erməni kilsəsinin yaxınlığında qətlə yetirilməsi ilə başladı”* [11, s.21].

Həmin dövrə aid teleqraf xəbərlərində də bu fakt təsdiqlənir. Rus arxiv materiallarında, xüsusilə Bakıda ilk erməni qətlialamının 7-20 fevral 1905-ci il tarixində başladığı bildirilir. Rus Ədliyyə nazirinə Bakı hakimi V.Voronov tərəfindən göndərilən teleqrafda bir qrup erməni komitəçinin Bakıda silahlı hücumları nəticəsində Ağarza Babayev adlı müsəlmanın qətlə yetirildiyi yazılmışdır [13, s.90].

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz yazarlardan Mirzə Rəhim Fəna “1905-ci il hadisələri” adlı tarixi əsərində Qarabağda qırğınların başlama səbəbini aşağıdakı şəkildə izah etmişdir: *“Ermənilərin kargüzar və rəşidləri hesab olunan diş ustası Maşuriyan, İstəpan Yüzbaşovun İruniq adlı səfeh, gənc oğlu, “xoşqeyrət qoli” Əsədibəyov və s. bu qisim dəstəbazlıq edən Daşnaksütyun fırqəsinin on-on beş nəfər silahlı və atlısı zöhr çağı İrəvan darvazasından eşiyyə çıxıb, qaladərəli erməni Zarsili əlindən yaralayıb, onu ölmüş hesab etməklə cuşə gəlib, günortadan sonra yaralıni darvazadan keçirib şəhərə gətirir. Şəhərə daxil olduqda vaveyla salib erməni camaatına fitnəkar və həyəcanlı xitabələr edirlər: ey erməni tayfası, nə durmusunuz, müsəlmanlar davanı başlayıb, hər yerdə bir erməni qətlə yetirirlər. Elə bu gün bir erməni İrəvan darvazasından kənardə, müsəlman tərəfində olan erməni qəbiristanlığında öldürülmüşdür. Siz hələ yatıbsınız, sabah hansı erməni qətlə yetiriləcəkdir?! Düşünmək gərəkdir! Hər kəs özünü ölmüş hesab etsin, biz öz canımızdan kəçib davanı başlayırıq, kimdə qeyrət varsa ardımızca gəlsin, öz tərbiyə, qüvvə və şücaəti ilə yaşasın erməni milləti!”* [9, s.13] Göründüyü kimi, müsəlmanları qırmaq və ya köç etməyə məcbur etmək məqsədilə ermənilər əvvəldən qurduqları plan üzrə hərəkət edir, bir ermənini yaralayaraq, bütün erməniləri müsəlmanlara qarşı səfərbər etmək istəyirlər. Eyni ssenari 1905-ci ildən başlayaraq 1988-ci il Sumqayıt hadisələrinə qədər davam edən erməni sindromu kimi Cənubi Qafqazda münəfişə ocaqlarının yaranma səbəbidir. Mirzə Rəhim Fəna 1905-ci il hadisələrini təsvir edərkən Qarabağda başlayan bu olaylardan sonra müsəlmanların evlərinin yandırılıb özlərinin qətl edilməsini münəfişənin və davanın artıq idarəolunmaz hala çevrilməsi səbəbi kimi qeyd etmişdir: *“Qarabağ inşa edilən gündən ən dəhşətli nifaq səhəri açıldı. İrəvan darvazası önündə Xəlfəli müsəlmanlarına məxsus çox ali və qiymətli imarətlərin yanğından qalxan qırmızı alovlar və səksən yaşlı qəssab Abbas bəyin qanına boyanan hadisə və bəla günü üzümüzə açıldı. Ürəyimizin odu hə-*

min imarətlərin yanması, mərhum Abbas bəyin qətlə yetirilib evinin odlanması və əşyalarının qarət edilməsi xəbərindən daha da şiddətləndi. Bir qədər keçmiş Cəmşid bəy evindən aşağı, Hacı Rza adlı şəxsin ocağına düşmənin od vurdu. Beləliklə, erməninin içində bəslədiyi kin, küdurət hissi özünü büruzə verdi və onlar dayanmadan qətl, qarət törətməyə, hər yərə od vurmağa başladılar” [9, s.39].

Tarixi qaynaqlara baxdığımız zaman Çar Rusiyasının ermənilərin bütün bu qaniçən əməllərinə qarşı tolerant davranışlarını müşahidə edirik. Dəfələrlə ermənilər qatil kimi təsbit olunsalar da, onlara ya cəza verilmir, ya əməlləri görməzdən gəlinir, ya da kazak-erməni işbirliyi ortaya çıxır: “*Qisas məqsədilə oktyabr ayına kimi baş verən hadisələr yerinə müvafiq zikr olundu. Oktyabrın ikisində Xaçın dərəsində ermənilərin törətdikləri nifaq və amansızlıqlar da vurğulandı. Daha sonra oktyabrın üçüncü günündən Qaladan Ağdama iş ünvanı ilə gələn dörd nəfər müsəlmanı Əskərandan aşağı Qılıçbağlar bağının altında Şuşa yolundan keçən böyük bir dərədə erməni quldurları pusqulardan çıxıb yaxalayaraq dərə yuxarı aparıb öldürürlər. Bu insanların itkin düşdükləri aşkarlandıqdan sonra hökumət və kazak dəstəsi həmin dərəyə enib, ölənlərdən qalan başmaq, corab, qan izləri, yandırılmış ətlər, sümüklər və dırnaqlar tapırlar. Lakin bunların müqabilində hökumətdən zalıma qarşı heç bir cinayət işi qaldırılıb, məzluma yardım göstərilmir. Şəhər ətrafında Xəlfəkilərdən odun, saman gətirənlər itkin düşdükdə hadisə yerindən soraq tutulan zaman altı nəfər silahlı erməni qulduru hökumət əlinə keçsə də, tezliklə azad edilir. Habelə əşidilir ki, erməni quldurları barıtxana keşikçisi olan əsgəri qayadan atıb tüfəngini əlindən almışlar. Əsgər diri qalıb hadisəni söyləsə də, erməni şərrinin qarşısının alınmasına dair heç bir tədbir görülməmişdir*” [9, s.121]. Məhz cəza almayan ermənilər Qarabağın müxtəlif kəndlərində və şəhərlərində, eləcə də Bakıda daha böyük qırğınlar törədir və quduzlaşırlar. Kazaklar hətta erməniləri cinayət üstündə yaxaladıqda belə cəza vermədən azad edirlər: “*Oktyabrın yeddisində Gülablı xarabalıqlarına yeni kəndlilər və digər ermənilər oranın tikinti mallarını aparmağa və bağları qırmağa gəldikləri zaman öz xaraba qalmış yurdlarına və bağlarına baş çəkməyə gedən gülablılardan öldürdükələrinə görə rəis kazak dəstəsi ilə Gülablıya gedib, həmin erməni quldurlarını orada tutsa da, Ağdama gələn kimi azad etmişdir*” [9, s.121-122]. XX əsrin əvvəllərindən sonunadək Qarabağ münaqişəsində rus ordusunun müəyyən qüvvələrinin ermənilərə dayaq durduğunu və cinayətlərini ört-basdır etməklə yanaşı, cinayət əməllərinə şahid və şərik olduqlarını da görürük. Belə ki, rus və erməni işbirliyi nəticəsində günahsız müsəlmanların Xocalıda öldürülməsi 1905-ci ildə də, 1992-ci ildə də eyni şəkildə baş verir: “*Noyabr ayının ikinci günündə öz yerlərindən didərgin düşən Zəngəzur, Malıbəyli əhli payızın şiddətli sazağı yetdikdə Zəngəzur məntəqələrində qalmağa imkan bulmayıb ac və üryan övrət-uşaqla bir yerə yığılıb köç edərkən Xocalı poçtunda duran kazaklar qarşısından keçdikləri zaman yolun alt və üstündə pusquda duran ermənilər köçə tərəf atəş açırlar. Kazaklarla söhbət edən quldurların başçısı naxçıvanlı Hatəm bəy Pirimov açılan atəşin köç tərəfindən guya kazaklara tuşlandığını söyləyir. Bu sözdən sonra kazaklar heç nə söyləmədən köç əhlinə hücum edib onları gülləbəran edirlər. Zavallılardan biri ölür, dördü isə yaralanır. Məzlumların naləsi göylərə ucaldıqda onların günahsız olduqları kazaklara məlum olur. Bu işdən peşman olsalar da, heç bir fayda vermir*” [9, s.131-132]. Beləliklə, Mirzə Rəhim Fəna ermənilərin etdikləri qətləmləri bölgələr üzrə və təfətlə şəkildə təsvir edir və bu işdə daşnaklar qədər Çar hökumətini də günahkar bilir. Məhz Qarabağ savaşında öz cəzalarını almayan ermənilərin sonra Bakıda ikinci dəfə kütləvi qırğınlar törətdiklərini, həmçinin yüz milyonlarla neft karxanaları və digər müəssisələrə zərər vurduqlarını və minlərlə insanı qətlə yetirdiklərini xüsusi vurğulayır və bunların şərhini üçün əlavə bir kitab yazmağın vacibliyini də qeyd edir [9, s.126].

Mir Möhsün Nəvvab digər müəlliflərdən fərqli olaraq erməni-müsəlman davasının kökünü doğru olaraq Qarabağ xanlığının süqut dövründən başlayır. İbrahimxəlil xanın ruslar tərəfindən aldadılması və öldürülməsini, davamında ermənilərin ruslar tərəfindən qızıqdırılması və dəstək görməsini, 1900-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq Qarabağda münaqişənin və iğtişanın başlamasını sonradan kütləvi qırğınların törədilmə səbəbləri kimi qeyd edir. Mir Möhsün Nəvvab ermənilərin dağınıq və plansız şəkildə deyil, təşkilatlanaraq hərəkət etmələrinə qımdatxana yaratmaqla başladıklarını qeyd edir: “*Bunlar hər şəhərdə bir qımdatxana təşkil edirdilər. İlk dəfə Osmanlı şəhərlə-*

rində, sonra isə Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində belə qımdatxanalar yaratmağa başladılar. Bu qımdatxanalara bütün siniflərdən şəxs cəlb olunurdu: oxumuş cavanlar, sövdəgərlər, sənətkar və başqaları. Bu qımdatların icmasının müşavirəsində bir qərar qəbul olundu ki, hər bir iş sahibi qımdatxanalara pul verməlidir. Qımdatxanadan həmin qərara əsasən erməni iş sahiblərinə məktublar göndərilib onların qımdatxanaya göstərilən məbləğdə pul göndərməsini tələb edirdilər. Erməni iş sahibi məktubun tələbinə əməl etmədikdə ona qımdatxanadan ikinci dəfə elanname yazılırdı. Əgər yenə həmin şəxs pul verməkdən imtina edərdisə, üçüncü dəfə onu hədələyirdilər. Bu dəfə də tələbə əməl etmədikdə qımdatlar həmin şəxsin öldürülməsi üçün bir və ya iki nəfər təyin edirdilər. Həmin şəxslər isə nəzərdə tutulmuş adamı öldürüb gizləndirilərdi. Heç kəs bilmirdi ki, bu cinayəti kim etdi və hara getdi. Əgər caniləri bilən və tanıyan olsa da, cürət edib heç kəsə deyə bilməzdi. Çünki kimsə canini ifşa etməyə cəhd göstərsəydi, onun özü də qımdatxana quldurlarının sui-qəsdinə məruz qalardı” [14, s.10].

Erməni qımdatxanalarının qanlı əməlləri hələ 1903, 1904-cü illərdən başlayaraq özünü göstərir, həmin illərdən etibarən ermənilər müsəlmanları öldürməyə və izini itirməyə başlayırlar.

Nəvvabın təsvir etdiyi hadisələrdən biri Kərbəlayi Məmmədhüseynin başına gələn faciə ilə bağlıdır: *Bir gün küçələrin çırağını yandıran Kərbəlayi Məmmədhüseyn adlı bir nəfər səhər tezdən çıraqları söndürərkən üç nəfər erməni Şahliq körpüsünün yanında bu yazığı nərdivandan yerə salıb neçə yerindən doğradılar. Onun dad-fəryadını eşidənlər yüyürüb hadisə yerinə gəldilər. Kərbəlayi Məmmədhüseyn qan içində çapalayırdı, o hələ ölməmişdi. Ondan soruşanda ki, səni bu halda kim salıb. Dedi ki, üç erməni mənə xəncərlə beləcə doğradı. Yazıq bu sözləri deyib öldü* [14, s.22]. Digər bir hadisənin təsvirində yenə də erməni vəhşiliyi və öz cinayət əməlinin üstünü örtmək cəhdi müşahidə edilir. Ermənilərin bir məktəbin tikintisi üçün İrandan on səkkiz nəfər fəhlə gətirdikləri, dava başladıqda bir evə dolduraraq heç yana çıxmamalarını tapşırımları və bu şəkildə onları aldatmaları, fəhlələrin başını mismarla əzdikdən sonra cəsədlərini bir dəryəyə ataraq üstlərini peyidlə basdırdıqları barədə məlumat verir [14, s.26]. Hadisələrin təsvirindən aydın olur ki, ermənilər qadınlara və uşaqlara da Xocalı soyqırımında olduğu kimi eyni vəhşilik və qəddarlıqla yanaşmış və onları əzab verərək öldürmüşlər. Bu cür fəlakətlərdən biri Xaspolad adlı bir müsəlmanın ailəsinin başına gəlmişdir. Ermənilər əvvəlcə onu güllələmiş, sonra qucağında dörd aylıq uşaq olan arvadına yaxınlaşmışlar. Qadın uşağının sağ qalması üçün yalvaranda ermənilər uşağın bələyini açmış, hərəsi uşağın bir ayağından tutub qüvvətlə bir tərəfə çəkmişlər, beləliklə, uşaq iki para olmuş uşağın parçalarını ananın üstünə atmışlar. Vəhşilik qarşısında huşunu itirmiş ananı da öldürüb, dəyirməndə olan taxılı və unu, eləcə də malı qarət edib aparmışlar [14, s.36-37].

1905-1906-cı il hadisələri ilə bağlı hər üç müəllifin əsərində onlarla bu cür faktlar yer alır və tarixi qaynaqlarda diqqətimizi cəlb edən əsas məsələlərdən biri də ermənilərin kazaklarla birlikdə hərəkət etməsi və ya cəzasız qalmalarıdır. Mir Möhsün Nəvvabın verdiyi məlumata görə, *Şuşa qalasının sakini Gəray bəyin oğlu Humay bəy ermənilərlə vuruşan dəstənin başçısı idi. Humay bəy mahir döyüşçü olduğundan camaata müharibə aparmağın üsullarını təlim edirdi. Bir gün beləcə təlim keçərkən oraya bir kazak gəlib çıxdı. O, əlini yuxarı qaldıraraq Humay bəyə təzim edib irəli gəldi. Kazak Humay bəylə əl tutduqdan sonra rusca ona dedi ki, bu tayfa (erməni) nə üçün bu nəhaq davanı salıb xalqın rahatlığını kəsir. Humay bəy ona dedi ki, ermənilər özləri bu davanı başlayıblar, özləri də cəzasını çəkəcəklər. Bu vaxt Humay bəy geri döndü ki, təlim keçdiyi müsəlmanlara nə isə desin, bu zaman həmin namərd, məlun kazak Humay bəyi arxadan güllə ilə vurub şəhid etdi. Kazak Humay bəyi vuran kimi qaçıb ermənilərin içinə girdi. Sonradan məlum oldu ki, həmin kazak erməni imiş* [14, s.64].

Erməni-müsəlman davası haqqında ən təfəssilatlı məlumat M.S.Ordubadi tərəfindən verilmişdir. O, 245 məktub, Daşnaksütun partiyasının fəaliyyətinə aid 400-dən artıq yazı əsasında 1908-ci ildə “Qanlı sənədlər” kitabını yazmış və 1911-ci ildə bu əsər nəşr edilmişdir. O, erməni-müsəlman davasının səbəblərini aşağıdakı şəkildə izah etmişdir:

1. Erməni Daşnaksütun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etməsi;
2. Məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığı;
3. Müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmaları;

4. Ermənilərin avtonomiya - idarə muxtariyyəti həvəsində olmaları.

Erməni-müsəlman davasında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də müsəlmanların qırğın zamanlarında erməniləri qoruyub evlərində gizləmələri, təhlükədən sovuşdurmalarıdır. M.S.Ordubadinin qeyd etdiyinə görə, hətta Bakı qırğını zamanı ermənilərin ilk öldürdükleri şəxs olan A.Ba-bayevin əmisi uşaqları belə erməniləri qorumuşdular [15, s.19-20].

M.S.Ordubadini "Qanlı sənələr" kitabında sülh danışıqları zamanı erməni və müsəlman ziyalı-larının dialoq və görüşünü də vermişdir. Erməni-müsəlman sülhünün canişin sarayında 28 fevrala təsadüf edən 6-cı yığıncağında Əhməd bəy Ağaoğlunun ermənilərə müraciətlə dediyi aşağıdakı sözlər 1905-1906-cı il hadisələrinin arxa planını, Daşnaksütun partiyasının bu işdə rolunu, hətta "qoşunu, xəzinəsi və soldatı" olduğunu vurğulaması Qafqazdakı qanlı qırğınlarda erməni komitə-lərinin səbəbkar olduqlarını açıqlamaq baxımından əhəmiyyət daşıyır: *"Biz deyirik ki, əgər doğru-dan doğruya sülh istəyirsiniz, başqa təşəbbüslərlə bərabər gərək terroru da götürəsiniz. Buna ca-vabında bizə deyirlər ki, siz daşnaksütyundan danışsınız. Bizim əsla fikrimizdə daşnaksütyun yox idi. Biz deyirik ki, terror götürülsün. Lakin ermənilərin xəyalına daşnaksütyun gəlir. Görünür ki, daşnaksütyunun bu terrorla əlaqəsi vardır. Lakin yenə təkrar edirəm ki, bizim daşnaksütyun ilə işimiz yoxdur. Yoxdur! Çünki keçən gün cənab Xatışov öz bəlağətli və fəsahtli çıxışında aşkar de-di ki, bu daşnaksütyun Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həz-rətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, təşkil olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, soldatı da vardır. Biz müsəlman vəkilləri bunu eşidəndə təəccüb və heyratla barmağımızı dişimizə tutub öz-özümüzə fikir etdik: İndi ki, belədir, indi ki, bir müsəlləh partiya on beş ildən bəri təşkil olunub və hökumət adamları bunu bilib də, nəinki əlac etməyir, bəlkə onunla həməqidəirlər, bi-zim istər hökumətdən, istər ermənilərdən belə partiyanın götürülməyini təmənnə etməyimiz fayda-sızdır. Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh partiyalarımız olsun. Bizim də gərək daşnaksütyunlarımız olsun. Bir hökumət ki, bir tərəfdən belə işlərə dözüür, gərək o biri tərəfdən də dözsə, yoxsa ki, hərc-mərc olar"* [15, s.147].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Bəşir Mustafayevin də "Ermənilərin Quzey Azərbaycan-dakı fəaliyyətləri (1905-1920)" adlı dissertasiya işində də vurğuladığı kimi, 1905-ci il 6 fevralda başlayan münaqişə və savaş bir il boyunca davam etmiş, Bakı, Şuşa, İrəvan, Quba, Naxçıvan, Şa-maxı, Gəncə quberniyalarında günahsız insanların öldürülməsi baş vermişdir. Kütləvi qırğınlarda 128 erməni, 158 müsəlman kəndi yağmalanmış, 3 min 100 erməni və 10 min 250 azərbaycanlı öl-dürülmüşdür. Andranik və tərəfdarlarının qətləri əslində bununla yekunlaşmamış və özlərinin eti-raf etdikləri kimi daha çox olmuşdur: *"Ben, kadın erkek demeden Basarkeçer'de Tatar (Azeri) hal-kını katlettim. Bazen kurşun harcamamak için, onları kuyulara doldurarak üzerlerini taşlarla ka-pattırırdım"* [13, s.92].

M.S.Ordubadinin 4-cü maddədə göstərdiyi səbəb – ermənilərin Qafqaza hakim olmaq istə-mələri keçən əsrin əvvəllərindən günümüze qədər minlərlə, on minlərlə deyil, milyondan çox insa-nın didərgin düşməsinə, öldürülməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu işin günahkarı erməni komitələri və daşnaklardır. Azgınlaşan ermənilər 1918-1920-ci illərdə də eyni cinayətləri törətmişlər. Bu barədə Mirzə Bağır Əliyevin "Qanlı günlərimiz (1918-1920)", Səməd Sərdariniyanın "Arazın hər iki ta-yında müsəlmanların soyqırımı", Şöhrət Barlasın "Daşnaklar Fərqanədən Qarabağa qədər" kimi kitablarında geniş məlumatlar verilmişdir. 1905-1906-cı il hadisələrinin cinayətkarlarının cəzalan-dırılmaması və Cənubi Qafqazda Ermənistan Respublikası yaratmaq arzuları onları ikinci dəfə qanlı cinayətlərə sövq etmişdir.

2. "1905-ci ildə" dramında tarixi həqiqətlər və təhriflər:

Erməni-müsəlman davaları ilə bağlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bizə məlum olduğu qədər Mirzə Ələkbər Sabirin 1905-ci ildə qələmə aldığı "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" adlı mənzuməsi, Aşıq Ələsgərin erməni hücumları nəticəsində pərən salınmış yurd ağrısından bəhs edən "Dağlar" adlı şeiri, Cəfər Cabbarlının "1905-ci ildə", Süleyman Sani Axundovun "Şeytan" pyesləri, Məmməd Səid Ordubadinin "Gizli Bakı" əsərləri mövcuddur. Qeyd edək ki, Cəfər Cab-barlı bu dramdan öncə "Bakı müharibəsi" adlı əsər yazmış, lakin əlyazması tapılmamışdır: *"Əl-yazma mətni bu günədək əldə edilməsə də, afişə və qəzet məlumatlarından aydın olur ki, Cəfər*

Cabbarlının “Bakı müharibəsi” adlı 5 pərdəli, 7 şəkili dram əsərinin ilk pərdələri mart faciəsində Bakıda törədilən ağılasıqmaz dəhşətlərdən bəhs edir. “Bəsirət” qəzetinin 13 sentyabr 1919-cu il tarixli 246-cı sayında bu səhnə əsəri haqqında yığcam bir elanda yazılırdı: “Azərbaycan Dövlət Teatrosunda zilhüccənin 20-si, sentyabrın 16-da Bakı türk səhnəsi aktyorlarının iştirakı ilə, artist Abbas Mirzə Şərifzadənin təhti-idarəsində Azərbaycanımızın paytaxtı Bakı şəhərində mart hadisəyi-ələmiyyəsindən sonra düşmənlər əlində qalib sonralar qəhrəman türk ordusu tərəfindən mühasirə edilib xilas olmasının 1 illiyi münasibətilə gənc şair və mühərrirlərimizdən Cəfər Cabbarzadənin yeni yazmış olduğu “Bakı müharibəsi” draması mövqeyi tamaşaya qoyulacaqdır. Həmin faciədə Bakı şəhərində mart hadisəyi-ələmiyyəsindən sonra müsəlmanlara edilən zülm göstəriləcəkdir” [6, s.30]. Həmin pyesin bu gün əlyazması əlimizdə olmasa da, “Əhməd və Qumru” hekayəsinə əsasən ermənilərin kütləvi şəkildə türkləri öldürdükləri haqqında bir dram əsəri yazdığını ehtimal edə bilərik.

Cəfər Cabbarlı 1918-ci ildə erməni-müsəlman davasından bəhs edən “Əhməd və Qumru” hekayəsini yazmışdır. Qeyd edək ki, bu hekayə sovet dövründə nəşr edilməmiş və ilk dəfə Cəfər Cabbarlı irsinin görkəmli tədqiqatçısı Asif Rüstəmli tərəfindən üzə çıxarılaraq dərc edilmişdir. Hekayə hələ sovetin diqtəsi olmadığı bir zamanda yazıldığı üçün tarixi gerçəklər, Şamaxıda erməni zülmünü iki gəncin taleyinin təsviri əks etdirilmişdir. Hekayənin qəhrəmanı Qumru gənc və gözəl bir qızıdır. Əhməd isə ona aşiq olmuş və elçi göndərmiş, müsbət cavab almışdır. “*Tam bu aralıq Şamaxıda məşhur Mart hadisəsinin gurultuları qop*”muşdur [5, s.177]. Mart hadisəsinin nədən ibarət olduğunu hekayənin sonrakı səhifələrində görürük. Qəhrəmanlarını ermənilər tərəfindən yandırılmış İsmailiyyə binasının qarşısında görüşdürən müəllifə “*altun divarları matəmlərə bürünmüş*”, “*əti tökülmüş baş skeletinə*” bənzəyən, “*canavarlıq və cinayətin macərəsini*” özündə əks etdirən bu bina müdhiş mart hadisələrini xatırladır. Ermənilər bölgələrdə və Bakıda yenə də müsəlmanları qətl etmiş, binaları yandırmış, Cənubi Qafqaza yenidən sahiblənmək arzusuna düşərək günahsız insanları ya öldürmüş, ya da şikəst etmişlər. Gənc, gözəl və ailə qurmağa hazırlaşan Qumru da daşnakların qurbanlarından olmuşdur. Sadəcə Qumru deyil, Əhməd də eyni taleyi yaşamışdır. Hər iki gənc daşnakların qəfil hücumuna məruz qalmış, evləri yandırılmış, yurdlarından didərgin düşmüş, Bakıya sığınaraq küçələrdə səfil durumda qalmışlar. Daşnaklar iki əsr boyu müsəlman qadınlarına etdikləri işgəncələri Qumruya da etmiş, qolunu kəsmişlər: “*Əhməd! Atamı, anamı öldürdülər, evimizi dağıtdılar, yalnız bən qaldım,*” – deyə nə üçünsə bir qolunu qaldırdı. Kim bilir, bəlkə də sevdiyini qucmaq istəyirdi. Amma bunu yapmadı. Daha doğrusu, yapamırdı, zira yazıq Qumrunun martda bir qolu kəsilmiş, yalnız bir qolciyəzi varmış” [5, s.178]. Əlyazması mətnində “Acı görüşlər” adlandırılan bu hekayədə, beləliklə, ermənilərin Qafqazda törətdikləri terrorlardan bəhs edilmişdir.

Cəfər Cabbarlı bu kiçik hekayəsində Cənubi Qafqazda terror və qırğınların əsl səbəbkarlarına işarə etmiş, təəssüf ki, 1931-ci ildə qələmə aldığı pyesində isə erməni-müsəlman davasını təfərrüatları ilə əks etdirə bilməmiş, davanın günahkarı olaraq sadəcə Çar Rusiyasını təqdim etmişdir. Dramaturq “1905-ci ildə” tamaşası haqqında” yazdığı məqalədə qeyd edir: “*1905-ci ildə*” əsərini yazarkən mən öz qarşımda 1905-ci ildə Bakıda olan bütün inqilabi hadisələri əhatə etmək vəzifəsini qoymamışam. Bu tema öz bədii həllini gözləməkdədir. Bu məsələ ətrafında hələ tam bir əsər yazılmamışdır. 1930-cu ildə Zaqafqaziyanı gəzərkən aldığım təəssürat məni bu pyesi yazmağa sövq etmişdir. Mən Gürcüstanda, Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda olduğum zaman bütün millətlərə mənsub olan adamlara rast gəldim. Mən köçərilərə təsədüf etdim. Sürünün yanında bir türk qadını yürüməkdə idi. O, çadrasız idi. Bir dəfə də başqa bir qadına rast gəldim. Bu, erməni qadını idi. Bu da tamamilə birinci qadın geyindiği kimi geyinmişdi. İlk nəzərdə bunları bir-birindən ayırmaq çətin idi. Bütün bu xalqların ev əşyaları, kənd təsərrüfatı alətləri, adətləri, nəğmələri və rəqsləri bir-birinin idi. Əslində bu iki xalq vahid bir xalq təşkil edir. Öylə isə bəs bu xalqları uzun müddət qanlı vuruşmalara nə məcbur etmişdir? Bu məsələni dərinlən öyrənməyə başladım. Beləliklə, kütlələrin nəzərini inqilabdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə bu iki qardaş xalqı bir-biri üzərinə salışdıran rus çarizminin kolonizasiya siyasətini göstərən bir pyes üzərində işləmiş oldum və 1905-ci ili bu milli vuruşma üçün bir fon seçərək “1905-ci ildə” əsərini yazdım... Mən heç vaxt pyesdə olan

səhvlərimin üstünü basdırmaq istəmirəm. Hər bir canlı işdə olduğu kimi, burada da səhvlər vardır” [5, s.989]. Bundan başqa “Böyük vəzifələr uğrunda” adlı məqaləsində yeni qurulmuş hökumətin yeni qəhrəmanını yaratmağının sadəcə onu hiss etməklə mümkün ola biləcəyini vurğulayan, “*Mən də vaxtilə görə bilmirdim, hiss edə bilmirdim, lakin indi hiss etməyə çalışıram, mən də görürəm. Şura yazıçısı öz yaradıcılığını, hərəkət təmayülünü indiki həyatdan almalıdır*” [5, s.991], – deyə sovet rejiminin ədəbi məngənəsində sıxıldığını etiraf edən Cəfər Cabbarlı, həqiqətən də, iki dəfə həbs olunmuş və “Aydın” əsərindəki Gültəkin obrazı kapitalizm cəmiyyəti ilə bağlı olduğu üçün ədəbi məhkəməyə çəkilməmişdi [12]. Repressiya dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Cəlal Qasimovun bildirdiyi kimi, *bolşeviklənmədən dərhal sonra ədəbiyyat və sənət adamlarının proletar mədəniyyətinə yiyələnmələri üçün dövlət və hakim partiya diktaturası səviyyəsində hərtərəfli təşkilati-ideoloji proqram tərtib edildi və global-strateji miqyasda, planlı-nizamlı şəkildə həyata keçirilməyə başlandı* [12, s.21]. 1920-ci illərdə həbs olunub sonradan azadlığa buraxılan Ə.Cavad, C.Cabbarlı, H.K.Sanlı, Ö.F.Nemanzadə, Ə.R.Şamçızadə kimi yazarların müəyyən “təربiyələndirmə” mərhələsindən keçdiyini [12, s. 30] Cəfər Cabbarlının yuxarıda qeyd olunmuş məqaləsindəki etirafından görmək mümkündür. Yenə də Cəlal Qasimovun qeyd etdiyi kimi, əslində sovet yazarlarının hamısı həbs olunmuşdu, bəziləri fiziki baxımdan məhəbəslərdə, bəziləri isə düşüncə və duyğu məhəbə və məngənəsində işgəncə çəkməkdə idilər. Yəqin ki, bu baxımdan Cəfər Cabbarlı “1905-ci ildə” pyesində müəyyən səhvlərə yol verdiyini çox ustalıqla qeyd etmişdi.

“1905-ci ildə” pyesi 17 şəkildən ibarətdir və erməni-müsəlman davasından bəhs edir. İlk növbədə qeyd edək ki, pyes ideoloji baxımdan yazılmış bir əsərdir və tarixi gerçəkləri əks etdirmək məqsədi daşımaqdan daha çox süjet xətti xalqlar dostluğunu təbliğ etmək istiqamətində qurulmuşdur.

Ümumiyyətlə, pyes Azərbaycan ədəbiyyatında beynəlmiləçiliyi, dostluğu təbliğ edən digər əsərlərlə mətnlərarası əlaqədədir. Bu baxımdan Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” adlı əsəri ilə də mətnlərarası əlaqə diqqəti cəlb edir. Həmin povestdə olduğu kimi bu pyesdə də erməni və müsəlman gənclərinin qarşılıqlı sevgisindən bəhs edilir. Pyesdə türk oğlu Baxşı və erməni qızı Sonanın sevgi hekayəsi verilir. Qoca Baxşı qızı Sona ilə dialoqda tarixə – 1905-ci ilə qayıdır və hadisələr onun dilindən nəql edilir. Hadisələrin baş verdiyi məkanlar Qarabağ və Bakıdır. Qarabağ kəndlərinin birində erməni və müsəlmanların dinc qonşuluq münasibətlərində yaşadıkları dövrdən bəhs edilir. Allahverdi Əsriyan və arvadı Nabat, eləcə də İmamverdi və Gülsün Qarabağ kəndliləridir. Kəndlilər vergilərdən şikayət edirlər və hakimiyyətdən narazıdırlar.

Cəfər Cabbarlı pyesə günümüzdə ermənilər tərəfindən xalq mahnısı kimi iddia olunan “Sarı gəlin”in sədaları ilə başlayır. Erməni olan Gənc Baxşı ilə azərbaycanlı Gənc Sona təsvir edirlər. Gənc Baxşı və Gənc Sona sovet dövrünün insanlarıdır və kollektivləşdirmə işi üçün səyahətə hazırlanırlar. Pyesdə hadisələr iki zamanda qurulub: inqilabdan əvvəlki və inqilabdan sonrakı. Baxşı və Sona adları daşıyan eyniadlı qəhrəmanlar köhnə və gənc nəsli təmsil edirlər.

1905-ci il hadisələri haqqında məlumat Qoca Baxşının “Qara kitab” adlandırdığı əlyazmasında toplanmışdır. Postmodern mətnlər üçün səciyyəvi olan *kitab içində kitab* təhkiyəsi pyes üçün səciyyəvidir. Adətən, sovet dövrü mətnlərində ağ rəng inqilabdan sonrakı, qara rəng isə öncəki dövrü simvollaşdırır və pyesdə də qara rəng faciənin simvolu kimi verilmişdir. Qoca Baxşının bəhs etdiyi “Qara kitab” ərəb əlifbası ilə yazılmışdır və Qoca Baxşı bu kitabın əlifbası qədər həqiqətlərinin də gəncliyə yad, yabancı və uydurma gələ biləcəyini vurğulayır. Həqiqətən də, M.M.Nəvvab, M.R.Fəna, M.S.Ordubadinin yuxarıda adları qeyd olunan “qara kitablar”ı sovet dövrünün gəncləri üçün əlçatmaz olmuş, nəşri və tədqiqi yasaqlanmış, müstəqillik dövründən sonra transliterasiya olunaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Bəlkə də, Cəfər Cabbarlı pyesindəki “Qara kitab” simvolu ilə həmin məxəzlərə işarə etmək istəmişdir.

Pyesin ilk şəkli 1905-ci ildə Qarabağda bir kəndin təsviri ilə başlayır. Kəndin əhalisi müsəlman və ermənilərdir. C.Cabbarlı erməni-müsəlman dostluğunu vurğulamaq üçün Gülsünlə Nabatın bir-birlərinə əyirdikləri yundan verdiklərini, biri olmayanda digərinin mal-heyvanına baxdıqla-

rını, xeyir və şərlərinin birlikdə olduğunu əks etdirən dialoq və təsvirlər yaradır. Tarix isə erməni hiyləgərliyini sübut edir.

M.S.Ordubadi və digərlərinin dəfələrlə vurğuladıqları kimi 1905-ci il hadisələrində müsəlmanlar olduqca sadələvh olmuş və ermənilərin hökumətə qarşı çıxmaqla bağlı təşviq və təbliğatlarına qarşı çıxmışlar. M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” kitabında bununla bağlı aşağıdakı əhvalatı qeyd edir: İyun ayının 16-da erməni və müsəlmanların iştirakı ilə “Ağ oğlan” monastırında yığıncaq keçirilir. Həmin yığıncaqda ermənilər çıxış edirlər və bildirirlər ki, qafqazlılar rus millətinin qapazı altında yaşayırlar, ruslar kefləri istədiyini edirlər. Beləliklə, Qafqaz insanının hüququ tapdalanır: *“Biz erməni milləti neçə vaxtdan bəri milli hüququmuzu və idarə istiqlalımızı tələb etmək təmənnəsindəyik. Nəhayət, bizim düşmənimiz olan Rusiya sultanəti böyük cüssəli bir fil mənziləsinədir. Bizlər və sizlər, daha doğrusu, rus olmayan başqa xalqlar aciz olub həmişə zalım hökumətin, o qəvicüssə filin qorxusundan küncə qısılib, ac-yalavac sızıldamaqda idik... Biz erməni milləti çoxdan bəri bu xəyalda idik ki, Qafqazda bir qazan, yəni xörək bişirək, qab asıb onun içində ədalət, müsəvat xörəklərini bişirib sizi və bir neçə tayfaları da bu xörəyə şərik edək. İndi, həmmən qazan hazırdır və onu qoymağa bir sepayə – üç ayaqlı ocaq lazımdır ki, onun üstündə qazan dursun. Həmmən monastır Qacar kəndiylə Çanaqqı erməni kəndi arasında yerləşir. İndi lazımdır üç ayaqlının, yəni sacayağının bir qıçı da siz müsəlmanlar olasınız. Əlbəttə, lazımdır müsəlman qardaşlarımız bizim sözüməzə baxıb sacayağının üçüncü ayağı olsunlar. Biz bu barədə müsəlmanlara ümidvarıq – deyib sözünü tamam etdi”... Erməni millətçiləri nitqlərini qurtarandan sonra müsəlmanlara hədələyici sözlər də söylədilər” [15, s.49].*

Göründüyü kimi, ermənilərin çıxışlarından bəlli olur ki, onlar özlərini Qafqazın sahibi hesab edirlər və sığındıqları Azərbaycan torpaqlarında muxtariyyət qazanmaq istəyirlər. Lakin müsəlmanlar onların bu təklifini qəbul etmirlər, Qacar kəndinin sakinləri Qasımzadə Molla Əbdürrəhim, Tapdıq Talıbxanov ermənilərin yuxarıdakı fikirlərinə qarşı çıxırlar: *“Biz müsəlmanları siz ermənilər yaxşı tanımayıbsınız! Bizim heç vaxt belə hədələrdən qorxumuz yoxdur. Əlbəttə, müsəlman milləti sizin əsgərləriniz deyil! Və sizin azuqə və silahlarınıza ehtiyacımız yoxdur. Zira, bizim hərəkət xəyalımız olsa, azuqə əskik deyil. Məgər yatmışıq ki, bizə azuqə verib padşahımızın üzünə ağ edəsiniz?! Bizim tərbiyətimiz hər halda, bu işlərin əksini tövsiyə edir”, – deyib sözlərini bitirdilər. Bu halda bütün müsəlmanlar qalxıb “biz bu işlərə şərik deyilik”, deməklə monastırdan çıxmaq istəyirlər... Bu halda erməni rəislərinin birisi ayağa durub, – “Müsəlmanlar, dayanınız! Dayanınız! Bir sözüm də var, deyib qurtarım, sonra gediniz”. Müsəlmanlar dayandılar. Erməni söylədi: “Bilin və xəbərdar olun! Biz üç nəfər erməni rəisindən başqa yenə komitə məmurları vardır ki, bu sözləri sizə sifariş etmişlər. **Hərgah yığıncaqda danışılan sözləri müsəlmanlar qəbul etməsə, daşnaksütyunun cəza qoşunu tərəfindən artıq təhlükələrə tuş olmalıdırlar.**” Müsəlmanlardan “Eyib etməz, eyib etməz!” – sədası ucalmaqla məclis dağıldı..” [15, s.48-50]. Ordubadinin tarixdən verdiyi bu dialoq ermənilərin məkrli siyasətlərini, Cənubi Qafqazda hegemon olmaq üçün siyasi və hərbi fəaliyyətə başladıklarını, bu niyyətə çatmaq üçün kütləvi qırğın və terror aktları törətdiklərini anlamaq baxımından çox əhəmiyyətli bir mənbədir.*

Cəfər Cabbarlı da “1905-ci ildə” pyesində erməni gənci Eyvazla, azərbaycanlı Baxşının dialoqunda da Eyvazın Baxşını öz təşkilatlarına cəlb etmək istəməsi, Baxşının isə qan tökməyə etiraz etməsi istər-istəməz Ordubadinin nəql etdiyi bu hekayəti yada salır [5, s.622]. Pyesin daha sonrakı şəkildə Eyvaz Əsriyanı silahlı dəstənin başında Bakıda çaxnaşma yaradan şəxs kimi görürük [5, s.623]. Ümumiyyətlə, pyesdə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri Eyvaz Əsriyandır. Asif Rüstəmli onu Stepan Şaumyanın prototipi hesab etmişdir [19].

Əslində pyes tarixlə mətnlərəsi oxunduqda bu tezis doğru olduğu ortaya çıxır. Xüsusilə də Salamovla dialoqunda Əsriyanın əsl məqsədi vurğulanmış olur:

E y v a z. Bizə o lazımdır ki, işçinin işlədiyi mədən onun əlində olsun. Bizə o lazımdır ki, işçilərin əməyini udan mədənçilər və göynü soyayan monarxiya və burjuaziya hakimiyyəti alt-üst olsun.

S a l a m o v. Demək, siz istəyirsiniz ki, müsəlmanların bütün şəlpəşülpəsini yığışdırıb keçirəsiniz özünüzdən o yana. Müsəlman qardaşlar, burada o yan-bu yan yoxdur, bu işlər hamısı ermənilərin badalağıdır. Onlar istəyirlər ki, müsəlmanları Qafqazdan çıxarıb qovsunlar [5, s.642].

Salamov pyesdə mənsəb və pul düşkününü olaraq təsvir edilsə də, məhz bu cür siyasi çıxış etməsi Cabbarlının mənfə qəhrəmanların dilindən tarixi realıqları əks etdirməsi ilə bağlıdır.

1905-ci ildən etibarən kütləvi qətlə və soyqırımlarla Cənubi Qafqaza sahiblənmək istəyən, bunun üçün Çar Rusiyasına belə qarşı gələn erməni millətçilərinə "susdurmaq" üçün hökumət onları müsəlmanlara qarşı sövq etməklə hadisələrin yönünü dəyişmək istəyir. Buna görə də həmin dövrdə öldürülən insanların qətlində erməni komitələri qədər kazaklar və yerli idarəetmə orqanları da günahkardırlar. Xüsusilə də həmin illərdə ermənilər daha bir hiyləgərliyə əl atır və yüksək qiymətə müsəlmanların əllərindəki silahları satın alaraq 1905-ci il qətləmlərindən öncə müsəlman toplumunu silahsızlaşdırmaq istəyirlər. M.M.Nəvvab bununla əlaqədar yazır: "... ermənilər öz fitnə-fəsadlarından əl çəkmirdilər. Sadəlövh müsəlmanlar isə onların bu hiylələrinə inanıb heç bir tədbir görmürdülər. Amma bu hiyləgər tayfa gizlincə tədarük görüb yollar üzərində, gizli yerlərdə və hündür qayalarda səngərlər yaradırdılar. Onlar müsəlmanlarda olan silahları ələ keçirmək üçün belə bir hiylə işlətdilər. Əgər tüfəng bazarda 20 manata satılırdısa, onlar 100 manata, tapança 6 manata olduğu halda, 30 manata alırdılar. Sadədil müsəlmanlar silahların ermənilər tərəfindən belə baha qiymətə alındığını görüb evlərində nə qədər silah və sursat var idisə, tamamilən ermənilərə satdılar. Dövlətin başı yapon-rus müharibəsinə qarışdığına görə Qarabağda baş verən iğtişaslara məhəl qoymurdular" [14, s.20].

Cəfər Cabbarlı dialoqlarda ermənilərin hiyləgərliyini dəfələrlə vurğulayır. Salamovla qubernator arasındakı dialoqda isə əslində tarixi həqiqətləri nəzərə çatdırır:

S a l a m o v. Görmürsən, köpək uşağı gəmidə oturub, gəmiçi ilə savaşır. Bütün müsəlmanların əkin yerlərini saldırlar öz adlarına, nə var ki, xəzinədən icarə eləmişik.

Q u b e r n a t o r. Yaman millətdirlər. Axır, o gün mən onlara açıq dedim. Dedim: siz Türkiyədə döyülmüşsünüz, indi əvəzini buradakı müsəlmanlardan almaq istəyirsiniz [5, s.630].

Göründüyü kimi, 1905-ci il hadisələrindən öncə ermənilərin Qafqaza sahiblənmək üçün bütün sahələrdə olan fəaliyyətləri təsvir edilir. Müsəlmanların əkin yerlərini belə öz adlarına saldırmaq istəyən ermənilərin məqsədi gələcəkdə bu torpaqların ağası olduqlarına iddia etmələri ilə bağlıdır. Həmin dövrün qaynaqlarına görə, *Bakı tacirlərinin tərkibi çoxmillətli idi. Şəhər tacirləri arasında onlarca millətin nümayəndələrinə rast gəlinirdi. 1903-cü ildə 14945 tacirin 7084 nəfəri azərbaycanlı, 3559 nəfəri erməni, 2489 nəfəri rus və 1873 nəfəri digər millətlərin nümayəndəsi idi* [4, s.66]. Ermənilərin məqsədi məhz bu say nisbətini dəyişmək, nail olmadıqda isə müsəlmanları öldürməklə niyyətlərini həyata keçirməkdir.

Cəfər Cabbarlı əsəri yazan zaman nə qədər ideoloji məsələləri nəzərə alıb, xalqlar dostluğu ilə bağlı bir pyes ortaya qoysa da, bir çox məqamlarda müəyyən obrazların dilindən sətirlətlə mənalarla rusların bu davanı qızışdırdıqları ilə bağlı ifadələrə yer vermişdir. Allahverdi kişinin dilindən erməni kapitalisti, mədən sahibi Ağamyanın oğlu təsvir edilərkən deyilir: "*Ay kişi, bunlarda fərasət hani? Odur, Ağamyanın oğlu, Bakıdan gəzməyə gəlib. Sumbatına baxırsan, vücudu üç qəpiyə dəyməz, amma baxırsan, naçalnik qabağında sluşı dayanır. Əynində əfsər paltarı, düymələri qızıl kimi par-par parıldayır*" [5, s.621]. Əslində tarixi qaynaqlara baxdıqda Rusiyanın hakim dairələrinin bu davanı qızışdırdıqları, öz məqsədləri üçün istifadə etdiklərini görürük. Bakı qubernatorunun da bütün fəaliyyəti buna yönəlmişdir. Qubernator neft maqnatları Salamov və Ağamyanla ayrı-ayrılıqda görüşür, onların arasına nifaq toxumu səpir və yeri gəlsə, silah verə biləcəyini də açıqlayır. Əvvəlcə Salamova, az sonra isə Ağamyana silah yardımı vədi verir. Digər tərəfdən isə polismeystərə aşağıdakı tapşırığı verir:

Q u b e r n a t o r. Polkovnik, yazdıqlarımın hamısına elə bu gecə əməl edilməlidir. İki gündən gec olmayaraq, dediyim iki nəfər ölməlidir: biri türk, biri də erməni. Kimlər və nə sayaq, sən özün bilirsən. Hamısını mənə bildirin. Sən azadsan, gedə bilərsən.

P o l i s m e y s t e r. Baş üstə, general həzrətləri. Hamısı əmr etdiyiniz kimi, yerli-yerində ediləcəkdir [5, s.636].

Mir Möhsün Nəvvab rusların bu niyyətləri ilə bağlı öz kitabında aşağıdakı qeydi vermişdir: *“Rusların istədiyi bu idi ki, bu iki millət bir-biri ilə dava edib, bir-birinə məşğul olsunlar, tainki dövlət fərağat olsun, çünki millətin zəif və kasıb olmağı dövlətin silahıdır”* [14, s.80].

Ümumiyyətlə, qubernatorun bütün çıxışlarında Qafqazda ağalıq üçün daimi münaqişə ocağının yaradılmasını dəstəkləməsini və fəaliyyət xəttini bunun üzərində qurmasını görürük. Qubernatorun ermənilərin muxtariyyət tələblərindən faydalanaraq onları tatarlara (türklərə) qarşı yönəltmək və beləliklə də, münaqişənin həll olunmasına deyil, daha da güclənməsinə və sönməməsinə çalışması Cəfər Cabbarlı tərəfindən çox uğurla təsvir edilmişdir: *“Həzrətlərinin diqqətinə ərz edirəm ki, burada qorxu iki cəbhədənir: biri işçilərin inqilab təşkilatları, biri də yuxarıda göstərdiyim kimi yerli burjuazianın və millətçi ziyalıların muxtariyyət hərəkatı. Bu hərəkatın hər ikisi əlahəzrət imperatorun hakimiyyətinə qarşıdır. Bu nöqtə müvəqqəti də olsa, hər iki qüvvəti birləşdirir. Ordu pozğundur. Vəziyyətdən çıxacaq bircə yol, yerli tatarlarla erməniləri milli vuruşmaya atmaq və beləliklə, inqilabi hərəkatı ikinci plana çəkməkdir. Burada ermənilər ən ixtilalçı millətdirlər. Bunlar aradan çıxarsa, o birilərin də qüvvəti sarsılmış olur. Türk və erməni burjuaziyası arasında vuruşdurucu nöqtələr vardır”* [5, s.624].

Cəfər Cabbarlı 1937-ci il repressiyasına az qalmış açıq şəkildə deyil, pyesin mənfi tiplərindən olan Bakı qubernatorunun dilində tarixi gerçəkləri əks etdirmişdir. Qubernator Ağamyanı nəzərdə tutaraq deyir: *“Yox, bu sistemdir, plandır. Böyük Ermənistan planının bir hissəsidir, yoxsa o, buna cəsarət etməzdi. Onlar hər yeri qamarlamaq istəyirlər”* [5, s. 633].

Qubernator Volodinnə olan dialoqunda da eyni fikirləri səsləndirir və iki “qardaş xalqın” arasındakı qırğının dayandırılması tələbilə çıxış edən inqilabçı gəncə aşağıdakı cavabı verir: *“Siz nə istəyirsiniz? İstəyirsiniz bu iki vəhşi milləti birləşdirək ki, sizin iradəiniz altında bizi, Rusiyanın doğma oğullarını qırsınlar? Mən ağalıq sürmək istəyən böyük bir imperiyanın əsgəriyəm. İmperiyanın siyasəti öz bayrağını bir yandan Bəndərbüşirə, bir yandan da Bosfor sahilinə sancmaqdır. Bu yollara kimsə mənim üçün odekolon səpməyəcəkdir. Bu yol süngü ilə açılmalıdır ki, onun da məhsulu sümükdür və qan... Onların ancaq bir Allahu var: pulemyot. Siyasətdə mərhəmət olmaz. Mən onu öldürməsəm, o məni öldürəcəkdir. Onlar birləşəcəkdilər. Mən patron altında doğma oğlanlarıma başını qoymalı idim. İndi isə, özləri bilirlər: çayın daşı, çölün quşu”* [5, s.659]. Maraqlı cəhət budur ki, Kıbrıs adasının ingilis hakimiyyəti dövründə rumlar iqtidara qarşı çıxıb cəzasız qaldıqları, əksinə, ada türkləri isə bir çox məhrumiyyətlərə məruz qalsalar da, iqtidara qarşı çıxmadıqları kimi, Qafqazda da kazaklara hücum edən, onları öldürən ermənilər cəzasız, müsəlmanlar isə işgəncə və zülmə məruz qalırlar. Mir Möhsün Nəvvabın təsvir etdiyi kimi, *Malıbəylidə bir kazak və bir nəfər də qoca müsəlman bir araba ot aparmaq üçün ştaba gəlirlər. Bu zaman ermənilər onları gülləyə tuturlar. Bu qəfil atəşdən kazak ağır yaralanır, müsəlman isə həlak olur. Kazaklar istəyirlər ki, orada olan ermənilərin hamısını qırsınlar, lakin onların böyüyü buna mane olur. Kazakların rəisinin göstərişi ilə erməni evlərinin hamısı mühasirəyə alınaraq axtarış aparılır. Tapılan tüfəng və patronların hamısı müsadirə olunur. Bir erməninin dükanından iki bomba, xeyli barıt və bir neçə ədəd beşaçılan tüfəng tapılır* [14, s.62]. Ermənilərin kazaklara qarşı hücumları sadəcə bununla bitmir. Hətta 21 oktyabrda kazaklar əllərində padşahın şəkli yürüyüş edərkən Mirzəyans adlı varlı bir erməninin evindən onlara atəş açılır. Bu toqquşma nəticəsində qırx nəfər ölür və yaralanır və bundan sonra qubernatorun əmri ilə kazaklar erməni küçələrindən müsəlman məhəllələrinə yerləşdirilirlər [14, s.43]. *“Yalnız azəri türkləri hələ qəflətdə idilər və iğtışaşlarda çarın tərəfini saxlayırdılar. Rusiya hökuməti müsəlmanların bu qəflətindən istifadə edib, Peterburqdan xüsusi surətdə yüz otuz xəfiyyə məmuru göndərərək, türklər ilə ermənilər arasında icra etdiyi propaqanda ilə biri digəri əleyhinə silah işlətməyə təşviq və əsrlərcə yaxşı keçinən iki milləti biri digərinə qırdırdı”* [3, s.25].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cəfər Cabbarlının bu pyesi yazmaqda məqsədi xalqlar dostluğunu təbliğ etmək olmuş və buna görə də erməniləri deyil, köhnə quruluşu, Çar hökumətini tənqid etmişdir. Pyes kapitalizm cəmiyyətinə qarşı yazıldığı üçün sadəcə kəndli və fəhlə sinfinin firavan həyat arzusunu ifadəsinə də çevrilmişdir.

Tarixi qaynaqların birmənalı şəkildə qeyd etdiklərinə görə, erməni-müsəlman davasında öncə öldürülən şəxs Ağarza Babayev adlı şəxs olmuşdur. Lakin “1905-ci ildə” pyesində Bakı qubernatorunun polismeysterə verdiyi əmrdən sonra erməni kilsəsində ölüm xəbəri gələn şəxs erməni-dir. Murad adlı erməni kişinin yeni evləndirdiyi oğlunun qatilləri haqqında xəbər verən isə qubernatordan qətlə bağlı tapşırıq alan polismeysterdir. *“Tatarlar, müsəlmanlar sənin oğlunu öldürdü”*, – deyərək öz əməlini türklərin boynuna yıxan çar məmuru iki toplum arasında münaqişə yaratmaq istəyir və buna nail olur. Guya Tatarski küçəsində bu erməni gəncini öldürənlər haqqında tezliklə hadisə yerinə gələn qubernatora da xəbər verirlər. Qubernator isə qatilin izinin birdəfəlik ititilməsi ilə bağlı əmr verir. Ağamyan isə bu qətlə fürsət bilərək, erməniləri qətlə səs-ləyir: *“Qardaşlar, xristianlar, ermənilər, bu gün bizim üçün milli bir yasdır. Düşmənlər Türkiyədəki işlərdən doymayıb, burada da öz vəhşiliklərini davam etdirirlər. Bu bizim milli namusumuza toxunan qanlı bir ləkədir. Qoy düşmənlərimiz bilsinlər ki, erməni milləti hələ ölməyib. Bu gün bu cənazənin qarşısında bütün erməni milləti başını açıb, düşmənlərə bildirir ki, o öz intiqamını almadıqca, silahını yerə qoymayacaqdır. Hərgah bu yolda son nəfəsə kimi ölmək lazım gələrsə, mən Ruben Ağamyan sizin qabağınızda olacağam”* [5, 637]. Pyesin doqquzuncu şəklində təsvir edilir ki, erməni gənci öldürüldükdən sonra bir müsəlman gənci qətl edilmiş, həm də bu hadisə Armyanski küçəsində baş vermişdir. Burada küçə adları təsadüfən seçilməmişdir, Bakıda iki xalqın kütləvi şəkildə bu münaqişəyə qoşulması nəzərə çatdırılmaq istənilmişdir.

Pyesdə əks edilən tarixi həqiqətlərdən biri də Bakı qubernatoruna sui-qəsdə bağlıdır. Bakı qubernatoru Knyaz Nakaşidze tarixi qaynaqların verdiyi məlumata görə, daşnaklar tərəfindən təhdid edilmiş və nəticə olmadıqda Qafqazdakı planlarını reallaşdırmaqda bir maneə olaraq gördükləri qubernatoru öldürməyi qərara almışdılar. 11 may tarixində daşnaklar onun faytonuna bomba atmışdılar və yerindəcə aldığı zədədən ölmüşdü. Həm də bu terror aktında onun faytonçusu ilə yanaşı, küçə ilə gedən iki müsəlman da qətlə yetirilmişdi. *“Knyaz Nakaşidzenin faciəvi ölümü bütün Qafqazı şimşək kimi vurdu. Heç kəs şübhə etmirdi ki, bu erməni inqilabi komitələrinin əlinin işidir”* [11, s.16]. Sonradan daşnaklar bu sui-qəsdə boyunlarına almışdılar [21, s.347]. Cəfər Cabbarlı qubernatorun öldürülməsi ilə bağlı pyesin 13-15-ci şəkillərində geniş təsvirlər yaratmışdır. Qubernatorun ermənilərin deyil, Çar Rusiyasının mənafeyini güddüyünü, bunun üçün çalışdığını başa düşən ermənilər – Aram və İsak onu öldürmək qərarına gəlirlər. On beşinci şəkildə onlar bu niyyətlərini həyata keçirirlər, qubernatora bomba ataraq onu öldürürlər.

Cəfər Cabbarlı xalq arasında zərbi-məsələ çevrilən: *“Atan kazaklardır”*, – ifadəsini də məhz bu pyesində işlətməmiş, qarabağlı kəndlilərin Bakıda savaş meydanında bu gerçəyi üzə çıxardıqlarını göstərmək istəmişdir. Bu ifadə ilə pyesinin kulminasiyasını yaradan Cabbarlı pyesdə ermənilərdən daha çox Bakı qubernatoru başda olmaqla, Çar Rusiyası məmurlarının bu qətlə hətta həyata keçirdiklərini dəfələrlə vurğulamışdır. Mir Möhsün Nəvvabın “Qara kitab”ında isə əsl səbəbkarlar aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir: *“Bakıda baş verən bu qırğından bir az sonra şəhər qubernatoru faytonda küçə ilə gedərkən bir neçə nəfər erməni faytonun üzərinə hücumə keçərək bomba atıb partlatmışlar. Bombalar faytonun yanında yerə dəyib partlayaraq faytonu darmadağın etmişdir. Partlayışdan ağır yaralar alan qubernator və atlar ordaca ölmüşdür. Quldur ermənilərin biri tutulmuş, digərləri isə qaçıb gizlənmişlər. Sonra aparılan axtarış nəticəsində bu cinayətdə iştirak edən daha dörd erməni həbsə alınmışdır. Deyilənə görə, həmin beş nəfər cani erməni dar ağacından asılaraq cəzalarına çatmışlar. Bu əhvalatdan sonra bir müddət sakitlik oldu. Lakin ayrı-ayrı erməni fitnəkarları öz fitnə-fəsadından əl çəkməyərək, gizli əllərinə düşən müsəlmanları öldürürdülər”* [14, s.14-15]. Təbii ki, 1905-ci ildən günümüzdə qədər Qafqazda və Qarabağda baş verən hadisələr kapitalist Çar Rusiyasının yerində Bolşevik Rusiyasının sözdə xalqlar dostluğunu gətirdiyini, lakin hər zaman ermənilərin tərəfində olduğunu göstərdi. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra belə davam edən eyni ssenarilər ermənilərin yenə də özlərini Qafqazın hakimləri kimi görmək istədiklərini, rusların isə Qafqazda nüfuz sahibi olmaq üçün onların muxtariyyət arzularından yararlandığını sübut etdi. Təbii ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların kütləvi şəkildə deportasiya etdirilməsi erməni-rus işbirliyinin və hiyləsinin “bolşevik qiyafəsi”ndə təzahürü idi.

Pyesin sonunda Qoca Baxşının monoloqunu verən Cəfər Cabbarlı başqa bir həqiqətin də üstünə işıq salmış olur, kapitalist dünya yıxılmış, bolşeviklər hakimiyyətə gəlmiş və köhnə məzarları söküb yerində mədəniyyət bağçaları tikməyə başlamışlar: “*Əməkçi xalqlar azad qardaş oldular. Köhnə dünya dağılmağa, yeni dünya qurulmağa başladı. Köhnə məzarlığı sökülür, yerində mədəniyyət bağçası tikirdilər*” [5, s.669]. Sökülən məzarlıqlardan biri də Çəmbərəkənd qəbiristanlığı idi. Cəfər Cabbarlının yaşadığı evə yaxın olan bu qəbiristanlıqda məhz 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda öldürdükləri türklər basdırılmış, sovet qurulduqdan sonra isə” məhz sökülən qəbiristanlığın yerində “Dağüstü Park salınmışdı. 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri zamanı şəhidlər burada dəfn edildikləri zaman tarixin acı gerçəkləri yenidən ortaya çıxmışdı. Cəfər Cabbarlı irsinin tədqiqatçısı Asif Rüstəmlinin verdiyi məlumata görə, 1918-ci il qırğınından sonra hətta o, bir mərsiyə yazmış və şəhidlərin yas mərasimlərində aşağıdakı həmin mərsiyə oxunmuşdur:

*Gülzari-vətən soldu,
Millət xari-zar oldu,
Hamı payimal oldu,
Dur, ey xar olan millət.*

*Bir yanda ədu cəllad,
Bir yan naləvü-fəryad,
Ol bu zülmədən azad,
Dur, ey xar olan millət.*

*Əl çək bu həqarətdən,
Qurtar bu əsarətdən,
Xar ol bu xəcalətdən,
Dur, ey xar olan millət [6, s.29].*

Professor Asif Rüstəmli bu pyesi yazmaq üçün Cəfər Cabbarlının xeyli material topladığını, hətta Qarabağa səfər etdiyini bildirir: “*Qarabağa-Tuğ kəndinə, Şuşaya, Ağdama getmiş, qırğının iştirakçılarını və zərərçidələrini dinləmişdi. 1918-ci ilin qanlı mart günlərində ermənilərin Bakıda Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri ağılasız vəhşiliklərin, soyqırımının canlı şahidi olmuş sənətkar erməni xislətindəki hiyləgərliyin, xəyanətkarlığın, fəndgirliyin, nankorluğun, qəddarlığın, barbarlığın, simasızlığın bütün təzahür formalarını açıq və ya üstüörtülü şəkildə “1905-ci ildə” tarixi dramında əks etdirmişdir*” [19].

Asif Rüstəmlinin qeyd etdiyi kimi, pyesdə çox maraqlı olan məsələlərdən biri də tar simvolu ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, 1920-1930-cu illərdə bolşevik hökuməti Azərbaycanda bütün milli dəyərlərə qarşı çıxır və hətta tarı bir musiqi aləti olaraq inkar edir, musiqi dərslərindən çıxarılmasına çalışırdı. Bunun səbəblərini Cəlal Qasimov Qafqazda müştərək mədəniyyət yaratmaq niyyəti ilə izah edir: “*İstər Çar, istərsə də sovet Rusiyası dövründə yalnız milli adətlərə deyil, eyni zamanda milli alətlərə – bütövlükdə türk musiqi mədəniyyətinə, xüsusilə də el nəğmələrinə, aşığı yaradıcılığına müəyyən zərbələr vuruldu. Türkün ortaqlıq mədəniyyət nümunələrini öz kökündən qoparmaq üçün onlara türklərin deyil, Qafqaz xalqlarının müştərək yaratdığı mədəniyyət adı verildi*” [12, s.193]. Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində erməni və türk gənclərini birləşdirən musiqi aləti də tardır. Maraqlıdır ki, C.Cabbarlı tarın türk gəncinə mənsub olduğunu, xatirə olaraq sevgilisi erməni qızı Sonaya bağışladığını yazır. Çox önəmli bir detalla tarın həm Qafqaz xalqlarının müştərək aləti olmadığını (Sonanın nişanlısı erməni Haykaz Baxşı toy günü gəlib çıxdıqda hətta türk gəncini xatırladan tarı ona qaytarmaq istəyir) vurğulayır, həm də məhz tarın bir milli musiqi aləti kimi mühakimə edilib məhkəməyə çəkildiyi mərhələdə Mikayıl Müşfiq kimi öz münasibətini ifadə etmiş olurdu. Belə ki, “Kommunist” qəzetinin 11 yanvar 1929-cu il tarixli, 9-cu sayında tarla bağlı aşağıdakı məlumat verilmişdi: “*Tarın məhkəməsi: Şənbə günü yanvar ayının 12-də axşam saat 7 tamamda, Bünyadzadə adına Dövlət Türk Teatrosu binasında bir musiqi aləti olmaq üzrə*

lazım olub olmadığı haqqında böyük müzakirə və mübahisə məclisi çağırılır” [12, s.197]. Bu məhkəmə nəticəsində 1929-cu ildə “Tar konservatoriyadan çıxarıldı” başlıqlı məqalə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında nəşr olunur, həqiqətən də, konservatoriyada Şərq orkestri və tar ləğv olunur [12, s.201]. Maraqlıdır ki, cəmi iki il sonra – 1931-ci ildə ortaya çıxan “1905-ci ildə” əsərində tarın bir musiqi aləti kimi yerini “qardaş xalqların dostluğu”nda göstərməklə Cəfər Cabbarlı həm milli mənafeədən çıxış edir, həm də sovet ədəbi sifarişini yerinə yetirirdi.

3. Süleyman Sani Axundovun “Şeytan” pyesində Qafqaz problemi

Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli nümayəndələrindən Süleyman Sani Axundov Cəfər Cabbarlı kimi 1905-ci il hadisələri ilə bağlı açıq bir əsər yazmasa da, bir növ “1905-ci ildə” pyesini xülasə edən və daha çox simvolik şəkildə əks etdirən “Şeytan” dramını qələmə almışdır. Qeyd edək ki, Çar Rusiyası dövründə yazılan əsərlər daha çox tarixi gerçəkliklə bağlı olmuş, bolşevik-erməni məngənəsi hələ yazarları öz həbsinə almamışdı. İnqilabdan sonrakı əsərlərdə ya tarixi həqiqətlər təhrif edilmiş, ya da olduqca simvolik bir üslubla tarix bədiiləşdirilmişdir.

Bu baxımdan yaradıcılığı inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrə təsadüf edən yazarlardan biri kimi Süleyman Sani Axundovun “Şeytan” pyesi də Qafqazda olan siyasi problemləri əks etdirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Cəmi bir pərdə və üç şəkildən ibarət olan pyesdə dramaturq Cəfər Cabbarlının istifadə etdiyi metoda – mənfi qəhrəmanın dili ilə tarixi həqiqətləri oxucunun nəzərinə çatdırma üsuluna müraciət edir. “Şeytan” pyesi də iki zamanı, inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrləri əks etdirir. Pyesin iştirakçıları Şeytan, Marzavan, dəmirçi Teymur, kommunist Rizvan, kəndlilər və qızlardır. Pyes inqilabdan sonrakı zamanı əks etdirən şəkillərdən ibarət olsa da, Şeytanın nitqində daha öncəki dövrə işarələr də var. Aşağıdakı dialoq bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Şeytan. Söylə görüm, ulu Qafqazda nə xəbər var, Curcan?

Curcan. Səni şad edəcək bir xəbər yox, baba can.

Şeytan. Söylə görək.

Curcan. Ulu Qafqaz unutmuş tanrısını...

Şeytan. Bu xəbər şad edir iblisini.

Curcan. Səni də yad edən yoxdur, baba can.

Şeytan. Buna mən heç inanmaram, Curcan. Bəşəriyyət arasında olmaz elə zaman ki, şeytanı unutsun insan.

Curcan. Gördüyümü söyləyirəm, baba can.

Şeytan. Demək ki, ulu Qafqazda tökülmür daha qan?

Curcan. Xeyr, baba can.

Şeytan. İnanmaram, Curcan, erməni, gürcü, azərbaycanlı qan tökməsinlər? Bu nə halət?

Bəs bəylər, xanlar, knyazlar necə olmuşlar? Qoçular, burjuylar, qolçomaqlar nə edirlər?

Curcan. Cümləsini hökmdarlıqdan endirmişlər.

Şeytan. Kimlər?

Curcan. Kommunistlər. Ulu Qafqazda başqa bir halət: bəxl, həsəd, kin, küdurət, ədavət büsbütün yox olmuş. Orada can deyib can eşidirlər.

Şeytan. Nə pis xəbər gətirmişsən, Curcan! Yerüzündə sevgili bir məskənim vardisə o da Qafqazdı. Kommunistlər onu məndən ala bilməzlər. Mənə iblis, mənə şeytan deyərlər. Erməni, gürcü, müsəlman qardaş olmuşlar? Ha, ha, ha. Rahat yaşayıb can deyib, can eşidirlər? Ha, ha, ha. (Ayağa qalxıb.) Curcan, Marzavan, mən onların içərilərinə elə bir fitnə salım ki, yenidən bir-birini atəşə yaxsın, çapsın, talasın, qırsın, oda atsınlar. Analar bətnindən balaları çıxarıb nizəyə taxsınlar. Nəhlər su yerinə qanlar axıtsın, Bəhri-siyah ilə Xəzərin içləri qızıl qan ilə dolsun. Kəndlər, şəhərlər, meşələr, çöllər od alıb məşəl kimi yansın, cəhənnəmə dönsün! Ulu Qafqaz hazır ol! Şeytan gəlir!” [2, s.166]

Göründüyü kimi, “1905-ci ildə” əsərində olduğu kimi, Süleyman Sani Axundov da Şeytan obrazı vasitəsilə Qafqazda etnik münaqişə yaradan Çar Rusiyasını simvolizə etmək istəmişdir. Lakin tarix göstərdi ki, kommunistlər də Qafqaza sülh gətirə bilmədilər, çünki sovet dövründə də Azərbaycanda hakim dairələrdə əksərən qatı erməni milliyətçiləri təmsil olunur, hətta ədəbi məh-

kəmə və repressiyalar belə onların əli ilə həyata keçirilirdi. Şeytanın Ulu Qafqaza müraciətlə: “Hazır ol, gəlirəm”, – deməsi 1988-ci il Sumqayıt hadisələrində, I və II Qarabağ müharibələrində öz təsdiqini tapmış oldu. 1988-ci ilin fevralında Sumqayıt şəhərində baş vermiş hadisələrin təşkilatçısı Eduard Qriqoryan bu hadisələr zamanı 6 ermənini öz əlləri ilə öldürmüş, şeytanlıq vəzifəsini yerinə yetirərək Ermənistandan azərbaycanlıların tamamilə deportasiya olunması üçün zəmin hazırlamışdı. 1905-ci ilin fevralında Bakıda baş verənlər əsrin sonunda, 1988-ci ilin fevralında Sumqayıtda baş vermiş, Çar Rusiyasının varisləri yenidən Qafqazda münəfiqə yaratmağa nail olmuşdular.

Cəlal Qasimovun “Repressiyadan deportasiyaya doğru” kitabında göstərdiyi kimi, ermənilərin Qafqazla bağlı mənfur planları sovet dövründə belə davam etdirildi. Pyesdə Şeytanın azərbaycanlıları sadədil adlandırması və Qafqazda ermənilərlə, gürcülərin öz milli məqsədləri ilə bağlı işlərinə davam etdiklərini söyləməsi S.S.Axundovun uzaqgörənliklə Qafqazın gələcək tarixini dəyərləndirməsidir:

A s l a n. Yoldaş, bizim torpaq azad bir yerdir. Hər kəs nəyə sitayiş edirsə etsin. Burada din, məzhəb üstə qovğa yoxdur, müsəlman, xristiyan, bədpərəst, atəşpərəst, hamısı insandır, biza qardaşdır.

Ş e y t a n. Pəh, pəh, nə gözəl məslək! Ey azərbaycanlılar mən səyyaham, dünyanı seyr edərək, buraya gəldim, belə səadətə yaşayan insanlar görmədim. Siz çox bəxtiyarsınız... Əfsus ki... qonşu düşmənləriniz bunu puç edəcəklər... Rizvan daxil olur, Şeytan onu görmür.

T e y m u r. Kimlər?

Ş e y t a n. Gürcülər ilə ermənilər.

A s l a n. Səhv edirsən, yoldaş, onlar bizim dostlarımızdır. Köhnə ədavət, köhnə hökumətlə getdi.

Ş e y t a n. Ha-ha-ha. Ey sadədil azərbaycanlılar! Siz qəflətdəsiniz, ermənilər, gürcülər gecə-gündüz yatmayıb yeni hərbi üçün silah hazırlayırlar. İntiqam, intiqam deyərək, müharibə üçün plan çəkirlər. İndi burada siz nə qayırsınız? [2, s.167]

Tarix sübut etdi ki, ermənilər sovet dövründə də dinc durmadılar, 1948-1953-cü illərdə Ermənistanı türklərdən təmizləmə siyasətinə başladılar. Daha sonra isə onları tarixi yurdlarından tamamilə deportasiya etdilər, ardınca isə Qarabağla bağlı arzularını həyata keçirmək üçün minlərlə insanın ölümünə və köç etməsinə səbəb oldular.

Pyes əslində Hüseyn Cavidin “İblis” pyesinin təsiri altında yazılmışdır.

Hüseyn Cavid müharibə və insan taleyi probleminə bəşəri baxımdan yanaşsa da, Süleyman Sani Axundov bir qarabağlı kimi 1828-ci ildə Şuşa başda olmaqla, Qarabağa və Qafqaza daxil olan Şeytanın iblisənə əməllərinin durmayacağını simvolik bir üslubla çatdırmağa çalışmışdır.

Nəticə / Conclusion

1905-ci il hadisələrinin kökü Qarabağ xanlığının işğalından, erməni mülklərinin burdakı fəaliyyətindən və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçündən başlanır. Daşnaksütun partiyası qurulduqdan sonra Osmanlıda və Azərbaycanda baş verən kütləvi qətlər, terrorlar erməni milliyətçilərinin “Böyük Ermənistan” xəyallarını reallaşdırmaq üçün türklərə qarşı soyqırım fəaliyyətləri ilə müşayiət olunur. Yaponiya ilə müharibədə Çar Rusiyasının zəiflədiyinə inanan daşnaklar 1905-1906-cı illərdə Bakıda, Qarabağda, Naxçıvanda, Gəncədə və digər bölgələrdə kütləvi qırğınlar törədirlər. İnqilabi hərəkətdən qorxan Çar Rusiyasının milli davanı qızıqdırmaq siyasəti erməniləri dəstəkləməsi və öldürülənlərin sayının artması ilə nəticələnir. 1905-1906-cı il hadisələri haqqında Azərbaycanın görkəmli ziyalıları Mir Möhsün Nəvvab, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə Rəhim Fəna, Əhməd bəy Ağaoğlu çox obyektiv şəkildə tarixi əks etdirən əsərlər ortaya qoyurlar. Azərbaycan ədəbiyyatında isə bu qırğın obyektiv şəkildə əks etdirən əsər mövcud deyildir. Cəfər Cəbbarlının 1918-ci il qırğınından bəhs edən “Bakı müharibəsi” adlı pyesinin əlyazmasının tapılmaması mövcud ola bilməsi ehtimalımızı gücləndirir. “1905-ci ildə” pyesi sovet diqtəsinin əsəri olduğu üçün həmin dramı sətirləti mənələrdən şərh edərək oxumağa məcburuq. Süleyman

Sani Axundovun “Şeytan” pyesi “1905-ci ildə” dramının davamı kimi səslənir və erməni-rus işbirliyini və hiyləgərliyini açıq şəkildə simvolizə edən bir qaynaq olaraq ədəbiyyat tariximizdə yer alır.

Ədəbiyyat / References

1. Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Axundov Süleyman Sani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008.
5. Cabbarlı Cəfər. Bütün əsərləri. Bakı: Qanun, 2018.
6. Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
7. Əliyev Mirzə Bağır. Qanlı günlərimiz (1918-1920). Bakı: Azərnəşr, 1993.
8. Əliyeva İ. Cəzasız qalmış cinayətlər. 1905-ci ildə silahlanmış erməni dəstələri Qafqazda etnik zəmində soyqırımı kimi dəhşətli bir cinayətin ilk müəllifləri olmuşlar Azərbaycan. 2011, 30 mart.
9. Fəna Mirzə Rəhim. 1905-ci il hadisəsi. Bakı: Nurlan, 2009.
10. İsmayıl Xaqani. Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı. Bakı: “Səral” Poliqrafiya MMC, 2017.
11. Qafqazda “erməni məsələsi” 1724-1914: Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə / Tərtibçi və müəlliflər: T.Heydərov, T.Bağiyev, K.Şükürov. Üç cildə, ikinci cild, 1905-1906. Bakı: Elm, 2010.
12. Qasimov Cəlal. Ədəbi məhkəmələr. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2012.
13. Mustafayev Bəşir. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920). T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.
14. Nəvvab Mir Möhsün. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993.
15. Ordubadi Məmməd Səid. Qanlı illər. Bakı: Qafqaz, 2007.
16. Sərdariniya Səməd. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı. Bakı: Elm, 2006.
17. URL-1 Mustafa Nazim. 1905-1906-ci illər kütləvi qırğınları. <http://tarixinstitutu.az/page/80/kutleviqirgin> - 23.04.2021
18. URL-2 Rüstəмова-Tohidi Solmaz. XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları <http://human.gov.az/public/Tohidi.soyqirim.pdf> - 23.04.2021
19. URL-3 Asif Rüstəmli. Qarabağ “1905-ci ildə”: tarixi gerçəklik və bədii həqiqət. http://www.anl.az/el/q/qarabag_6/q-8.htm-28.06.2021
20. URL-4 Paşayev Ataxan. Ermənilərin ərazi iddiaları necə yaranmışdır? (sənədlərin izi ilə) <http://www.milliarxiv.gov.az/en/ermenilerin-erazi-iddialari-nece-yaranmishdir> - 29.06.2021
21. Джаббаров Фархад, Князь М.А.Накашидзе: организатор армяно-азербайджанской резни 1905 г. или жертва клеветы? ivane javaxiSvilis saxelobis Tbilisis saxelmwifo universitetis saqarTvelos istoriis institutis Sromebi. XII Tbilisi. 2017.
22. Саламов Шохрат (Шохрат Барлас). Туркестан и Южный Кавказ XIX-XX вв. Дашнаки от Ферганы до Карабаха. Ташкент: Янги аср авлоди, 2015.

Армяно-мусульманский конфликт: в истории и драматургии *(на материале пьес Джафара Джаббарлы и Сулейман Сани Ахундова)*

Эльмира Мамедова-Кекеч

Доктор философии по филологии

Бакинский Университет Евразии, Университет Хазар. Азербайджан.

E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

Резюме. Действия созданной в конце XIX века террористической партии Дашнакцутюн, имевшей целью создать на тюркских территориях так называемую «Великую Армению», вписаны кровавыми страницами в историю Османской империи, Азербайджана и Туркестана. Большая заслуга в написании объективной исторической хроники того времени принадлежит писателям Мамед Саиду Ордубади, Мир Мохсун Наввабу, Мирзе Рагиму Фенна, Ахмед беку Агаоглу, которые были свидетелями массового истребления мусульман в 1905-1906 годах, изгнания их со своих земель и ограбления их жилищ и скота. Хотя эти кровавые события в истории Азербайджана и отражены в виде исторических очерков, тем не менее ощущаются пробелы в художественном освещении данной темы на страницах азербайджанской литературы.

В 1905 году Мирза Алекпер Сабир осудил истребление в своём стихотворении «К армянским и мусульманским согражданам». В советское время события 1905-1906 годов отражены в пьесах Джафара Джаббарлы и Сулейман Сани Ахундова. В драме «В 1905 году» Джафар Джаббарлы называет царскую Россию виновницей этих конфликтов, а Сулейман Сани Ахундов в пьесе «Бес» пытался описать причины, приведшие к розни и истреблению на Кавказе. Оба автора, будучи в литературных тисках советского режима, события исторической реальности описывали устами отрицательных героев.

Ключевые слова: Дашнак, 1905 год, террор, Джафар Джаббарлы, Сулейман Сани Ахундов

Cümhuriyyət dövrü poeziyasında turançılıq

Ülviyyə Abdullayeva

Xəzər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: ulviyya.abdulla1@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Cümhuriyyət dövrü poeziyasında türkçülük və turançılıq problemləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəllərində yüksələn xətlə gedən milli kimlik arayışları və siyasi düşüncənin formalaşması əsrin ikinci onilliyində yavaş-yavaş formalaşmağa başlayır. Əsrin əvvəllərindən ədəbi və ictimai fikirdə baş verən milli kimlik özünün yeni mərhələsinə daxil olur. Xüsusilə, poeziyada milli düşüncə bütün diqqətini istiqlal, türkçülük və turançılığa yönəldir. M.Hadi, Ə.Cavad, A.Şaiq, Ə.Müznib, Davud, Zülfüqar bəy, C.Cabbarlı, Əliyusif, S.Mümtaz və b. yaradıcılığında Azərbaycan bayrağı, türkçülük, turançılıq tərənnüm olunur. Lakin bu proses çox davam edə bilmədi, Cümhuriyyətin süqutu ilə yeni bir tarixi şərait yarandı və bu tarixi şəraitdə milli düşüncə, türkçülük, turançılıq ədəbiyyatın mövzusu olmaqdan kənarda qaldı. Bütün bunlara baxmayaraq, bu dövəndə milli düşüncə, türkçülük yolunu tutanlar 37-ci il repressiyasının qurbanına çevrildilər. Onların həbsinin səbəbi kimi pantürkizm, panislamizm, panturanizm kimi amillər göstərildi və milli düşüncə daşıyıcısı olmaları onların məhvi ilə nəticələndi.

Açar sözlər: Cümhuriyyət, poeziya, milli kimlik, türkçülük, turançılıq

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.02.2022; qəbul edilib – 22.02.2022

Turanism in the poetry of the Republican period

Ulviyya Abdullayeva

Khazar University. Azerbaijan.

E-mail: ulviyya.abdulla1@gmail.com

Abstract. The article examines the problems of Turkism and Turanism in the poetry of the Republican period. It is noted that in the early twentieth century, rising national identity and the formation of political thought began to take shape slowly in the second decade of the century. References to national identity, which have been present in literary and public opinion since the beginning of the century, are entering a new phase at this stage. In particular, in poetry, national thought focuses on independence, Turkism and Turanism. M.Hadi, A.Javad, A.Shaig, A.Muznib, Davud, Zulfugar bey, J.Jabbarli, Aliyusif, S.Mumtaz and others. The Azerbaijani flag, Turkism and Turanism are glorified in his works. However, this process did not last long, with the collapse of the Republic, a new historical situation emerged, and in this historical context, national thought, Turkism, Turanism ceased to be the subject of literature. Despite all this, during this period, those who followed the path of national thought and Turkism became the victims of the repression of 1937. Factors such as pan-Turkism, pan-Islamism, pan-Turanism were cited as the reason for their arrest, and their national ideology resulted in their destruction.

Keywords: Republic, poetry, national identity, Turkism, Turanism

Article history: received – 12.02.2022; accepted – 22.02.2022

Giriş / Introduction

Cümhuriyyət dönməində poeziya hadisələrə ən çevik və adekvat cavab verən bədii formalar-dan biri olur. A.Şaiq, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Ə.Müzəbbib, Umqülsüm, Davud, Əliyusif, Zülfüqar bəy, S.Mümtaz və onlarla şair yeni dövrü, xalqın qazandığı istiqlal, onun bayrağını, ordusunu, türkçü-lüyü tərənnüm edirdi. Poeziyanın ən çox vurğu yaptığı tərənnüm obyektlərindən biri də Turançılıq idi. Bu dövrdə yazılan şeirlərdə vətən, millət, türklük, türkçülük, Turançılıq, bayraq, ordu, türk əsgəri və s. mövzular qırmızı xətlə keçir. Bu mənada Ə.Cavadın yaradıcılığı olduqca əhəmiyyətli-dir. Cümhuriyyət və onun atributları ən yaxşı şəkildə onun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Görkəmli alim Yaşar Qarayev “Cümhuriyyət dövrü və onun poeziyada yaddaşı: Əhməd Cavad” məqaləsində Cümhuriyyətin ən yaxşı şəkildə Ə.Cavad poeziyasında əks olunduğunu obrazlı şəkil-də belə ifadə etmişdir: “İntibah” deyəndə ilkin xatırlanan Nizami olur. “Məhəbbət” deyəndə birin-ci Füzulinin adı çəkilir. “Cümhuriyyət” deyəndə yada hamıdan əvvəl Əhməd Cavad düşür. Üç-rəngli bayraq emblemi var tariximizdə. Üçrəngli poeziya bədii yaddaşa hamıdan əvvəl Əhməd Ca-vadın qələmi ilə həkk olunmuşdur” [7, s.4].

Əsas hissə / Main Part

Ə.Cavad hələ I Dünya savaşı zamanı Türkiyədə baş verən proseslərdə yaxından iştirak et-miş, Balkanlarda türklərin qaçqın düşməsindən üzülmüş, daha sonra Qarsda erməni-rus qoşunları-nın qaçqın saldığı türklərə öz yardım əlini uzatmışdı. Cəmiyyətin yolu ilə o, tez-tez Türkiyəyə ge-dərək qaçqın uşaqlarını Azərbaycana götürməkdə yardımçı olmuşdu. Bu zaman burada gördüklə-rindən dəhşətə gələn şair bir neçə şeirində Türklüyü, Türk bayrağını tərənnüm etmişdir. “Çırpınır-dı Qara dəniz” şeirində türk bayrağını ən ucalarda görən şair “Ah!..” deyərdim, heç ölməzdim, //Düşə bilsəm ayağına”, – deyə türk bayrağına sonsuz məhəbbətini bildirirdi. Şair “dost elindən ayrı düşmüş” Türk bayrağına salamını çatdırırdı:

*Dost elindən asən yellər,
Bana şeir, salam söylər!
Olsun bütün bizim ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına! [4, s.140]*

Şeirlərində daim vətən sevgisini, Cümhuriyyəti, onun simvollarını tərənnüm edən Ə.Cavad sovet dövründə buna görə sıx-sıx tənqidlərə məruz qalmış, həbs edilmiş və nəhayət, Cümhuriyyət şairi olduğu və onu tərənnüm etdiyi üçün repressiyaya uğramışdır. Ə.Cavadın bu illərdə yazdığı şeirlərində vətən, bayraq, ordu ilə bağlı şeirlərlə yanaşı, türklük, türkçülük və Turançılıq da başlıca yer tuturdu. Onun bu illərdə yazdığı “Azərbaycan bayrağına”, “Bismillah”, “Röyasını görmüş-düm”, “Milli bayrağımıza”, “Ey əsgər”, “İstanbul”, “Qalx”, “Gəlmə”, “Ey əsgər”, “Türk ordusu-na”, “Şəhidlərə” və s. şeirlərində üçrəngli bayraq, türklük, turançılıq motivləri tərənnüm və təsvir edilir. “Azərbaycan bayrağına” şeirində belə bir müəllif qeydi vardır: “İngilislərin Bakıya gəlişin-dən sonra birinci dəfə Bakıya getdiyim vaxt – 10 aprel 1919-da parlament binası üzərində dalğala-nan milli bayrağa söylənilmişdir” [4, s.127].

Şair burada Azərbaycan bayrağını, Cümhuriyyət ideallarını Turan ideyasını tərənnüm edərək, bu bayrağın şanlı tarixi ilə öyünür. Şairin tarixə müraciətən Quzğun dəniz, qoca Elxan, Elxan övladı, Qayı xan və b. obrazlara müraciəti müstəqilliyini yenidən qazanmış xalqın böyük bir tarixi keçmişinin olduğunu göstərir. Azərbaycan bayrağının dalğalanmasından məmnun olan şair bu bayrağın dalğalanmasını böyük bir qənimət hesab edir:

*Türküstan yelləri öpüb alını,
Söylüyor dərdini sana, bayrağım!*

*Üç rəngin əksini Quzgun dənizdən
Ərməğan yollasın yara, bayrağım!*

*Gedərkən Turana, çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma!
İzn ver gözümdə coşan yaşıma
Dinlətsin dərdimi aha, bayrağım! [4, s.127]*

Ə.Cavad “İstanbul” şeirində də “solğun üzlü”, “mavi gözlü”, “dalğın”, “ipək bayğın” İstanbulu vəsf edir və onun düşdüyü bu çətin durumu təsvir edir. Şair Turan elinin bu gözəl şəhərinin durumundan məyusluğunu ifadə edir:

*Yarəb, bilməzmidin qəlbimi sən də,
Ki, qırdın sazımın canlı telini?!
Doğuyorkən yeni bir ümid bəndə,
Neyçün məyus etdin Turan elini?!
Ah, ey solğun yüzlü, dalğın İstanbul!
Mavi gözləri ipək bayğın İstanbul?! [4, s.134]*

Ə.Cavad “Türk ordusuna” şeirində bu şanlı ordunun şücaətlərini vəsf edir, onun “Allahu-Əkbər” dağına çıxdığı günü yada salır və onun gəlişindən böyük qürur hissi keçirir. Şair şanlı Türk ordusunun Turandan rusu qovmasını böyük tarixi hadisə kimi qiymətləndirir:

*Ey şanlı ölkənin şanlı ordusu,
Unutma Qafqaza girdiyin günü!
Gəlirkən qovmağa Turandan Urusu,
Ayağını Qara dəniz öpdümü?! [4, s.143]*

Əsərlərində poetik turançılığı tərənnüm edən şairlərdən biri də Umğülsüm Sadıqzadə (1900-1944) idi. O, gənc olmasına baxmayaraq, şeirlərində milli ruh, türkçülük, turançılıq, cümhuriyyətçilik, vətənpərvərlik motivləri əsas yer tuturdu. Umğülsüm Bakının Novxanı kəndində anadan olmuş, kiçik yaşlarından şeirlər, hekayələr yazaraq “İqbal”, “Dirilik”, “Qurtuluş”, “Açıq söz”, “Yeni iqbal”, “Məktəb”, “Azərbaycan” və sair qəzet və jurnallarda dərc olunmuşdu. 1917-ci ildə yazıçı, tənqidçi Seyid Hüseynlə ailə qurmuşdur. Milli ruhlu şeirləri, əsasən, Cümhuriyyət dönəmində çap olunmuşdur. Aprel işğalından sonra şairin şeirləri mətbuat orqanlarına yol tapa bilməmişdir. Yalnız 1918-ci ildə İstanbulda Azərbaycan mühacirlərinin tərtib etdiyi “İstiqlal uğrunda” məcmuəsində milli və istiqlal şeirləri dərc edilmişdir. Bu məcmuədə ondan başqa Ə.Cavadın, Gültəkinin də şeirləri getmişdir. Gültəkinin kimliyi bəlli olmadığından elə də diqqəti cəlb etməmişdir. Umğülsümün də şeirlərinin burada çap olunması elə bir rezonans doğurmamışdır. Görünür, Umğülsümün sovet dövründə şeirlər çap etdirməməsi onu unutdurmuşdu. Bu zaman ədəbi tənqidin diqqəti məcmuədə getmiş Ə.Cavadın şeirlərinə yönəlmiş və onu tənqid etmişlər. Lakin Umğülsüm qarşıdan gələn repressiyadan yaxa qurtara bilməmişdir. 1937-ci ilin 15 iyununda həyat yoldaşı Seyid Hüseyn həbs edildikdən sonra onun da həbsinə qərar verilmişdi. 11 noyabr 1937-ci ildə həbs edilən şair 20 may 1938-ci ilədək Bayıl həbsxanasında cəza çəkmiş və SSRİ XDİK yanında xüsusi müşavirənin 9 aprel 1939-cu il tarixli qərarına əsasən, “Vətən xaininin həyat yoldaşı kimi səkkiz il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir” [8, s.141]. Təmləq islah əmək düşərgəsində cəza çəkən Umğülsüm 1944-cü il aprelin 15-də azad olunsada, Bakıda uşaqlarının yanında yaşamağa icazə verilmir və Şamaxıya göndərilir. Lakin həmin ilin sentyabrında vəfat etmişdir.

Umğülsümün poetik yaradıcılığı o qədər də geniş deyil; bunun bir neçə səbəbi var. Onlardan biri budur ki, şeir və poemalarının bir qismi itmişdir. İkincisi, ondan ibarətdir ki, milli ruhlu şeirlə-

rini Azərbaycanın işğalından sonra dərc etdirmək mümkünsüz olduğundan o şeirlər sandıqda qalmışdır. Lakin Cümhuriyyət dövründə yazdığı şeirləri türkçülük və turançılıq istiqamətində yeni bir səhifə açmışdır. Umgülsümün əsas tədqiqatçılarından biri Aydın Hüseynzadə də onun yaradıcılığını üç yerə bölür və ən məhsuldar dövrü kimi 1916-1920-ci ili götürür. Umgülsümün yaradıcılığının ikinci dövrü kimi 1920-1937, üçüncü dövrü kimi isə 1937-1944-cü illər müəyyənləşdirilir [6, s.149]. Şairin dərc edilən əsərlərindən də görünür ki, sovet dövründə onun şeirləri çox azdır, 1937-1944-cü illərdə isə 11 “Bayıl şeirləri” və gündəlik, ərizələrdən ibarətdir. Bütün hallarda Umgülsümün yaradıcılığının ən parlaq dövrü Cümhuriyyət dövrü olmuşdur. Bu dövr həm də poeziyada yeni start götürən milli ruhun poetik ifadəsini əks etdirir. Şairin bu illərdə yazdığı “Turan düdüyü”, “Səs verəlim”, “Ey türk oğlu”, “Çəkil, dəf ola”, “Əsgər anasına”, “Yolunu bəklərdim”, “Builki mayısa”, “Yurdumun qəhrəmanlarına” və s. şeirlərində lirik qəhrəman milli düşüncəni, türkçülük və turançılıq ideyasının daşıyıcısı kimi verilir. Gənc şairin türkçülük və turançılığa bu qədər önəm verməsi onun aldığı tərbiyədən və düşdüyü mühitdən irəli gəlirdi. M.Ə.Rəsulzadənin əmisi qızı olması və Seyid Hüseynin həyat yoldaşı, eləcə də “Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq” üçlü formulunun bayrağımızda öz əksini tapması gənc şairin yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Romantiklərin yaradıcılığında tərənnüm edilən bu mövzular Umgülsümün də yaradıcılığının əsas xüsusiyyətinə çevrilir. Bu cəhətdən “Nargin əsirlərinin dilindən” qeydi ilə yazdığı “Turan düdüyü” şeiri özünün vətənpərvərliyi və turançılıq ideyasının tərənnümü ilə fərqlənir. Məlumdur ki, I Dünya savaşı zamanı ruslar tərəfindən əsir alınaraq Azərbaycana gətirilən və Nargin adasına sürgün edilən əsirlərin vəziyyəti o zaman cəmiyyəti çox narahat etmişdi. Çünki burada əsirlərlə qeyri-insani davranışlar olur, onları ac-susuz saxlayır, xəstələnlərə pis münasibət bəslənirdi. Onların bu vəziyyəti şairi dərinlən düşündürdüyündəndir ki, “Turan düdüyü” şeirində bu dərdləri söyləyir:

*Məskənimiz həp fəlakət bucağı,
Bəstərimiz fırtınalar qucağı,
Sönmüşmüdür acəb Türkün ocağı
Anadolu nerdə, Turan nerədə? [11, s.55]*

Umgülsüm Nargin adasının əsirləri kontekstində türk dünyasının düşdüyü vəziyyəti anladır və bundan çıxış yolları arayır. Anaların ağlar qalması şairi narahat etdiyindəndir ki, cavanları, igidləri axtarır ki, türklüyün gəmisini sahilə çıxarda bilsin. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şeirin məzmunu ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Ədəbiyyatşünas T.Salamoğlu şeirin məzmununu Azərbaycan istiqlalı ilə bağlayaraq yazır: “Umgülsüm Bakı kommunası dövründə Azərbaycanın mahiyyətə müstəmləkə rejimi altında inləməsinə, hədsiz fəlakətlərə düçar olmasını, Azərbaycan xalqının həqiqi mənada genosidə məruz qalmasını, sinfi mübarizənin əsl mahiyyətini üzə çıxarır, “məskənimiz həp fəlakət bucağı”, “bəstərimiz fırtınalar qucağı”, – deyərək fəryad qoparır” [10, s.89]. A.Bayramoğlu isə tədqiqatçının bu təhlili ilə razılaşmır: “Yuxarıdakı təhlildən aydın olduğu kimi, “Turan düdüyü” şeirinin Bakı kommunası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qəzetdə şeirin “Nargin əsirlərinin dilindən” qeydi ilə çapa verilməsi də bunu təsdiq edir” [2, s.17].

Umgülsümün “Səs verəlim” şeiri isə “Türk qızlarına” qeydi ilə çap olunmuşdur. “Açıq söz” qəzetinin 18 may 1918-ci il sayında dərc edilən şeirdə millətin bir fərdi, övaldı kimi türk qızlarının üzərinə düşən vəzifəni anladır, “türklüyün bayrağını yüksəltmək”, “qafqaslıq” naminə hamını səs verməyə çağırır. Bu çağırışda türklüyün tarixinə gedir, şanlı türk tarixinə müraciət edir:

*Türklük deyil, biz türklüyün özüyük,
Millətimiz bizim ilə canlanır.
Qazanalım, Fateh xanın qızıyıq,
Türklük adı fütuhətlə sanlanır [11, s.57].*

Umgülsüm “Ey türk oğlu”, “Çəkil, dəf ola”, “Əsgər anasına”, “Yolunu bəklərdim”, “Builki mayısa” və s. şeirlərində də türklüyü, turançılığı, onların şanlı keçmişini tərənnüm edir. Onun

fikrincə, türk oğlu yadlara heç zaman boyun əyməməli, hər bir türk oğlu öz vətəninə qəhrəmanıdır və onu göz bəbəyi kimi qorumalıdır. “Ey türk oğlu” şeirində türk oğluna müraciət edərək onu Turanın qəhrəman oğlu hesab edir, yüz illərdi “ayaqlanmasına” “hıçqırmasına” daha dözə bilmir, “biləyinin düşməne qılinc tutmasını” istəyir. İstəyir ki, Türk oğlu “öz ürfanıyal, biləyi və gücü” ilə vətəninə, yurduna qala olsun, Qafqasiyanın ən böyük, uca dağlarına onun adı yazılsın, onun adı ilə tanınsın. “Səni vəhşi tanıyan o mədəni canavar // Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlara alınsın // Türk bayrağı o zaman göyü üzündə parıldar” [11, s.59], – sözlərindən belə məlum olur ki, şair bütün türklüyü düşünür və Qərbin (mədəni canavar) türklüyün üzərinə hücumlarını pisləyir. Şairin ən ümdə vəzifəsi Türkcülüüyü, Turançılığı yaşatmaq və bütün türkləri bu amal uğrunda bir yere toplamaq, gücünü göstərməkdir:

*Ey türk oğlu, sən ey qəhrəman oğlu Turanın,
Şanlı, yüksək babanın öyüdünü unutma,
Sən də yürü o yolu.
Yürü, əvət özünü heç bir şeydən qorxutma;
Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın
Ülvi duyğular versin Türkün həssas qəlbinə
Hörmət, izzət aldırın böyük Turan elinə [11, s.58].*

Umgülsüm özünü Turan övladı hesab edir, onun poeziyasının xəritəsi çox genişdir; lirik qəhrəmanı daim türklük duyğusu ilə nəfəs alır və yaşayır. “Əsgər anasına” şeirində analara, valideynlərə üz tutaraq övladlarını müqəddəs vətən borcunu yerinə yetirmək ruhunda böyütməyə çağırır, onların hər bə, döyüşə getməsinə mane olmamağa səsəyir. Çünki onlar “Vətənin bəkciləri”dir və hər biri “cəsur bir qəhrəman olacaq”. Onların hər biri yurdunu qurtarmaq üçün qəlblərində saf və sağlam türk duyğusu yaşadır. “Çəkil, dəf ola” şeirində isə şair Türk yurduna göz dikənlərə qarşı etiraz səsini ucaldır. “Ey buzlu şimaldan qopan ruzigar!” sözlərindən məlum olur ki, şairin bu etirazı Azərbaycan xalqının istiqlalına göz dikən imperiyadır. Şair bu “murdar çöhrə”ni, “əbus sima”nı vətəninə görmək istəmir, onu sevmədiyini, nifrət etdiyini poetik şəkildə ifadə edir. Lirik qəhrəmanın fikri ciddidir, kini, nifrəti ilə düşməni vətəninə dəf etməyə gücü çatır, nəfəsi ilə onu boğar.

Umgülsüm Türk ordusuna ithafən yazdığı “Yolunu bəklərdim” şeirinin yazılması ilə bağlı qeydində yazır: “Bu şeir bir il qabaq (1918-ci il) qanlı mart hadisəyi əliməsindən Azərbaycan türk islamlarının yaxasını düşmən əlindən almaq və ölümdən qurtarmaq üçün qardaş, arkadaş deyə-deyə dərə, təpə, dağ, daş aşaraq yardıma gələn şanlı Türkiyə ordusuna ithafı yazılmışdır” [11, s.62]. Şair xanımını yıxılan Türk elini düşmən əlindən qurtaran qəhrəma türk əsgərlərinə öyğülər yağdırır, “üzü qara düşməne” bəddualar edir, gözlədiyi igid qardaşlarının onları qurtardığına sevincini ifadə edir. “Builki mayısdə”, “Yurdumun qəhrəmanlarına”, “Bir qız üçün”, “Bayrağım enərkən”, “Bən”, “Hicran” və s. şeirlərində də türk dünyasının fəryadını çatdırır və onun istiqlal uğrunda verdiyi mücadiləni tərənnüm edirdi. “Bən” şeirinə M.Ə.Rəsulzadənin “Bir kərə yüksələn bayaraq bir daha enməz!” sözlərini epigraf gətirən Umgülsüm yurdunu yetim qoyan kommunistlərə etiraz səsini ucaldır, onları ittiham edir. Özünü istiqlalın ilk qurbanlarından biri hesab edən şair xalqın milli bayrağının yenilməz olduğunu və böyük tarixi keçmişə malik olduğunu qürurla bildirirdi.

Cümhuriyyət dövründə poeziyada Turançılıq və onun komponentləri (vətənpərvərlik, ordu marşları, türkcülük və s.) gənclərin yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır. Türk şairləri M.Ə.Yurdaqul, N.Kamal, T.Fikrət, Z.Göyalp və başqalarının yaradıcılığında milli ruh yazılan hərbi marşlarda da öz əksini tapır. Bu dövrdə hərbi marş xarakterli şeirlərin də çap olunması milli ruhdan, türkcülük və Turançılıq ruhunun ifadəsindən irəli gəlirdi. Abbas Ağa Qayıbovun (Nazir) “Miralay Cəmil Cahid bəyin mədhində”, Məhəmməd Əmin oğlu Salman Mümtazın “Öyün, millət”, Ə.Müz-nibin “Yuğ qığılıcı”, “Yanğın”, Davudun “Məqsədimiz”, “Əsgər şərqi”, “Bir əsgərin xitabı”, “Azərbaycan ordusuna”, “Atalara”, “Millətimə”, İbrahim Şakirin “Türk ordusuna”, Mətləb oğlu Abutalıbovun “Türkün dərdi”, Ə.Bağırının “Yüz ildi”, Əliyusifin “Azərbaycanlıya”, “Bayraq”,

“Getmə”, “Bir türk yolçusu deyir ki”, “Qarabağ xainlərinə”, Cəlal Sahirin “Qafqas türküsü”, Məhəmməd Ümid Gəncəlinin “Azərbaycan. Vətən şərqisi”, Dərdli şairin “Yürəklərdə” və s. onlarla şeirlərdə türklük, turançılıq, vətənçilik, yurdu, vətəni qorumaq amalı təsvir edilirdi. Cümhuriyyətin Avropaya təhsil üçün göndərdiyi tələbələrə biri, sonralar Azərbaycana qayıtdıqda Solovki adalarına sürgün edilən Əliyusif şeirlərində Vətəninə vəsf etməklə qalmır, həm də onun şanlı Turan keçmişini, türklüyünü tərənnüm edirdi. “Qarabağ xainlərinə” şeirində Qarabağın göylərə ucalan həşəmətli dağlarını, qayalarını vəsf edir və buranı böyük bir mədəniyyət ocağı olaraq göstərir və onu “Azəri tacının ən şəşədar (parlaq – Ü.A.) alması” olaraq təqdim edir. Lakin xainlərin buna gözü düşmüşdür. Bundan qeyzə gələn lirik qəhrəman vətənin müdafiəsinə qalxaraq “Çəkil, ey çöhreyi-əlməsi dutan sənc, çəkil // Çəkil, ey əllərini, xəncərini qana yuyan”, – deyər bütün varlığı ilə Vətənin müdafiəsinə qalxır.

“Bir türk yolçusu deyir ki” şeirində isə Azərbaycanı türk yurdu olaraq göstərir və “öksüz Şərq”də onun böyül bir tarixi keçmişə malik olduğunu, qaranlıq gecələrin artıq arxada qaldığını deyir. Şair əmindir ki, Qaf dağında yaşayan əfsanəvi Ənqa quşu kimi parlayacaq:

*Əvət, əvət, bu gün şərqə Kəbə olan bu ölkə
Yenə bir gün atəş ilə, alov ilə yanacaq,
Bütün Turan, oğuz nəslə, hətta bütün Şərq bəlkə
Yenə onu təqdis ilə ziyarətqah sanacaq [5, s.2].*

Davudun şeirlərində xalqın istiqlal mücadiləsi tərənnüm olunur və bu istiqlalın həyata keçməsinə təmin etmək üçün yeni nəsillərin formalaşması yönündə vətənpərvərlik motivləri təsvir olunur. Bu şeirləri şərti olaraq “əsgər şeirləri”, yaxud “hərbi marşlar” da adlandırmaq olar. “Bir əsgərin xitabı” şeirində əsgərin adından anasına müraciət edilir və onun ağlamaması istənilir. O xoşbəxtkdir ki, əlində silah yurduna növbə çəkir, “namusuna, millətinə” gözetçilik edir. “Doğmadımmı sən bizləri bu gün üçün annəciyim // Axıtdığın göz yaşları bilməm nəçin, annəciyim?”, – deyər ona sual edən lirik qəhrəman “bir əsgər kimi öz yurduna yardım etmək”dən məğrurluq duyaraq “Siz salam qalın, annə, bən gedirəm orduma”, – deyər anasını arxayın edir. Şairin əsərin dilindən anasına müraciəti olduqca uğurlu tapıntıdır; çünki, bir var bunu anaya bir başqası desin (bu cür şeirlər də yazılırdı!), bir də var, oğul anaya yurd, vətən, onlar üçün ölümə belə getməyə hazır olduğunu söyləsin. Davudun “Atalara” şeiri də, demək olar, eyni mövzuda yazılıb. Əgər bu şeirdə analara xitab olunursa, “Atalara” şeirində onlara müraciət olunur, artıq müstəqil olan Azərbaycanı qorumaq üçün əsgərlərin lazım olduğunu qətiyyətlə bildirirdi. Şair gəncləri əsgərlikdən qaçıran atalara, ziyalılara, oxumuşlara, qocalara, işçilərə üzünü tutaraq vətənin onları gözlədiyini qürurla bildirərək “Gənc oğlunu qadın kəbi gizlətmə, // Türk adını təhqir etmə, kirlətmə, // Olmalıyıq sınırlarda növbətçi, // Girməsin yurdumuza yabani”, – deyər xalqı da buna çağırırdı.

Davud “Məqsədimiz” şeirində türk millətinin böyük bir tarixi keçmişə malik olduğunu təsvir edir. Lakin bu tarix birxətli olmamışdır; bəzən başqalarına qul olmuş, bəzən isə düşmənləri əzərək onları özlərinə qul etmişlər. Nə zaman ki, ruhdan düşürük, o zaman başqaları da bizi əzmək istəyir. Lakin bütün hallarda türklər hərr yaşamağı sevir, haqqını müdafiə edərlər:

*Amma yenə hürrüz biz,
Arayırız Türküstanə gedən iz,
Qaldırmışq üç boyalı bir sancaq,
Yüksələcək bu yerlərdə bu ancaq [3, s.2].*

Nəticə / Conclusion

Cümhuriyyət dövründə poeziyanın istiqaməti istiqlalçılıq, vətənçilik, türkcülük, turançılığın təsvirinə yönəlmişdir. Əsrin əvvəllərindən ədəbi və ictimai fikirdə baş verən milli kimlik arayışları bu mərhələdə özünün yeni mərhələsinə daxil olur. Xüsusilə, poeziyada milli düşüncə bütün diqqətə

tini istiqlal, türkçülük və turançılığa yönəldir. M.Hadi, Ə.Cavad, A.Şaiq, Ə.Müznib, Davud, Zülfüqar bəy, C.Cabbarlı, Əliyusif, S.Mümtaz və b. yaradıcılığında Azərbaycan bayrağı, türkçülük, turançılıq tərənnüm olunur. Lakin bu proses çox davam edə bilmədi, Cümhuriyyətin süqutu ilə yeni bir tarixi şərait yarandı və bu tarixi şəraitdə milli düşüncə, türkçülük, turançılıq ədəbiyyatın mövzusu olmaqdan kənarda qaldı. Bütün bunlara baxmayaraq, bu dövəndə milli düşüncə, türkçülük yolunu tutanlar 37-ci il repressiyasının qurbanına çevrildilər. Onların həbsinin səbəbi kimi pantürkizm, panislamizm, panturanizm kimi amillər göstərildi və milli düşüncə daşıyıcısı olmaları onların məhvi ilə nəticələndi.

Ədəbiyyat / References

1. Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2004.
2. Bayramoğlu A. Umgülsüm Sadıqzadə//Umgülsüm. Əsərləri. Bakı: Literpress, 2010.
3. Davud. Məqsədimiz. Azərbaycan, 1920, 2 mart.
4. Əhməd C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Əliyusif, Bir türk yolçusu deyir ki... İstiqlal, 1918, 28 may.
6. Hüseynzadə A. İstiqlal şairi Umgülsüm. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
7. Qarayev Y. Cümhuriyyət dövrü və onun poeziyada yaddaşı: Əhməd Cavad // Əhməd C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
8. Qasimov C. Məhbus tərcümeyi-halı. Bakı: Səda, 2003.
9. Mehmetzade, M. Milli Azerbaijan Hareketi. Ankara: Azerbaijan Kültür Dernegi yayınları, 1991.
10. Salamoğlu T. Fəciəli tələlər. Bakı: Elm, 1998.
11. Umgülsüm. Əsərləri. Bakı: Literpress, 2010.

Туранизм в поэзии в период Республики

Ульвия Абдуллаева

Университет Хазар. Азербайджан.

E-mail: ulviyya.abdulla1@gmail.com

Резюме. В статье рассматриваются проблемы тюркизма и туранизма в поэзии республиканского периода. Отмечается, что в начале XX века рост национального самосознания и формирование политической мысли начали медленно оформляться во втором десятилетии века. Отсылки к национальной идентичности, присутствующие в литературном и общественном мнении с начала века, на данном этапе вступают в новую фазу. В частности, в поэзии национальная мысль ориентируется на независимость, тюркизм и туранизм. М.Хади, А.Джавад, А.Шаиг, А.Музниб, Давуд, Зульфугар бек, Дж.Джаббарлы, Алиюсиф, С.Мумтаз и другие. В произведениях воспеты азербайджанский флаг, тюркизм и туранизм. Однако этот процесс длился недолго, с распадом республики возникла новая историческая ситуация, и в этом историческом контексте национальная мысль, тюркизм, туранизм перестали быть предметом литературы. Несмотря на все это, в этот период те, кто шел по пути национальной мысли и тюркизма, становились жертвами репрессий 1937 года. В качестве причины их ареста приводились такие факторы, как пантюркизм, панисламизм, пантуранизм, а их национальная идеология привела к их уничтожению.

Ключевые слова: республика, поэзия, национальная идентичность, тюркизм, туранизм

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

**Vurğunşünaslıq: tədqiqlər və təhriflər
(Tekstoloji dəqiqləşdirmələr)**

Aslan Salmanov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: aslan_salmanov@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə görkəmli şair S.Vurğunla bağlı yazılan məqalələrdə, eləcə də şairin vəfatından sonra nəşr edilən kitablarında yol verilən qüsurlardan, xüsusilə də tekstoloji xəta və təhriflərdən danışılır. Problem: S.Vurğunun adına çıxılan şeirlər, məlum “naməlum” şeirlər, müstəqil şeir, yoxsa..., elmi-tənqidi mətni düzgün müəyyənləşdirilməyən şeirlər adlı başlıqlar altında qruplaşdırılmış və hər bölməyə aid təhrif və xətalara sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

S.Vurğunun adına çıxılan şeirlərin ustad şairin olduğunu təsdiq edən avtoqrafların olmadığına, göstərilən mənbələrdə və qeyd edilən imzalarla onların dərc edilmədiyinə, memuar ədəbiyyatında (xatirələrdə, gündəliklərdə, məktublarda və s.) S.Vurğunun adıçəkilən şeirləri yazdığını təsdiq edən heç bir fikir söylənmədiyinə, eləcə də həmin şeirlərin bir qisminin başqa şairlərin kitablarına salındığına və imzaları ilə çap edildiyinə əsaslanıb, onların S.Vurğuna aid olmadığı diqqətə çatdırılır.

Daha sonra S.Vurğunun bəzi naməlum şeirlərinin bir neçə dəfə “üzə çıxarılması”na, 7 cildliyinə poema və dramlarından parçaların müstəqil şeirlər kimi salınmasına, 6 cildliyində bəzi şeirlərin əsas mətnlərinin düzgün müəyyənləşdirilmədiyinə, eləcə də şairin bir çox şeirinin yazılma tarixlərinin düzgün göstərilmədiyinə və mətnindəki sözlərin səhv oxunduğuna toxunulur. Səbəblərinə aydınlıq gətirilməklə bütün təhriflər mötəbər mətnlərə – şeirlərin avtoqraflarına və müəllifin özünün çap etdirdiyi mətbu nüsxələrə istinadən aradan qaldırılır.

Məqalənin sonunda yol verilmiş təhriflərin aradan qaldırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmaqla yanaşı, üsulları da (şairin yaradıcılığı üzərində daha dərin və əhatəli tekstoloji tədqiqat aparılması) göstərilir.

Açar sözlər: vurğunşünaslıq, tekstoloji təhriflər, özgə şeirləri, atribusiya və atetaza, punktuasiya, tarixləndirmə, elmi-tənqidi mətn

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.10.2021; qəbul edilib – 19.10.2021

**Vurgun studies: researches and misinformation
(Textological clarifications)**

Aslan Salmanov

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: aslan_salmanov@mail.ru

Abstract. The article deals with errors, in particular, textological mistakes and misinformation in the articles written about an outstanding poet S.Vurgun, and books published after the poet's death. The problem has been systematized under the titles of the poems supposed to have been

written by S.Vurgun, known, “unknown” poems, a separate poem or..., the poems which scientific-critical text has not correctly defined, and distortions per section have been investigated systematically.

Based on the facts that there are not autographs confirming the poems written by S.Vurgun, they have not been published in the indicated sources with mentioned signatures, there is not spoken about the mentioned poems in memoirs, letters, diaries, as well as a part of the poems has been included in the books of other poets, and published with their signatures, article shows that the poems have not been written by Samad Vurgun.

At the same time in the article it is touched the issues that some unknown poems of S.Vurgun “have been revealed” several times, parts from his poems and dramas have been included in his 7 volumes book as separate poems, main texts of poems in his 6 volumes book have not been defined correctly, date of many poems by the poet has misinformed and words in the text have been misread.

All distortions have been clarified referring to the autographs of poems and the published copies by poet. At the end of the article it is highlighted that removing misinformation is necessary and its ways of solution (deep and versatile textological researches in the poet’s creative work) have been shown.

Keywords: Vurgun studies, textological misinformation, other poems, attribution and attribution, punctuation, date, scientific-critical text

Article history: received – 11.10.2021; accepted – 19.10.2021

Giriş / Introduction

Görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğun, yaradıcılığı ardıcıl və sistemli tədqiq edilən sənətkarlarımızdan biridir. Onun ədəbi və elmi irsi, bir əsrə yaxındır ki, çox nüfuzlu filoloqlar, estetiklər, etnoqraflar, tərcüməşünaslar tərəfindən öyrənilir, yaradıcılığı haqqında dəyərli monoqrafiyalar, tənqidi məqalələr yazılır, dissertasiyalar müdafiə olunur. S.Vurğundan yazan mütəxəssislərin təkcə imzaları belə (A.Musaxanlı, M.Rzaquluzadə, M.C.Paşayev, M.Hüseyn, M.Arif, M.C.Cəfərov, Orucəli, C.Quliyev, P.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, C.Abdullayev, V.Vəliyev, R.Vəkilov, F.Vəlixanova, Y.Qarayev, İ.Həbibbəyli, Ş.Alışanov, Q.Bayramov və b.) onun ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin tarixindəki yeri və mövqeyini dərk etməyə imkan verir. Qısaca onu dəyərli bilirik ki, “Azərbaycan” şeiri ilə dil açmayan azərbaycanlı körpəsi olmadığı kimi, S.Vurğundan yazmayan ciddi ədəbiyyatşünasımız da yoxdur.

Aparılan sanballı tədqiqatlar ədəbiyyatşünaslığın gərəkli və maraqlı bir sahəsini – vurğunşünaslığı ədəbiyyatşünaslığın yeni bir istiqamətini formalaşdırmışdır. Vurğunşünaslıq ustad şairin irsi ilə yanaşı, onun sələf və xələflərinin, eləcə də müasirlərinin yaradıcılığının öyrənilməsində yaxından iştirak edir. Nə Səməd Vurğunsuz ədəbiyyatımızı, nə də vurğunşünaslıqsız ədəbiyyatşünaslığımızı təsəvvür etmək mümkün deyil.

Vurğunşünaslığın formalaşması və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş istiqamətlərdən biri də ustad şairin naməlum şeirlərinin üzə çıxarılıb, elmi dövriyyəyə gətirilməsi olmuşdur. Qəribə səslənsə də, təxmini hesablamamıza görə, S.Vurğunun 345 şeirindən 132-si müxtəlif səbəblər üzündən sağlığında çap edilməmişdir. Bu rəqəm, göründüyü kimi, şairin şeirlərinin üçdə ikisindən də bir qədər çoxdur və onların böyük bir qismi S.Vurğunun vəfatından az sonra nəşr edilmiş “Çi-çək” kitabına [1], Əsərlərinin 6 [2] və 7 cildlərinə [3] daxil edilmiş, digərləri isə şairin qardaşı M.Vəkilov, qızı Aybəniz və nəvəsi Aygün Vəkilovalar, tədqiqatçıları B.Vahabzadə, C.Abdullayev, M.Atayev, A.Salmansoy, R.Quliyev və b. tərəfindən üzə çıxarılıb, oxuculara təqdim edilmişdir. Bu şeirlər şair haqqında elmi təsəvvürün genişlənməsində əvəzsiz rol oynamış – onun mühiti, şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında yeni söz deməyə imkan vermiş, vurğunşünaslıqla yanaşı, ümumilikdə ədəbiyyatşünaslığımızın daha da zənginləşməsinə imkan vermişdir.

Lakin bu uğurlarla yanaşı, diqqətsizlik üzündən şairlə bağlı aparılan araşdırmalarda xeyli yanlışlıqlara yol verilmişdir ki, biz də bu yazımızda həmin qüsurlardan, xüsusilə də tekstoloji təhrif və xətalardan danışacağıq. Ümumi şəkildə desək, şair haqqında yazılan bəzi məqalələrdə başqa şairlərin şeirləri S.Vurğunun əsərləri kimi təqdim edilmiş, bəzi şeirləri bir neçə dəfə “üzə çıxarılmış”, poema və dramlarından parçalar müstəqil şeirlər kimi kitablarına salınmış, bir neçə əsərinin əsas mətni düzgün müəyyənəlməmiş, yazılma və çap tarixləri, eləcə də çap mənbələri səhv göstərilmiş, əsərlərindəki bir çox sözlər düzgün oxunmamışdır və s. Təəssüf ki, bu xətalardan bir qismi S.Vurğunun kitablarına, eləcə də yaradıcılığı ilə bağlı aparılan monoqrafik tədqiqatlara da keçmişdir. Hətta, başqa şairlərin şeirlərinin S.Vurğunun kitablarına salınması və bəzi tədqiqatçıların onları S.Vurğunun əsərləri kimi təhlilə cəlb etməsi faktları ilə də qarşılaşırıq. Məsələn, şair-alim A.Zeynallı S.Vurğunun “lirikasında “mübarizlik və ümid cizgilərinin yer tapdığını” təsdiqləmək üçün sadaladığı şeirlərin sırasında S.Vurğunun adına çıxılmış, lakin onun olmayan “Şərq qadınlarına” (1925) və “Məktəbli qız” şeirlərinin də adlarını çəkir (şeirlər barədə aşağıda danışacağıq), onları da S.Vurğunun şeirləri kimi təhlilə cəlb edir [4, 8, 19, 28].

Qısaca sadaladığımız təhrif və xətalər, təbii ki, mövzunu aktuallaşdırır və onların təshihini zəruriləşdirir. Biz də problemin həllinə yardımçı olmaq məqsədi ilə bu istiqamətdəki araşdırmalarımızın bir qismini təqdim etməyi lazım bilirik.

Əsas hissə / Main Part

1. S.Vurğunun adına çıxılan şeirlər...

S.Vurğunun adına çıxılan şeirlərdən biri (həm də birincisi) “Gəlin”dir. Onu görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas Əzizə Cəfərzadə 1970-ci ildə oxuculara “Səməd Vurğun yeni tapılmış şeiri” başlığı ilə təqdim etmiş, şeiri “S.Vurğunun özünün də unutduğunu, onun şairin gənclik illərinə aid olduğunu, ondan 1926-1928-ci illər Vurğununun ətri duyulduğunu” diqqətə çatdırmışdır [5]. Əzizə xanımın təqdim etdiyi şeir (həm kimin tərəfindənsə səliqə ilə köçürülmüş əlyazması, həm də makina çapı), doğrudan da, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda S.Vurğunun arxivində (Arx.46, Q-82/1565) mühafizə edilir. Şeir S.Vurğunun arxivinə düşsə də, onun yox, görkəmli sənətkarımız Hüseyn Cavidindir. Şairin əski əlifba ilə, qara mürəkkəblə məktəbli dəftərində bir neçə şeiri ilə birlikdə yazdığı qaralama avtoqrafı S.Mümtaz adına ARDƏİA-də (F.125, s.1, Q-7, v.6) saxlanılır. Şeir əvvəlcə altı bənd olmuş, şair, hər bəndin, hər misranın üzərində ciddi işləmiş, əvəzləmələr aparmış, iki bəndi ixtisar etmiş, aşağıda “Azər”ə keçdi” qeydini edib, “Hüseyn Cavid” imzasını qoymuşdur. “Azər”ə keçdi” qeydi, məlumdur ki, şeirin nəşr zamanı adıçəkilən poemaya daxil edilməli olduğuna bir işarədir (Şeirin ilk dəfə burada yazılması–doğulması şübhəsizdir–şeir o qədər işlənilib ki, onu oxumaq çətinlik törədir. H.Cavidin əsərlərinin 4 cildliyinin tərtibçisi–şairin qızı Turan Cavid də bu qeydə əsaslanıb, “Gəlin”i adıçəkilən poemaya daxil etmişdir [6, s.142].

Xatırladaq ki, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda S.Vurğunun arxivində mühafizə edilən və Ə.Cəfərzadənin oxuculara təqdim etdiyi “Gəlin” şeiri, H.Cavidin məktəbli dəftərinə yazdığı eyniadlı şeirdən (ixtisar edilməmiş, yəni, altı bənd) sadələşmələr aparılaraq, səliqə ilə köçürülmüş nüsxədir. Doğrudur, bir şairin şeirinin başqa bir şairin arxivinə düşməsi tədqiqatçıyı çaşıdır bilir. Çox güman ki, Ə.Cəfərzadənin yanlışlığının səbəbi də elə bu “yerdəyişmə” olmuşdur. Lakin burada lirik mənin (məqalə müəllifinin ehtimalına görə, S.Vurğunun) “gəlin”ə sevgili kimi müraciət etməsi, ona qovuşmaq istəyi şairin bioqrafiyası ilə təmaslaşmayan məqamdır və bu, diqqətdən qaçmamalı idi. Təəssüf ki, bu məqam S.Vurğunun 7 cildlik əsərlərinin tərtibçisinin də diqqətindən yayınmış və şeir RƏİ-də mühafizə edilən əlyazması əsasında “İlk dəfə çap olunur” qeydi ilə həmin nəşrə də daxil edilmişdir [3, s.288-289]. Yol verilmiş səhvlər xoşagəlməz söz-söhbətlər yaratmış, mətbuatda “İki şairin bir şeiri?” adlı yazı da dərc edilmişdir (“Səs” q., 21 fevral, 1992).

S.Vurğunla bağlı növbəti səhvə isə tanınmış ədəbiyyatşünas, mətbuat tarixçisi Rasim Tağıyev yol vermişdir. O, 1976-cı ildə iki məqaləsində dövrü mətbuatdan götürüb, S.Vurğunun adı ilə 14 şeir çap etdirmişdir. Həmin şeirlərin şairin kitablarına düşməməsinin səbəbini onların şairin yaradıcılığının ilk illərində istifadə etdiyi imzaları ilə əlaqələndirən (“S.Vəkil”, “Səməd Vəkil” və

“Səməd Vəkilzadə”) məqalə müəllifi öz məqsədini də açıqlayır. Yazır ki, “Bu məqalədə məqsəd böyük sənətkarın vaxtı ilə dərc olunmuş, lakin unudulmuş 13 şeiri və bir məqaləsini təqdim etməklə onun haqqında bəzi qaranlıq, mübahisə doğurmuş bu və ya digər naməlum və az məlum olan əsərləri haqqında söhbət açmaqdır” [7, s.78]. Daha sonra müəllif vəd etdiyi 13 şeiri oxuculara təqdim etmiş və bununla da, təkcə vurğunşünaslıqda deyil, tekstologiyada da analoqu olmayan bir təhrifə rəvac vermişdir (Təqdim edilən şeirlərin arasındakı “Hücum” S.Vurğunun eyniadlı şeirinin variantlarından biridir).

Bir neçə ay sonra çap etdirdiyi ikinci məqaləsində isə R.Tağıyev “On beş ilə yaxın bir müddətdə apardığı tədqiqat nəticəsində şairin hələlik heç bir kitabına daxil edilməmiş 83 şeirinə rast gəldiyini” bildirir və “naməlum əsər” kimi şairin daha iki şeirini təqdim edir (“Solan məhəbbətim” və “Cavanlara xitab” şeirləri) [8]. (bununla da R.Tağıyev faktiki olaraq iki məqaləsində S.Vurğunun “naməlum əsəri” kimi 14 şeir çap etdirmiş olur; “Cavanlara xitab” isə, doğrudan da, S.Vurğundur. Lakin şeir ondan xeyli əvvəl üzə çıxarılıb, oxuculara təqdim edilmişdi – bu barədə aşağıda danışacağıq).

R.Tağıyev təqdim etdiyi əsərlərin yazılma tarixlərini, yeri və çap mənbələrini ilinə, ayına, gününə, səhifəsinə kimi elə “dəqiqliklə” göstərmiş və verdiyi məlumatları S.Vurğunun bioqrafiyasına elə “uyğunlaşdırmışdır” ki, onların S.Vurğunun olması, zərrə qədər də şübhə doğurmur. Şübhəni bu “faktlar”ın qarşısında o doğurar, deyəsən ki, təqdim edilən şeirlərin heç biri göstərilən mənbələrdə yoxdur və onlar S.Vurğunun deyil.

Haqqında danışdığımız şeirlərlə bağlı ilk şübhə doğuran da elə onların “dəqiq” təqdimatındakı məntiqsizlikdir. Məsələn, 1-ci məqalədəki “13” rəqəminin (naməlum şeirlərin sayının) bir neçə ay sonra çap edilən 2-ci məqalədə “83”-ə çevrilməsi, lakin qalan “70 şeir”in çap edilməməsi, başqa sözlə, R.Tağıyevin özünün də onları “unutması”, həmin şeirlərin S.Vurğunun olduğuna, təbii ki, şübhə yaradır. Məntiq isə onu deyir ki, əgər şeirlər, S.Vurğunun olsaydı, R.Tağıyev hökmən onları da çap etdirərdi.

Digər bir məntiqsizlik: şeirlərin təqdimatından belə məlum olur ki, S.Vurğun bir ay ərzində iki “Nişansız nişanlığa” adlı şeir yazmış və hər ikisini eyni adla da çap etdirmişdir. Qərribə deyilmi? Digər tərəfdən eyni ildə yazıldığı göstərilən “Nişansız nişanlığa” (Onun üçün) və “Şikayət” şeirlərinin 2 şəbat 1924-cü il tarixli “İştirak” qəzetinin 2-ci səhifəsində, lakin 1-ci şeirin, guya, “Səməd Vəkil”, 2-cinin isə “Səməd Vəkilzadə” imzası ilə çap edildiyi göstərilir. Bu da ağlabatan deyil: məntiq yenə onu deyir ki, bir müəllifin eyni ildə yazdığı və eyni qəzetin eyni sayının eyni səhifəsində iki yox, on iki şeiri də çap edilsə, onların müxtəlif yox, bir imzası olmalı idi.

Yazılanların tarixi faktlarla müqayisəsi də həqiqətə uyğun deyil: məqalə müəllifi, təqdim etdiyi şeirlərdən üçünün “İşıq yol” qəzetində çap edildiyini göstərir: “Nişansız nişanlığa” (Aşıqlar tərz), 5 kanuni-sani, 1924, “Köy kadınları” (El sayağı), 23 kanuni-sani, 1924 (məlum olduğu kimi “kanuni-sani” yanvar anlamına gəlir) və “Solan məhəbbətim” 28 mart, 1924-cü il. Əslində isə Yeni Türk Əlifbası Tiflis komitəsinin həftəlik orqanı olan “İşıq yol” qəzeti 1924-cü ilin martından çıxmağa başlayıb. Və aylar qəzətdə mart, aprel, may və s kimi göstərilib (deməli, “kanuni-sani”ni axtarmağa heç ehtiyac yoxdur), sonuncu 29-cu sayı isə həmin ilin 3 oktyabrında nəşr edilib (son sayda qəzetin bağlanması səbəbi də qeyd olunub). Bu qəzetin S.Mümtaz adına ARMDƏİ arxivində bütün sayları səliqə ilə mühafizə edilir: qəzetin 28 martda çıxan sayı 3-dür. Burada R.Tağıyevin təqdim etdiyi “Solan məhəbbətim” şeirindən əsər-əlamət belə yoxdur. Bundan əlavə, qəzetin hər səhifəsində “Poçt qutusu” başlığı ilə qeydlər verilib: burada müəlliflərə müraciət olunaraq göndərdikləri əsərlər çap ediləcəksə, məlumat verilir, edilməyəcəksə, səbəbi izah olunur. Heç bir qeyddə nə “S.Vəkil”ə, nə “Səməd Vəkil”ə, nə də “Səməd Vəkilzadə”yə müraciət yoxdur: buradan da S.Vurğunun “İşıq yol”a, ümumiyyətlə, şeir göndərmədiyi aydın olur.

Şeirlərin məzmunu ilə şairin ömürlüyü arasındakı uyğunsuzluqlar da (bəzi şeirlərin qadın qəhrəmanlarının onun ilk uğursuz məhəbbəti ilə eyniləşdirilməsi kimi) onların müəllifinin S.Vurğun olduğuna şübhə yaradan əsas amillərdəndir...

Mətləbi uzatmayıb, elə buradaca bildirək ki, S.Vurğunun adına çıxılan və “İşıq yol” qəzetinin “1924-cü il tarixli 5 kanuni-sani”sində çap edildiyi göstərilən “Nişansız nişanlığa” (Aşıqlar

tərzi) şeiri S.Vurğunun yox, Əmin Abidindir. Şeir ilk dəfə “Nişansız nişanlıya” adı, “Aşıqlar tərzi” qeydi ilə “Şərq qadını” jurnalının 1923-cü il tarixli 2-ci sayında dərc edilmiş (s.18), daha sonra Ə.Abidin “Buzlu cəhənnəm” kitabına salınmış [9, s.79], eləcə də “Deyilən söz yadigardır” kitabına da, təbii ki, Ə.Abidin şeiri kimi daxil edilmişdir [10, s.253].

Təqdim edilən əsərlər sırasında olan “Qafqaz” (İsmayıl Katib Zeynalova ithaf) və “Bala qız” (Aşıq Teymur Mirəliyevə) şeirləri də S.Vurğunun deyil. R.Tağıyev “Qafqaz”ı, “Dan yıldızı” jurnalının 1931-ci il tarixli 8-9-cu sayından, “Bala qız”ı isə 28 avqust 1935-ci il tarixli (№-?) “Azərbaycan kolxozçusu” qəzetindən götürdüyünü qeyd edir. Adıçəkilən jurnalın 1931-ci ildə 8-9 yox, 7-8-ci sayları birlikdə çıxıb. “Azərbaycan kolxozçusu”nun isə göstərilən tarixdə çıxan sayı 198-dir. Nə jurnalın, nə də qəzetin qeyd edilən, eləcə də digər saylarında həmin şeirlər yoxdur və məlum səbəbə görə ola da bilməzdi. Çünki, “Qafqaz” şeiri İsmayıl Katib Zeynalovundur. Şair bu şeiri 1934-cü ildə çap edilən “Şura qızı” adlı kitabına [11, s.63-67] daxil etmiş, şeir onun 1960-cı ildə nəşr olunmuş “Şeirlər və poemalar” kitabına da [12, s.28-30] salınmışdır. “Bala qız” şeiri isə Teymur Miralayevindir (Mirəliyev). Şeir onun imzası ilə “Azərbaycan qadını” jurnalının 1940-cı il tarixli 2-ci sayında (s.17) çap edilmişdir.

Bu şeirlərlə bağlı bir məqamı da vurğulamaq istəyirik. Doğrudur, həm qədim, həm də yeni dövr ədəbiyyatında bir sənətkarın əsərinin başqasının adına çıxılması faktına, az da olsa, təsadüf edilmiş və bu problemi, əsasən imzalar yaratmışdır: ya əsərdə müəllifin imzası olmamış, ya da bir imzadan bir neçə sənətkar istifadə etmişdir. Qədim dövr ədəbiyyatında məşhur sənətkarların imzalarından az tanınanların istifadə etməsi bu problemi yaradan əsas səbəblərdən olmuşdur (məsələn, “Nəsimi” imzasından gənc şairlərin yararlandığı kimi). Yeni dövr ədəbiyyatında isə bir imzadan, xüsusilə də bir gizli, örtülü imzadan bir neçə sənətkarın istifadə etməsi əsərlərin qarışıq düşməsinə səbəb olmuşdur (məsələn, tərtibçiləri başqa şairlərin 60-dan artıq şeirini imza müştərkliyi səbəbindən Ə.Vahidin kitablarına salmışlar). R.Tağıyevin təqdim etdiyi şeirlərdə isə sadalananların heç biri yoxdur və o səbəbdən də bu təhriflər tekstologiyada analoqu olmayan bir “hadisə”dir.

Beləliklə: 1.R.Tağıyevin təqdim etdiyi şeirlərin S.Vurğunun olduğunu təsdiq edən avtoqrafları olmadığına; 2.Göstərilən mənbələrdə və göstərilən imzalarla həmin şeirlər dərc edilmədiyinə; 3.Memuar ədəbiyyatında (xatirələrdə, gündəliklərdə, məktublarda və s.) S.Vurğunun adı çəkilən şeirləri yazdığını təsdiq edən heç bir fikir söylənmədiyinə; eləcə də həmin şeirlərin bir qisminin başqa şairlərin kitablarına salındığına və imzaları ilə çap edildiyinə əsaslanıb, onların S.Vurğuna aid olmadığını qətiyyətlə söyləmək olar.

2. Məlum “naməlum” şeirlər...

R.Tağıyevin “naməlum” adı ilə “Bakı” qəzetinin 1976-cı il 11 oktyabr tarixli sayında təqdim etdiyi şeirlərdən biri də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Cavanlara xitab”dır. O bu şeiri ilk çap mənbəyindən–Tiflisdə çıxan “Yeni fikir” qəzetinin 8 may 1925-ci il tarixli sayından götürmüşdür: ilk mənbədə altı bənddən ibarət olan şeirin bir bəndini (2-ci bənd) ixtisar etmiş, bəzi sözləri isə müasirləşdirmişdir. Əslində isə həmin şeir 1968-ci ildə tədqiqatçı M.Atayev tərəfindən üzə çıxarılıb, oxuculara təqdim edilmişdi [13].

Şeir başqa bir tanınmış ədəbiyyatşünas tərəfindən üçüncü dəfə “əldə edildikdən” sonra” [14, s.178] yekunda da təhrifə yol verilir: ilk çapından 43 il sonra üzə çıxarılan “Cavanlara xitab” şeiri S.Vurğunun Əsərlərinin 7 cildliyinə ilk mənbə və tam mətn əsasında deyil, R.Tağıyevin təqdim etdiyi və ixtisar edilmiş nüsxə əsasında daxil edilir [3,29] (Əlavə edək ki, bu nəşrə S.Vurğunun adına çıxılan, lakin onun olmayan beş şeir daxil edilmiş (“Gəlin”, “Nişansız nişanlıma”(Onun üçün), “Solan məhəbbətim”, “Şərq qadınlarına”, “Məktəbli qız”), əvvəllər üzə çıxarılan bir neçə şeir isə (“Axar çaylar”, “Xavərim”, “Kəklik”, “Qoca qartal” və s.) bu nəşrə səhvən “İlk dəfə çap edilir” qeydi ilə salınmışdır.

Mətnşünas C.Paşayevanın şairin M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən arxivindən götürüb, “Səməd Vurğunun çap olunmamış bir neçə şeiri” başlığı ilə təqdim etdiyi əsərlərin sırasındakı [15, s.201-232] “Zəfər tərənəsi” şeiri ilk dəfə “FKQO döyüşçüsü” qəzetinin 5 noyabr 1944-cü il tarixli, daha sonra “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 7 noyabr 1974-cü il tarixli sayında (Ə.Əsədov tərəfindən); “Anam gəlini” şeiri “Kommunist” qəzetinin 8 mart 1936-cı il ta-

rixli sayında (təkrar çapı: “Qızıl Quba” q., 8.mart 1938-ci il ilk çapından xəbəri olmayan F.Məmmədov onu bu mənbə əsasında naməlum şeir kimi “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 17 noyabr 1973-cü il tarixli sayında dərc etdirmişdir); “Axar çaylar” şeiri “Azərbaycan” jurnalının 1964-cü il tarixli 6-cı sayında (s.85-86) (B.Vahabzadə tərəfindən); “Əskər mahnısı” şeiri “Pioner” jurnalının 1978-ci il tarixli 2-ci sayında (s.1), (R.Quliyev tərəfindən); “Bu gün qəzetdəki öz əksimdə mən...” misrası ilə başlanan qitə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 22 mart 1985-ci il tarixli sayında (bizim tərəfimizdən); “Döyür pəncərəmi qışın rüzgarı...” misrası ilə başlanan qitə “Kirovabad bolşeviki” qəzetinin 6 iyun 1935-ci il tarixli sayında çap edilmişdir və s.

Tədqiqatçı diqqətsizliyi üzündən S.Vurğunun bir şeirinin bir neçə dəfə “üzə çıxarılması”, təkcə, sadalananlarla bitmir və hələ də davam etməkdədir. S.Vurğunun “Axşam söhbəti” şeiri ilə də bağlı eyni xarakterli səhvə yol verilmişdir. Belə ki, professor A.Rüstəmli şeiri ilk çap mənbəyindən götürüb (“Qızıl Gəncə” j., 1928, № 3-4), “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 5 iyun 2021-ci il tarixli sayında “Səməd Vurğunun naməlum “Axşam söhbəti” başlığı ilə “şairin kitablarına daxil edilməmiş və müasir oxuculara məlum olmayan” əsər kimi təqdim etmişdir. Əslində isə şeir şairin “Çiçək” kitabına daxil edilmiş [1, s.88-90] və Vurğun Bibliografiyasında [16,s.72] barəsində ətraflı məlumat da verilmişdir...

3. Müstəqil şeir, yoxsa...

Sənətkarın gözədən qaçan, yaddan çıxan əsərlərini üzə çıxarıb çap etdirmək, bəlkə də, əsərin yazılması qədər əhəmiyyətli bir işdir. Çünki, ünvanına – oxucuya çatmayan əsər hələ xalqın milli sərvətinə çevrilməmiş naməlum bir əlyazısıdır – əşyadır. Bununla yanaşı, yeni şeir məsələsində tələsmək, diqqətsizliyə yol vermək tədqiqatçıları həmişə pis vəziyyətdə qoymuşdur. S.Vurğunun, haqqında danışdığımız 7 cildliyində yeni şeir məsələsində də ciddi qüsurlara – təhriflərə yol verilmişdir. Belə ki, bu nəşrin II cildində 35 misradan ibarət: “Bakı, Bakı, ana Vətən” – misrası ilə başlayan adsız bir parça “yeni şeir” adı ilə təqdim edilmişdir ki [3, s.340-341], əslində o, müstəqil şeir yox, “Bakının dastanı” poemasının tərkib hissəsidir [2, s.291]. Həmin nəşrin II cildinin 348-ci səhifəsində adsız verilmiş ikinci “yeni şeir” belə başlanır: Öylə bir ahəngi (ahəng ki, – olmalıdır – A.S.) bütün kainat... 16 misradan ibarət bu parça isə “İnsan” pyesinin 8-ci şəkliyədir [2, s.329]

4.Elmi-tənqidi mətni düzgün müəyyənləşdirilməyən şeirlər

Kitablarında S.Vurğunun bir neçə şeirinin elmi-tənqidi mətni də (bu terminlə əsas mətni, başqa sözlə, müəllif mətnini nəzərdə tuturuq) düzgün müəyyənləşdirilməmişdir. Onlardan biri “Ordenli qəhrəman”dır. Şairin akademik nəşr adı ilə oxuculara təqdim edilmiş altı cildliyində [2, s.185] şeir 32 misradır. Cildə şeir haqqında belə məlumat verilir: “İlk dəfə “Kirovabad bolşeviki” qəzetinin 6 iyun 1935-ci il tarixli 128-ci nömrəsində dərc olunmuşdur. Sərlövhədən sonra “Bir parça” qeydi vardır” [2, s.314].

“Ordenli qəhrəman” şeirinin I avtoqraf nüsxəsi (ərəb əlifbası, bənövşəyi mürəkkəblə yazılıb) RƏİ-də (Arx.46,Q-14/41), II AN şairin ev-muzeyində saxlanan “Azərbaycan” (tarixi poema) əsərindəndir. I AN-də şeirin 1935-ci ilin aprelində yazıldığı qeyd olunub (altı cildlikdə verilən məlumatda şeirin yazılma tarixi göstərilməyib). Şeir hər iki avtoqraf nüsxəsində (həm burada, həm də albomda) 202 misradan ibarətdir. Əlavə edək ki, S.Vurğun bu şeiri də digər bir sıra əsərləri kimi kitablarına salmamışdır. Şeir ilk dəfə şairin altı cildliyində verilmişdir. 202 misralıq “Ordenli qəhrəman” şeirindən S.Vurğunun “Əsərləri”nə 32 misra salınmasının səbəbi isə tərtibçilərin əsərin avtoqrafından və tam mətbu nüsxəsindən xəbərsiz olmaları olmuşdur. Altı cildliyin tərtibçiləri “Kirovabad bolşeviki” qəzetinin yuxarıda göstərilən nömrəsində gedən hissəni cildə salmış, “Bir parça” qeydinə əhəmiyyət verməmiş, parçanın “bütöv”ünü axtarmamışlar (Şeiri 202 misralıq mükəmməl nüsxəsi əsasında “Bakı” qəzetinin 27 yanvar 1983-cü il tarixli sayında dərc etdirmişik).

Altı cildlikdə “Sünbül” şeirinin də əsas mətni düzgün müəyyənləşdirilməmiş [2, s.259], 112 misralıq şeirdən kitaba cəmi 18 misra salınmışdır. Kitabda şeir haqqında verilən məlumatda deyilir: “Şeir, təxminən 1937-ci ildə yazılmış və bir neçə dəfə dərs kitablarında çap olunmuşdur” [2, s.322]. Bu bir cümləlik məlumatda həm şeirin yazılma tarixi və ilk çap mənbəyi səhv göstərilmiş, həm də əsərin elmi-tənqidi mətni düzgün müəyyənləşdirilməmişdir (Bu əsəri də S.Vurğun kitablarına salmamışdır. Şeir ilk dəfə onun altı cildliyində verilmişdir).

Əsərin ərəb əlifbası ilə yazılmış (bənövşəyi mürəkkəblə) 112 misradan ibarət avtoqrafı RƏİ-də (Arx.46...) mühafizə edilir. İlk dəfə “Kommunist” qəzetinin 17 mart 1936-cı il tarixli sayında “Sünbül” adı ilə “Azərbaycan məhsulçu taxılçıların birinci müşavirəsinə bağışladım” qeydilə dərc edilmişdir. 112 misradan ibarət şeirin qəzetdə 1936-cı ilin 14 martında Bakıda yazıldığı göstərilmişdir. Şeirin məzmunundan aydın görünür ki, S.Vurğunun ümumi yaradıcılığına xas olan bir xüsusiyyət – ricalərə çıxmaq özünü bu əsərdə də göstərir. Yəni, S.Vurğun bu şeirdə təkcə sünböldən yox, çox şeydən – ilk məhəbbətindən, kəndindən, ictimai-siyasi hadisələrdən və s. danışır. Dərslik tərtib edilərkən şagirdlərin yaş və bilik xüsusiyyəti nəzərə alınmış 112 misralıq şeirdən yalnız sünböldən danışılan 18 misra seçilib dərsliyə salınmış, S.Vurğunun “Əsərləri”nin tərtibçiləri də şeirin dərslikdə gedən variantını səhvən əsas mətn kimi götürmüşlər (Şeiri ilk və tam çap nüsxəsi əsasında “Bakı” qəzetinin 21 avqust 1981-ci il tarixli sayında dərc etdirmişik).

Əsas mətni düzgün müəyyənləşdirilməyən şeirlərdən biri də “Samur çayı”dır. RƏİ-də (Arx.46.IV.67) şeirin) latın əlifbası, bənövşəyi mürəkkəblə yazılmış iki avtoqraf nüsxəsi mühafizə edilir. I AN-də şeir dörd, II AN-də isə 16 bənddir. I AN-də şeir tamamlanmamış, yazılma tarixi göstərilməmişdir. S.Vurğun ilk variantı yenidən işləmiş, təkmilləşdirmiş, əlavə 12 bənd yazıb şeirə əlavə etmişdir. II AN-də şeirin 1939-cu ilin 3 noyabrında yazıldığı (Quba-Bakı) göstərilir. S.Vurğun şeiri II AN əsasında (kiçik fərqlə) “Kommunist” qəzetinin 7 noyabr 1939-cu il tarixli 256-cı sayında dərc etdirmişdir.

Əsər haqqında verilən məlumatda deyilir: “Şeir 1939-cu ildə Qubada yazılmışdır. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1958-ci il 24 may tarixli, 21-ci nömrəsində dərc olunmuşdur” [2, s.340]. S.Vurğunun vəfatının iki illiyi ilə əlaqədar olaraq “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin göstərilən nömrəsində şairin digər şeirləri ilə yanaşı, “Samur çayı” şeiri də dərc edilmişdir. Şeir burada, yuxarıda haqqında söhbət açdığımız natam I AN əsasında verilmişdir. S.Vurğunun “Əsərləri”nin tərtibçiləri də şeirin tam, mükəmməl, son avtoqraf variantından (II AN), şairin özünün dərc etdirdiyi yeganə mətbu nüsxəsindən xəbərsiz olduqlarından kitaba “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin göstərilən sayında dərc edilmiş variantı salmışlar (Şeiri ilk çap nüsxəsi əsasında “Bakı” qəzetinin 23 mart 1985-ci il tarixli sayında çap etdirmişik).

S.Vurğunun “akademik nəşr” adı ilə çap olunan 6 cildliyində xeyli şeirin (“Həsərət”, “Bahar”, “Əhli-qələm”, “Dərgöz”, “Qoca Şərqə günəş doğur”, “Böyük ədib”, “Qafqaz”, “Cəbhədə”, “İki körpə”, “Deyin, gülün, övladlarım” və b.) yazılma tarixləri səhv göstərilmiş, bir sıra şeirlərin isə mətnindəki sözlər düzgün oxunmamışdır (öpmək-ölmək, seyrən-sərin, andırır-aydıdır, dolaşdığım-dolaşdım, sevinmək-sevmək, sazlar-saxsılar, sərdik-gərdik, yaz-yazı, gülləndi-güləndə, ölür gününədək-ömür gününədək, nəğmələr-nemətlər, gülşənlər-günəşlər, xalı-xalçalardan-xallı xalçalardan və s.–birinci təqdim edilən sözlər düzdür)...

Nəticə / Conclusion

Məlum olduğu kimi, “Bu və ya digər sənətkarın yaradıcılığının tarixi onun mətnlərinin tarixçəsindən formalaşır. Mətnlərin tarixçəsi və yazıçının yaradıcılığının tarixindən isə ədəbiyyatın tarixi yaranır” [17, s.39]. Başqa sözlə hər bir mətnin tarixçəsi nəticə etibarilə bütövlükdə ədəbiyyatın tarixi deməkdir, üstəlik sonrakı filoloji tədqiqatların söykəndiyi özüdür. Deməli, sənətkarın bircə əsərinin tarixçəsinin araşdırılması zamanı buraxılan səhv həm sonrakı filoloji tədqiqatlarda, həm də ümumilikdə ədəbiyyat tarixində özünə yer alır, genişlənilir yayılır. Bir müəllifin əsərinin başqasının olduğu güman edilməsi də tədqiqatçıyı yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Qısaca nümunələr təqdim etdiyimiz “Gəlin” şeiri haqqında Ə.Cəfərzadənin, eləcə də “Şərq qadınlarına” və “Məktəbli qız” şeirləri haqqında A.Zeynallının yazdıqları eyni yanlışlığın nəticəsidir. Bütün bunlar isə S.Vurğunun yaradıcılığına aid mətnşünaslıq məsələlərinin daha dərinədən tədqiqini tələb edir.

Yazımızın sonunda bir məqama da aydınlıq gətirmək istəyirik: S.Vurğunun əsərləri ilə bağlı xətalara yol vermiş və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz alimlərin hər biri ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafında xidmətləri olan tanınmış mütəxəssislərdir. Toxunduğumuz çatışmazlıqlar adıçəkilən alimlərin ədəbiyyatımız və ədəbiyyatşünaslığımız qarşısındakı xidmətlərinə, onların elmi nüfuzla-

rına zərər qədər də xələl gətirmir. Məqsədimiz, yalnız və yalnız yol verilən xətalara daha geniş yayılmasının qarşısının alınmasına, şairin qüsurlardan kənar nəşrlərinin hazırlanmasına, eləcə də təhriflərdən uzaq vurğunşünaslığın inkişafına yardımçı olmaqdır.

Ədəbiyyat / References

1. Vurğun S. "Çiçək" (tərtib edən: O.Sarıvəlli). Bakı: Azərnəşr, 1957.
2. Vurğun S. Əsərləri. 6 cildə, I-II cildlər (tərtib edən: O.Sarıvəlli). Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1960.
3. Vurğun S. Əsərləri. 7 cildə, I-II cildlər (tərtib edən: Ə.Hüseynov). Bakı: Elm, 1985.
4. Zeynallı A. Səməd Vurğun sənəti. Bakı: Elm, 1989.
5. Cəfərzadə Ə. "Səməd Vurğunun yeni tapılmış şeiri". "Bakı" qəzeti, 24 mart 1970.
6. Cavid H. Əsərləri. 4 cildə, I c. (tərtib edən: T.Cavid). Bakı: Yazıçı, 1982.
7. Tağıyev R. "Xalq şairi açılmamış səhifələrdə", "Azərbaycan" jurnalı, 1976, № 6.
8. Tağıyev R. "Ellər uzadacaq şair ömrünü". "Bakı" qəzeti, 11 oktyabr 1976.
9. Abid Ə. Buzlu cəhənnəm (tərtib edən: Ə.Şamil). Bakı: Günəş, 1999.
10. Deyilən söz yadigardır (tərtib edən: C.Rəmzi). Bakı, 1981.
11. Zeynalov İ. Şura qızı. Bakı: Azərnəşr, 1934.
12. Zeynalov İ. Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960.
13. Atayev M. Səməd Vurğunun ilk mətbu şeiri. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 23 mart 1968.
14. Mustafayev İ. "Axdı təmiz sular kimi". "Azərbaycan" jurnalı, 1985, № 7.
15. Paşayeva C. "Səməd Vurğunun çap olunmamış bir neçə şeiri".
16. Keçmişimizdən gələn səslər. Bakı: Elm, 1984.
17. Səməd Vurğun bibliografiyası (tərtib edən: N.Axundov). Bakı: EA-nın nəşriyyatı, 1965.
18. Lixaçev D. Tekstologiya. Leningrad, 1983.

Вургуноведение: исследования и недочёты (Текстологические уточнения)

Аслан Салманов

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан

E-mail: aslan_salmansoy@mail.ru

Резюме. В статье говорится о недочётах и особо о текстологических ошибках и погрешностях, имеющихся в статьях об известном писателе Самеде Вургуне, а также книгах о нём, изданных уже после его кончины. В данную проблему входит рассмотрение в системном порядке ошибок и недостатков, имеющих место в сгруппированных разделах под рубриками: «Стихи, предположительно написанные С.Вургуном»; «Известные «незнакомые» стихи поэта»; «Свободный стих или...»; «Неправильное определение научно-критических текстов».

В статье уделено внимание вопросам установления авторства в стихах предположительно написанных талантливым поэтом, при отсутствии его автографа; имеющихся в источниках за соответствующей подписью поэта неизданных стихов, мемуарах (воспоминаниях, дневниках, письмах и др.), подтверждённые, но не изданные стихи, а также издание некоторых стихов в сборниках других поэтов, при отсутствии аргументов, не подтверждающих принадлежность указанных стихов самому поэту.

Далее, в статье внимание уделено таким вопросам, как «обнаружение» и обнародование неизвестных стихов, якобы принадлежащих С.Вургуну, издание в 7-томнике поэта частей

из его поэм и драм как самостоятельных произведений, неверное установление основных текстов стихотворений в его 6-томнике, а также неверное указание в большинстве даты написания, неправильное прочтение слов в стихотворениях. Для установления ясности в данном вопросе и устранения вышеуказанных ошибок автор ссылается на проверенные издания произведений с автографом самого поэта.

В конце статьи указывается на целесообразность устранения имеющихся неточностей средствами более углублённого и разностороннего текстологического исследования творчества поэта.

Ключевые слова: вургуноведение, текстологические искажения, иные стихи, атрибуция и атетеза, пунктуация, историографический, научно-критический текст

Əbülhəsən yaradıcılığında sinfi düşmən obrazları

Nuranə Əsədullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Azərbaycan.

E-mail: x_nura_x@list.ru

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan romanının sovet dövründə ilk təməl daşlarını qoyan yazıçılardan biri Əbülhəsənin yaradıcılığında ideoloji düşmən obrazları araşdırılır. Göstərilir ki, Azərbaycan həyatının ən çətin və ziddiyyətli 20-30-cu illərinin hadisələri Əbülhəsənin hekayə və romanlarında bədii şəkildə əks olunur. Əbülhəsənin “Sofi”, “Öldürdü”, “Boşandı”, “Aras”, “İyirmi bir” və s. hekayələrində yeni ictimai münasibətlər, hadisələr, dövrün gerçəkləri əks etdirilir. Yeni quruluşu qəbul edən və etməyən obrazlar arasında yaranmış münasibətlərin təsviri və inkişafında, həmçinin bədii həllində müəllif psixoloji məqamlara diqqət yetirir. Yazıçı öz hekayələrində obrazın mənavi-əxlaqi keyfiyyətlərinə, onun özünəməxsusluğuna, ruhi aləminə geniş yer verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman yazıçı üçün müasir dövrdən əsər yazmaq olduqca çətin idi. Ona görə ki, müasir hadisələrin təsviri zamanı hakim ideologiyanın mövqeyi də bu və ya digər şəkildə əsərdə öz əksini tapmalı idi. Bu zaman hadisələrə proletar mövqeyindən, ideoloji cəhətdən yanaşmaq və təsvir etmək lazım gəlirdi. Lakin Əbülhəsənin bir yazıçı kimi üstünlüyü onda idi ki, o, şahidi olduğu hadisələri mümkün qədər proletar ideologiyasına tabe etdirmədən təsvir etməyə çalışırdı.

“Yoxuşlar” və “Dünya qopur” romanlarında Əbülhəsən dövrün gerçəkliklərini müəllif mövqeyi olmadan təsvir etməyə çalışmış, bir çox obrazlar vasitəsilə iki cəbhə, iki qütb, iki dünyagörüş və ictimai quruluşu təmsil edən obrazlar yaradılmış və onların psixologiyası reallıqla verilmişdir. Bu obrazlar müəllif tərəfindən sadəcə düşmən olaraq yaradılmamışdır, qarşı-qarşıya duran qüvvələri təmsil edən dünyagörüş kimi ortaya çıxmışdır. O, həm də inqilabın Azərbaycan cəmiyyətinə gətirdiyi sarsıntıları, on minlərlə insanın həyatının dağılmasını, taleyinin qırılmasını göstərirdi.

Açar sözlər: Əbülhəsən, hekayə və romanlar, sinfi ziddiyyətlər, düşmən obrazı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.03.2022; qəbul edilib – 12.03.2022

Images of the class enemy in the works by Abulhasan

Nurana Asadullayeva

Doctor of Philosophy in Philology

National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: x_nura_x@list.ru

Abstract. In the article, the images of ideological enemies in the work of Abulhasan, one of the writers who laid the first cornerstones of the Azerbaijani novel in the Soviet period, are analyzed. It is shown that the most difficult and contradictory events of the 20-30s of Azerbaijan's life are reflected in Abulhasan's stories and novels. Abulhasan's stories “Sophie”, “Killed”, “Divorced”, “Aras”, “Twenty-One”, etc. reflect new social relations, events, the facts of the era. The author pays attention to psychological moments in the description and development of relations that have arisen among images who are able or are unable to accept a new structure, as well as in their artistic solution. In his stories, the writer gives much attention to the spiritual and moral qualities of the image, its originality, and spiritual world. It should be noted that at this time it was quite difficult for the writer to write a work about the time. Because the position of ruling ideology was needed to be reflected in the work in one way or another in the description of modern events. So events had to be viewed and described from the proletarian position and ideological point of view.

However, Abulhasan's advantage as a writer was that he tried to describe the events he had witnessed, without subjecting them to proletarian ideology as much as possible.

In the novels "Ascents" and "The world falls apart", Abulhasan tried to describe the realities of the time without an author's position, and by means of many images, representing two fronts, two poles, two worldviews and social structures, realistically created their psychology. These images were not created by the author as mere enemies but emerged as a worldview representing opposing forces. He also demonstrated shaking of the revolution brought to the Azerbaijani society, the destruction of the lives of tens of thousands of people and the destruction of their destinies.

Keywords: Abulhasan, stories and novels, class contradictions, enemy image

Article history: received – 01.03.2022; accepted – 12.03.2022

Giriş / Introduction

Sovet dövrünün ilk iki onilliyində yazıb-yaradan yazıçılardan S.Rəhimov, M.Hüseyn, M.Cəlil və başqalarının əsərləri yalnız realist nəsrin inkişaf etdirmək, onu forma və məzmunca zənginləşdirmək baxımından deyil, həm də dövrün kollektivləşmə hadisələrini, təlatümlərini, sinfi ziddiyyətlərini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Bu mənada Azərbaycan romanının sovet dövründə ilk təməl daşlarını qoyan yazıçılardan biri Əbülhəsəndir. Onun yaradıcılığı həmçinin kollektivləşmə dövrü gerçəkliklərinin təsviri baxımından da zəngin material verir. Azərbaycan həyatının ən çətin və ziddiyyətli 20-30-cu illərinin hadisələri Əbülhəsənin hekayə və romanlarında bədii şəkildə əks olunur. 20-ci illərin ortalarından "Məhbus" (1925) hekayəsi ilə yaradıcılığa başlayan gənc Əbülhəsən bir qədər sonra "Sofi" (1927), "Öldürdü" (1929), "Boşandı" (1930), "Aras" (1930), "İyirmi bir" (1930) və s. hekayələri ilə ətrafında baş verən ictimai-siyasi hadisələri qələmə almışdı. Yazıçı həm hekayə, həm də roman yaradıcılığında yeni ictimai münasibətləri, hadisələri əks etdirməyə çalışırdı.

Əsas hissə / Main Part

"Sofi" və "Öldürdü" hekayələrində dövrün psixoloji mənzərəsi. Müəllif yeni dövrün qəhrəmanı olaraq "Sofi"də ("Sofi") baş qaldırmış dəyişiklik arzusunu açıq tendensiya ilə deyil, psixoloji yönərlərlə təqdim edirdi, insanın dəyişməsi kimi incə bir məsələyə toxunurdu. Əbülhəsənin ilk mənfi tipləri, başqa sözlə, sinfi düşmən obrazı da məhz bu hekayədə yaranır. O, Sofini cəmiyyət üçün parazit hesab edir və onun bu cəmiyyətdə qalmasını mümkün sayırdı. Yazıçı bu obrazı iyirmi ildən bəri ömrünü özü kimi sofi əmisinin dükanında, hücrələrdə, məscidlər küncündə, Məşhəddə, Kərbəladə keçirmiş bir bədbəxt olaraq təsvir edir. Əlbəttə, burada hələ gənc Əbülhəsənin ictimai həyata dialektik münasibəti tam olaraq üzə çıxmır. O, baş verən proseslərə çox zaman birtərəfli baxırdı. Bu hekayədə yazıçı həyatda bitərəf olan Sofinin mövqeyi ilə barışa bilmir və onu proletar mövqeyinə çəkmək istəyirdi. Tənqidçi M.Hüseyn Sofi obrazının bu cür bədii həllini həm də yazıçı mövqeyi ilə müqayisə edərək yazırdı: "Əbülhəsən bu hadisədən istifadə edərək ədəbiyyatda qayəsizliyə, "bitərəflilik" təmayülünə zərbə endirmişdir. O, göstərmişdir ki, bitərəf qalmaq olmaz. "Bitərəf" qalan bir yazıçı özü istəsə də, istəməsə də müəyyən bir sinfə xidmət etmiş olacaqdır" [8, s.89].

Əbülhəsənin "Öldürdü" hekayəsinin əsasında da dövrün psixologizmini üzə çıxaracaq hadisə dururdu. Yazıçı burada milyonçu qoca ata ilə gənc oğul arasındakı ixtilafı köhnə dünya ilə yeni dünya arasındakı münasibətlər kontekstində vermək istəmişdir. Burada atanın təkə yeni ictimai quruluşa yox, öz oğluna qarşı düşmən mövqedə durmasının ictimai səbəbləri əsaslandırılmışdır. Yeni quruluş var-dövlətini əlindən aldıqdan sonra ata sahib olduğu mədənləri yandırır xaricə qaçmağı oğluna təklif etsə də, oğul bundan boyun qaçıraraq yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal

iştirak etməyi üstün tutmuşdur. Fərzi bununla kifayətlənməmiş, atasından qalmış var-dövləti hökumətə təhvil verərək öz halal zəhməti ilə dolanmağa başlamışdır. Bununla yazıçı Fərzinin öz keçmişindən imtina etməsini və yeni həyata başlamasını göstərmək istəmişdir. Psixoloji düyn burada tamamlanmış, bu cəmiyyətlə barışmayan atasının səkkiz ildən sonra yenidən geri qayıtması prosesləri bir qədər də ziddiyyətli edir və mürəkkəbləşdirir. Fərzi arvadı Zərrinin məsləhəti ilə atasını evinə gətirir. O, belə düşünürdü ki, atasını yola gətirə və yeni cəmiyyət üçün gərəqli bir insana çevirə bilər. Lakin atasının düşüncələrindən belə məlum olur ki, o, bu müddət ərzində heç dəyişməyib, hələ də yeni cəmiyyətə qarşı kin-küdurət bəsləməkdədir. Oğul atanı tanıdıqdan sonra belə bir qənaətə gəlir: "...bütün yeniliyə, bu hökumətə, bu quruluşa qarşı savrılmaq istəyən nifrət və lənətin bir heykəlidir", "keçmişin bütün acısını, hirs və qəzəbini özündə toplamış qara bir vücuddur", "bizim hamımızın, bütün ölkənin bayquşudur" [2, s.83-84].

Əbülhəsən yeni quruluşu qəbul etməyən və etmək istəməyən atanı oğula qarşı düşmən qoymaqla psixoloji düyn yaradır. Oğula da məlum olur ki, atası heç zaman bu quruluşu qəbul etməyəcək. Burada yazıçı psixoloji məqamlara müraciət edir və ata-oğul qarşıdurmasını oğulun atanı öldürməsi ilə tamamlayır və bununla da, "öldürdü" ideyası təkcə mənəvi cəhətdən yox, fiziki cəhətdən də təsdiqlənmiş olur. Yazıçı bununla oğulun atadan qalma hər şeydən, hətta onun fiziki varlığından belə imtina etdiyini göstərmişdir. Lakin əsərin belə bədii həlli bəzi tənqidçilər tərəfindən məqbul hesab edilməmişdir. M.Arif ata-oğul düşmənçiliyinin ictimai köklərinin kifayət qədər göstərilmədiyini əsas tutaraq hekayədə mühüm bir məsələnin "birtərəfli, qismən süni və meşşan miqyasında" [1, s.24] həll edilməsini doğru hesab etmirdi. Ədəbiyyatşünas Y.İsmayılov isə M.Arifin bu fikri ilə razılaşmayaraq "Öldürdü" hekayəsini bədii keyfiyyətə və ideyaca maraqlı bir əsər hesab edir: "Səfil qocanın mürəkkəb xarakterini açıqda, hadisə və insanlara münasibət bildirdikdə, ata-oğul arasındakı dərin təzadı nəzərə çarpdırmaq istədikdə yazıçı incə psixoloji məqamlardan, xüsusən hissiyatla zəngin baxışlardan, qəzəb saçan gözlərdən bədii vasitə kimi bacarıqla istifadə edir" [6, s.22].

Əbülhəsənin "Yoxuşlar" və "Dünya qopur" romanlarında ideoloji düşmən obrazları. Əbülhəsən hekayələrində qoyduğu kollektivləşmə hərəkatı və onun ziddiyyətləri mövzusunun roman yaradıcılığında da davam etdirir. Yazıcının "Yoxuşlar" və "Dünya qopur" romanlarında dövrün reallıqları, mübarizənin çətinlikləri, ziddiyyətliyi, həyat həqiqəti daha geniş miqyasda təsvir edilirdi. Əgər yazıçı hekayələrində ayrı-ayrı adamları öz mühitindən, sinfindən ayıraraq təsvir edirdisə, romanlarında hadisələrin dərinliyinə gedir və ictimai münasibətləri olduğu kimi təsvir etməyə çalışırdı.

Əbülhəsənin "Yoxuşlar" romanında kəndlilərin daha çox kolxozlara axışdığı dövr təsvir olunur və bu proses bir kəndin timsalında göstərilir. Yazıçı Azərbaycan kəndinin yenidən qurulmasını Bünyad, Muzdur, Qumru, Cəlil, Babacan, Nuşu kimi obrazların həyatı və mübarizəsi müstəvisində təsvir edir. Yeniliklə köhnəliyin mübarizəsinin qızgın zamanında bu kənddə getdikcə hadisələr daha dərin qatlara enir, ictimai münasibətlər önə çıxır. Bünyad da belə bir zamanda kəndə gəlir və sinfi mübarizənin mərkəzinə düşür. Təcrübəsiz olması ona müəyyən çətinliklər törətsə də, ictimai-mənəvi amillər onu bu sınaqdan çıxarır. Romanda sosializm cəmiyyətinin yenidən qurulması prosesinə geniş yer verilmiş, müsbət obrazlarla yanaşı, ona alternativ olaraq sinfi düşmən obrazları da yaradılmışdır. Lakin bu obrazlar C.Cabbarlıda olduğu kimi maskalanmışdır və son dərəcə ehtiyatlı hərəkət edirlər. Bu mübarizə bəzən mənəvi-əxlaqi, bəzən isə iqtisadi sahədə boy göstərir. Qumru ilə Kamranın – bu iki gəncin sevgisinə xələl gətirmək mübarizənin mənəvi tərəfidir. İqtisadi tərəfi isə onların yeni quruculuq yolundakı işlərinə gizli şəkildə mane olmaqdan ibarətdir. Qumru kimi xalq məhəbbəti qazanmış bir qadının Kamrana ərə getməsi Cəfər Xəndanı razı salmır və o, belə bir qənaətə gəlir ki, Qumru kənd içərisində yaşına və adına layiq hərəkət etmir [5, s.4].

Hadisələrin ümumi inkişafı və məntiqi davamı Kamalın simasının açılmasına yönəlir. Burada Qumru Cəmil ilə Kamranı bir-birindən ayırır. Qumrunun sonda könül verdiyi Kamrana görə başı bəlalar çəkir, onu partiyadan çıxarırlar. Bununla belə o, həyatdan əlini üzür və heç zaman bədbinliyə qapılmaz. Qumru başına gələn bu hadisələrdə hökuməti təqsirli bilmirdi: "Bu, Şura hökumətinin təqsiri deyil! Bu, bizim səhvimizdir, özümüz də bu səhvi düzəldəcəyik! O, bu sözləri

elə-belə təbliğat, ya da quru təsəlli üçün demirdi. O, özünün möhkəm qənaətini gözləyirdi” [4, s.513-514]. Qumrunun bu yolu seçməsi Cəmilə narazı salır. Cəmil ictimai mənşə və sinfi mənsubiyyət etibarilə Qumruya yaxın olması səbəbindən onu sevəcəyinə ümid bəsləyirdi, Qumrunun mənəvi-əxlaqi problemlərə üstünlük verdiyini görmürdü. Buna görə də Qumru sinfi mənsubiyyət etibarilə ona yaxın olanı yox, atası sinfi düşmən olan Kamranı seçir. Cəmil məktubunda bunu açıq şəkildə Qumruya da bildirirdi: “Bu mənim qeyrətimə dəyir. Sinfi qeyrətimə dəyir. Mən səni bizə yad olan adamın ocağının qırağında görmək istəmirəm. Kamalın oğluna ərə getməyinə mən sənə sinfi düşmən lagerinə keçməyinə baxan kimi baxıram. Mən heç vaxt buna razı ola bilmərəm” [4, s.386].

Cəmil hadisələrə əslində sinfi düşmən mövqeyindən baxır və bu səbəbdən də Qumrunun onu deyil, Kamranı seçməsinə heç cür qəbul edə bilmir. Qumrunun bu seçimi ilə psixoloji vəziyyət bir qədər də gərginləşir. Cəmil Kamrana insani nöqtəyi-nəzərdən yox, sinfi baxımdan yanaşdığından onu özünə sevgidə rəqib görmürdü. Gah ona böhtan atmağa çalışır, gah da ona hədə-qorxu gəlirdi. O, hər vəchlə Qumru ilə Kamranın münasibətlərinə mane olmağa, onları camaatın gözündən salmağa səy göstərirdi. Bu münasibət Kamranın anasına qarşı da çox sərt olur. Cəmil milis rəisinin müavini işləyərkən Kamranın anası Süsənə qarşı kobud rəftar edir. Hətta Süsəni ərinin meyiti ilə tək-tənha qoyaraq “Cəzasıdır qoy çəksin. Belə oğul doğub süd verdiyinə görə belə anaları güllələmək də azdır” [4, s.500], – deməsi onun məsələyə mənəvi-əxlaqi cəhətdən deyil, sırf sinfi nöqtəyi-nəzərdən baxdığını göstərir. Yazıçı bu mənzərəni təsvir edərkən Cəmilin daxili-mənəvi aləmini bütün çılpalığı ilə üzə çıxarır: “Maşın silkələndikcə meyit quru ağac kimi o yana, bu yana aşır, özü ilə bərabər Süsəni də o tərəf, bu tərəfə sürüyürdü. Süsən gah onun başından, gah da qol-qıçından yapışmalı olurdu. Döngələrdə bəzən Süsən hətta arxası, ya da böyrü üstə yıxılır, meyit onun üstünə aşır. Sanki əmələndən zövq almaq, həm də Süsən üçün rəva gördüyü bu cəzanı daha da təkmilləşdirmək üçün Cəmil hərdənbir kabinənin qapısını açıb ayağa durur, kuzova boylanaraq dönüb yenə də kabinədə otururdu. Cəmil əmələndən razı idi” [4, s.500]. Cəmil heç cür başa düşə bilmirdi ki, məhəbbət və sevgi sinfi mənsubiyyətə baxmır və onunla ölçülür. Bu cəhətdən düşüncə ki, yazıçı konfliktin bədii həllindəki bu komponenti düzgün həll etmişdir. Baxmayaraq ki, ədəbi tənqid bunu yazıçının ideoloji səhvi kimi də qələmə verə bilərdi.

Romandakı sinfi düşmən obrazları içərisində Kamalın öz yeri vardır. Yazıçı onu ağıllı, hiyləgər biri kimi təqdim edir. Hətta bu obraz müəyyən mənada sonralar S.Rəhimovun “Mehman” povestində təsvir etdiyi qəloşlu adama oxşayır. Kamal zahiri görkəm etibarilə əlli yaşlı “sısqa-məriz”, “uzun ətləri yerlə sürünən”, milis şinelinin yaxası düyməli olduğundan altından nə geyindiği bilinməyən, qaşlarının üstündə milis şapkalı biri kimi təsvir edilir. Əslində işlədiyi milis rəisi vəzifəsi onun sinfi kimliyini gizlətmək üçün ən yaxşı yerdir. Çünki indiyədək ədəbiyyatımızda yaranan sinfi düşmən obrazları içərisində milis formalı sinfi düşmənlərə rast gəlmirik. Bu da Kamalın özünə yaxşı mövqe seçdiyini və yeni quruluşa qarşı maneə imkanlarını artırmış olduğunu göstərir. Yazıçı onu həmişə səksəkə içində olan və narahatlıqla parlayan gözlərini adamlardan qaçıran biri kimi təsvir edir: “Gövdəsinə görə çox iri olan dəyirmi başında lap qaşlarının üstünə basılmış əzik-üzük milis şapkası vardı. Vücudunun bayırda qalan yeganə qismi əyri burnu, çal xətti, çıxıq almacıq gəmiqləri, bir də iri çal bıqları vardı... İri, yoğun çal bıqları isə, alın tərəfdən geniş olan, çənəyə doğru kiçilən üzünün aşağı qismini tamam örtürdü” [4, s.57-58]. Obrazın bu zahiri görkəmi zaman-zaman müxtəlif situasiyalarda özünü büruzə verir. Bu isə yazıçının obrazın psixologiyasını tamamlayarkən zahiri portret üsulundan sənətkarlıqla istifadə etməsinin təzahürü kimi görünür.

Kamalın hər bir situasiyada özünəməxsus mübarizə üsulları vardır; bir tərəfdən “Şura hökuməti üçün mən qardaşımdan keçmişəm. Oğul nədir, canımdan, başımdan da keçməyə hazıram” [4, s.393], – deyərək özünü yeni hökumətə yaxın göstərir, digər tərəfdən isə, ustalıqla maskalanaraq görülən işlərə mane olmağa çalışır, düşünülmüş mübarizə aparır və yeri gələndə təxribata yol verir. Onun mübarizə üsullarından biri də sinfi mənsubiyyətini gizlətməməsi idi, çünki bilirdi ki, bunu gizlətmək olmaz, kənddə hamı onu yaxşı tanıyır. Ona görə də keçmişinə işarə edərək “Bu mən, bu siz. Ya tutun göndərin, ya güllələyin, ya da qoyun sizə qulluq eləyim” [4, s.58], – deyərək açıq da-

nışır. Bununla da özünü onlara yaxın göstərir, guya artıq onların tərəfindədir. Onun bu hərəkətləri çox zaman işinə yarayırdı; hətta o, vəzifəyə çəkilir, bir çox “təhlükəli” adamları ələ verməklə hökumətin etimadını qazanırdı. Məhz bunun nəticəsində Kamal bir müddət mahalın milis rəisi vəzifəsinə qədər yüksəlir. Onun bu vəzifəsi əl-qolunu daha da açır, münasibətləri genişləndirir.

Kamalın başqa bir xarakteri kimliyini gizlətməkdən, öz məqsədinə çatmaqdan ötrü hər şeyə getməsi idi. Özünü qorumaq üçün Kamal öz həmfikirlərini belə istənilən vaxt qurban verə bilirdi. O, hətta bu yolda dostunu, qardaşını belə istənilən vaxt güdazə verməyə hazır olan bir düşmən olaraq göstərilir. Lakin yazıçı bunu heç zaman açıq tendensiya ilə etmir, həyatı mübarizədə bütün ziddiyyətliliyi ilə verir, hekayələrində olan psixologizm romanlarında mövcud gerçəklikləri təsvir etmək üçün ən yaxşı vasitə olur. Tənqidçi M.Hüseyn Əbülhəsənin ayrı-ayrı obrazların psixologiyasını verərkən yazıçı ustalığına və bədii metodun sağlam xüsusiyyətlərinə istinad etdiyi qənaətinə gəlir: “Qolçomaq və ya düşmən siniflərin nümayəndələri istinad etdikləri şəraitlə birlikdə təsvir olunur. Əbülhəsən bu düşmənləri də mübariz və davamlı bir şəkildə göstərməyə çalışır. O, sinfi düşmənləri təsvir etməkdən qəti surətdə qorxmıyır, bəlkə bunun tamamilə əksinə olaraq, onları da özünün müsbət qəhrəmanları kimi canlı, davamlı, öz sinfi mənfəəti yolunda heç bir qorxulu mübarizədən çəkinməyən bir şəkildə ifadə edir” [7, s.34]. Tənqidçi haqlıdır, yazıçı bu obrazları sovet hökumətinə ideoloji düşmən kimi göstərsə də, özünün doğma obrazları kimi işləmişdir. Bəzən bu obrazlar müsbət obrazlardan daha canlı və hərtərəfli çıxmışdır.

Əbülhəsən romanda yalnız kollektivləşmə dövrünü təsvir etməklə kifayətlənməmiş, bu dövrdə baş verən hadisələrin, ictimai-siyasi mübarizənin ziddiyyətlərini vermişdir. Bu hadisələr kontekstində yazıçı insanın daxili aləminə enmiş, onların mənəvi-əxlaqi düşüncələrini, siyasi baxışlarını, mübarizəsini, talelərini əks etdirmişdir. Yazıçı sinfi düşmən obrazını açıq şəkildə tənqid etməmiş, sinfi münasibətlərin təsvirində bitərəf yazıçı mövqeyini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

Əbülhəsənin “Dünya qopur” romanında isə kiçik qəsəbə Basqal kənd mühitində Cümhuriyyət və ondan sonrakı dövrdə baş verən hadisələr təsvir olunur. Yazıçı Azərbaycanda olan siyasi dəyişikliyin ucqar bir qəsəbədəki əks sədasını; həyəcanlarını, ziddiyyətlərini, sevincini, kədərini, məyusluğunu son dərəcə təzadlı bədii lövhələrlə çatdırır. Romanda iki qardaş olan Bülənd (əsl adı Abdulla) və Veysin (əsl adı Veysəl) taleyi fonunda bu dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə münasibət bildirilir. Bu dövrdə yaxın tarixi hadisələri təsvir etmək və ona ideologiyaüstü qiymət vermək çətin olsa da, yazıçı bunun öhdəsindən gələ bilmişdir. “Dünya qopur” bu dövrün hadisələrini əks etdirən ilk sovet romanlarından biri kimi hadisə və münasibətləri psixoloji, mənəvi cəhətdən əks etdirə bilmişdir. Ədəbiyyatşünas Təhsin Mütəllibov yazır: “...romandakı iki ailənin taleyi daha səciyyəvidir. Onlardan biri qəsəbənin ən böyük taciri Həməzənin, digəri isə ən yoxsul ərbaflardan olub, indi müvəqqəti inqilab komitəsinin sədri seçilmiş Veyisin ailəsidir. Yazıçı qəsəbənin inqilabi yolla dəyişməsində, inkişafında iki rəhbərlik üsulunu göstərir; birincisi, partizançılıq və anarxizm yolu, ikincisi isə müəyyən proqrama malik olan ardıcıl, şüurlu partiya rəhbərliyidir” [9, s.9]. Əlbəttə, bu təhlil heç də romanın siyasi prosesləri əhatə etməsi demək deyil. Hətta əsərin “– Bolşeviklər! Bolşeviklər! Heç kəs bilmədi ki, kimin ağzından çıxdı. Qrammofon susdu. Qulaqlar şəkəldi. Bir an, kiçik bir an səssiz-səmirsiz keçdi. Böyük izdihamın elə bil, həniri lap qəfilcə batdı” [3, s.13] başlanğıcı da hələ romanın siyasi xarakterindən xəbər vermirdi. Çünki Əbülhəsən hekayələrində və “Yoxuşlar” romanında olduğu kimi, burada da daha çox hadisə və münasibətlərin mənəvi-əxlaqi, psixoloji tərəflərini təsvir etməyə önəm verirdi.

Əgər əsərdə bolşeviklərin gəlişindən söhbət açılsaydı, ola bilməzdi ki, bolşeviklərdən əvvəl hakimiyyətdə olan müsavətlilər hakimiyyətinə münasibət bildirilməsin: “– Ayə ey... çayqıraqlı pəzəvəng hərif! Qrammofon niyə susdu?”

Bunu deyib o, palanın üstündəki kiçik qutudan bir val götürdü, güc-zor ilə əyilib cavan oğlana verdi:

- Al, çopur, şu “müsavət” marşını qoy da çalsın... dinləyelim!

“Müsavət” marşı cırıldamağa başladığı vaxt Ağasəfər gördüyü pis yuxunu yadından çıxarmağa çalışıb buna müvafiq olan adamlara məxsus arxayınlıq və xatircəmliliklə yenə də gözlərini ətrafa dolandırdı. Onun məqsədi əmisi oğlu Həmzə Rəcəbovu görmək idi” [3, s.14].

Yazıçı ayağa qalxmış Çayqırağı kəndlilərinin hakimiyyəti necə ələ alması məsələsini təsvir edir. O da aydın olur ki, hakimiyyəti ələ alan yoxsullar onu necə əldə saxlamağın yollarını belə bilmirlər. Bunu Veyisin “Başım nədən çıxır ki? Hökumət yıxıldı, dedik, danışdıq. İndi axı nə olsun? Vuraq dağıdaq? Basaq kəsək? Necə? Kiminlə? Nə sayaqnan?” [3, s.18]. Bu fikirlər təsadüfi səslənmir, roman boyu yazıçı bolşeviklərin hakimiyyəti əldə saxlaması üçün özünə ideoloji düşmənlər yaratması və onlara qarşı amansız mübarizəsini son dərəcə incə şəkildə göstərir.

“Dünya qopur” romanında yaradılan obrazların bir tərəfində bolşeviklər, bir tərəfində isə müsavətçilər durur. Bu ona görə belə olmuşdur ki, bolşeviklərin gəldiyi ilk illərdə onlara qarşı duran yeganə siyasi qüvvə müsavətçilər olmuşdur. Əslində bu qüvvələr yalnız müsavətçilərdən ibarət deyildi, həm də bütöv xalq və cümhuriyyətçilər idi. Sadəcə o dövrün təbliğatı onları müsavətçilər kimi qələmə verirdi. Romanda bir çox obrazlar da var ki, onlar köhnə ziyalılar, yaxud mənşəcə başqa sinifdən olub ancaq yeni cəmiyyətə müsbət münasibət bəsləyənlər idi. Nəcmi, Həmid müəllim, Sona bu cür obrazlardandır. Maraqlıdır ki, Bülənd Veysdən fərqli olaraq, onlara münasibətdə yaxşı mövqe tutur, onlardan üz döndərmir, əksinə yeri gəldikcə işə cəlb edir. Bülənd həm də Qədiri bitərəf mövqedən daşıdırmağa çalışır. Bu cür siyasətlə Bülənd həm Qədirin, həm də Sonanın onlarla bir cərgədə addımlamasına şərait yaradır. Bu münasibət Qədirə və Sonada özünəinamı artırır, şübhə və tərəddüddən yaxa qurtarmağa sövq edir.

Yazıçı dövrün siyasi mənzərəsini doğru göstərmək üçün bütün siyasi qüvvələri göstərməyə çalışır. Bu cəhətdən Ağasəfər obrazı öz xarakteri və kimliyi ilə tamamilə yeni bir obraz kimi səciyyələnir. Ağasəfər özündə bir neçə xüsusiyyəti birləşdirir; onu müsavətçi, millətçi, öz sinfinə möhkəm bağlı olan bir adam olaraq tanıyıırıq. Yazıçı Ağasəfəri nə qədər köhnə dünyanın adamı və mürtəce obrazında göstərməyə çalışsa da, onun xarakterində milli düşüncənin izlərini də görmək mümkündür. Bu cür xüsusiyyətlərin Ağasəfər obrazında birləşməsi heç də təsadüfi deyil, çünki Cümhuriyyət tərəfdarları cəmi iki il ərzində yalnız istiqlalı yaşatmadı, həm də xalqın mədəni və məənəvi həyatında mühüm rol oynadı.

Romanda əks qütbə dayanan obrazlardan biri də Siratdır. Yazıçı revkom Sirat ilə daxilə soxulmuş, lakin burada özünün qapalı məqsədlərindən istifadə etməyə çalışan obraz yaratmaq istəmişdir. O, sovet hökumətinə qarşı açıq mübarizə aparmaqdan çəkinir, çünki artıq hakimiyyət ələ keçirilmişdir. Lakin bu strukturda yerləşərək əsl məqsəd və məramını cəmiyyətdən gizlədərək gizli planlarını həyata keçirməyə çalışır. O, cibində partiya bileti gəzdirir, lakin partiyaya bağlılığı yoxdur, özünü bolşevik hesab etsə də, hərəkət və əməllərində əks olunmur. Yazıçı bu obrazla daha çox qapalı düşmən obrazı yaratmağa çalışmışdır. Bu cəhətdən Sirat obrazı “Yoxuşlar”dakı Kamal obrazı ilə yaxınlıq təşkil edir. Lakin Kamaldan fərqli olaraq Sirat ictimai mübarizədən daha çox şəxsi mənafeyini düşünür, mənəbə dalınca qaçır, varlanmaq ehtirası ilə alışıb yanır. Onun Sona ilə evlənmək istəyinin əsasında da məhz bu amillər durur. O, Sonanın var-dövləti hesabına Bakıya köçmək, “zinətli”, “dəbdəbəli” həyat yaşamaq, “vəzifə əldə etmək” istəyirdi.

“Dünya qopur” romanındakı Qadir, Həmzə obrazları da mövcud cəmiyyətə qarşı duran ideoloji obrazlardır. Doğrudur, onların hər birinin ictimai tutumu vardır, yəni Qadir Ağasəfər kimi müsavətçi kimi göstərilir. Yazıçı Nəcmnin şəxsiyyətini də ziddiyyətli verir. Lakin onu cəmiyyət üçün yararlı olacağına işarələr vardır. Əgər Ağasəfər obrazı ilə müəllif keçmiş əks etdirsə, Qadir obrazı ilə iki quruluş arasında duran və tərəddüd edən bir ziyalı obrazını yaratmaq istəmişdir. Qədirin müəyyən bir keçmişə vardır; ondan qopa bilmədiyi kimi, hələ yeni quruluşu da qəbul edə bilmirdi. Ona görə ki, hələ bu quruluşun mahiyyətini yaxşı dərk etmirdi. Büləndin ona dediyi “İnqilab cavanlarıdır, Qadir! İnqilab dünyanın, tarixin, həyatın qaynar dövrü, cavanlıq, saflıq və təzəlik dövrüdür, cavan adam onu nə qədər tez başa düşsə, o qədər də tez xoşbəxt olar” [3, s.76] sözlərini dərhal qəbul etməkdə çətinlik çəkirdi. Ona görə ki, Qadir gənc olsa da, hadisələrə daha geniş mövqedən, sinfi, partiyalı mövqedən yanaşmırdı. Onun daxilində baş verən hadisələrlə bağlı çoxlu şübhə və tərəddüdlər var idi. Bu şübhə və tərəddüdlər boş yerdən yaranmamışdı, öz gözləri ilə

gördüyü hadisələri ayıq başla təhlil etməkdən irəli gəlmişdi. Bir tərəfdən sovet hökumətinin müvəqqəti olması ilə bağlı söz-söhbətlər, digər tərəfdən isə Büləndlə söhbətləri onu iki fikir arasında qoymuşdu. Nəhayət o, fikrini toplayaraq mövqeyini bəlli edir; vaxtilə əmisinin onlara qoşulmaq haqqında təkliflərinə “Ax, sən məndən nə istəyirsən? Mənə nə vermişən ki, ala bilmirsən?”, – deyirdisə, sonda onların kiçik dəstəsinə qoşulmaq qərarına gəlir. Çünki ətrafındakı adamların çoxu öz mövqeyini artıq bəlli etdiyindən Qadir tək qalmışdı. Lakin o, əmisigilin dəstəsinə qoşulmaq üçün getdiyi zaman sıldırım qayadan atı ilə bərabər uçuş və təsadüf nəticəsində salamat qalaraq ələ keçir. Qadirin bir təsadüf nəticəsində salamat qalması və qaçaq dəstəsinə qoşula bilməməsi onun içindəki tərəddüdlərlə bağlı idi. Ədəbiyyatşünas Y.İsmayılov Qadirin uçuşuna yuvarlanması və təsadüf nəticəsində salamat qalmasını obrazın “puç ömür və aqibətinə dair fakt” olaraq mənalandırır: “Bu da obrazın puç ömür və aqibətinə dair bədii fakt kimi mənalanır. Xatırladaq ki, hələ əsərin başlanğıcında qələbə xəbəri ətrafa yayılarkən hüznü düşüncələrə dalan Qadir adi təbiət hadisəsini – günəşin batmasını fikrindən uğursuz simvol kimi keçirmiş və təsadüfi olmayan belə bir cəhət az sonra simvolluqdan çıxıb real həqiqətə çevrilmişdi” [6, s.76]. Ədəbiyyatşünasın bu fikri ilə razılaşmaq mümkündür, çünki Əbülhəsən hər hansı bir təbiət hadisəsinin detallı ilə cəmiyyət hadisəsini paralel təsvir edən yazıçılarımızdandır. Lakin Y.İsmayılovun həmin təsviri “Bu əslində elə Qadirlər, Həməzlər, Ağasəfərlər dünyasının, istismarçı cəmiyyət və varlılar sinfinin əbədi süqutuna – ölümə məhkumluğuna tutarlı bir işarə idi” [3, s.76] dəyərləndirməsi birtərəfli olub, yazıçı ideyasını ifadə etmir. Çünki əsərin başqa yerlərində də köhnə dünyanın “istismarçı”, yaxud “ölümə məhkum” olması ilə bağlı işarələr yoxdur. Əbülhəsən dövrün gerçəkliklərini müəllif mövqeyi olmadan təsvir etməyə çalışmışdır. Romanda iki cəbhə, iki qütb, iki dünyagörüş və ictimai quruluşu təmsil edən obrazlar yaradılmış və onların psixologiyası reallıqla verilmişdir.

Yazıçı romanda Həməzə ilə bacarıqlı möhtəkir və sahibkar obrazı yaratmışdır ki, bu da sovet hökumətinin sinfi düşmənlərindən biri hesab olunurdu. Bununla həm də yazıçı mövcud cəmiyyətin bütün tərəflərini göstərmək istəmişdir. Özü də Həməzə obrazı bütün mənəvi, daxili aləmi, hissləri, sarsıntıları ilə bir yerdə qələmə alınmışdır. Yazıçı böyük ustalıqla Həməzənin tacir psixologiyasını, var-dövlətə hərisliyini bədii detallarla yaratmağa nail olmuşdur. “Qızıl gərək yeriye, oynaya, uça, özünə hər yanda yer tapa, qayıdanda özünən özündən çox qızıl gətirə!” [3, s.236] kimi fikirlərində onun tacir psixologiyası açılır. Onun dövlətli olması, sovet hökumətinin isə dövlətliyə meydan oxuması onları üz-üzə gətirir. Lakin Həməzə yeni quruluşa nifrətini dərhal büruzə vermir, çünki o, mövcud vəziyyəti görür və onu dəyərləndirirdi. Buna görə də hələ ki, yeni quruluşa cəbhə açmamaqla əlindəkini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Lakin elə ki, var-dövlətinin əlindən çıxması təhlükəsi yaxınlaşır, Həməzə Qayakənd iclasında əsəbiləşir və çox şeylər söyləyir. Bundan sonra isə meşəyə qaçmalı olur. Həməzə meşədə çox duruş gətirə bilmir, o da, yoldaşları da bu həyatdan bezir, həm də meşədə gizlənməklə yeni quruluşa qarşı mübarizə aparmaq olmazdı. Buna görə də gizli yolla hələ sovetləşməmiş Gürcüstana keçmək, burada menşeviklərə qoşularaq birgə mübarizə aparmaq istəsə də, buna nail ola bilmir. O, getdikcə Sovet hökumətinə qalib gəlməyin çətinliyini başa düşür. Keçmişini xatırlayıb bu günlə müqayisə etdikcə yaxşı günlərin, şirin xatirələrin keçmişdə qaldığını dərk edir. Bütün bunları yazıçı mümkün olduğu qədər bitərəf mövqedən təsvir edərək mövcud cəmiyyəti rəngarəngliyi ilə göstərir. Bununla yazıçı 30-cu illərdə olan mövcud şablon yaradıcılıq üsulundan imtina etmiş olur. Yazıçının da bədii cəhətdən ən böyük uğuru cəmiyyəti olduğu kimi əks etdirmək olmuşdur. Əlbəttə, burada bəzi istisnaları da deməmək olmur. Belə ki, qütblərin təsvir tənəsübündə kommunist, işçi sinfinə daha çox yer verilməsi, yaxud erməni-müsəlman davasının sosialist ideologiyasına uyğun təsvir edilərək əsl mahiyyətinin üzə çıxarıl-maması (mövcud ideoloji sistem buna imkan vermirdi) kimi məsələlər burada özünün yüksək bədii həllini tapmamışdı. Bütövlükdə isə romanı həm bədii cəhətdən, həm də dövrün gerçəkliklərini, qarşı-qarşıya duran qüvvələrin reallıqla göstərilməsi baxımından uğurlu hesab etmək olar. Tənqidçi M.Hüseyn də bunu nəzərdə tutaraq yazırdı: “Romanı oxuduğumuz zaman qarşımızda gündəlik, real hadisələri görürük. Əbülhəsən öz təsvirlərində hadisələrin mahiyyətini aydınlaşdırmağa, düşməni dərindən, bütün arzuları ilə, bütün dünyagörüşü ilə birlikdə göstərməyə çalışır. O, düşmənin mənəviyyatını təhlil etməkdən qorxmayır. Yaxşı bilir ki, bu gün düşməni tanımaq və onunla daha

amansız mübarizə aparmaq üçün onun həyata olan münasibətini, əleyhimizə apardığı mübarizənin yollarını da öyrənmək lazımdır” [8, s.93]. M.Hüseynin bu qiymətləndirməsi tamamilə doğrudur, görünür, buna görə onun “düşmən” obrazları çox canlı və hərtərəfli çıxmışlar. Onun “düşmən” obrazları digər yazıçılarda olduğu kimi, cansız, quru və sxematik deyildir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Əbülhəsən yaradıcılığında sinfi mübarizəni əks etdirən onlarla obrazın taleyinin bədiilik baxımından yaşarılıqlığının şahidi oluruq. Bu obrazlar müəllif tərəfindən sadəcə düşmən olaraq yaradılmamışdır, qarşı-qarşıya duran qüvvələri təmsil edən dünyagörüş kimi ortaya çıxmışdır. O, həm də inqilabın Azərbaycan cəmiyyətinə gətirdiyi sarsıntıları, on minlərlə insanın həyatının dağılmasını, taleyinin qırılmasını göstərir. Doğrudur, bu əsərlərə sovet tənqidçi və ədəbiyyatşünasları daha çox proletar mövqeyindən yanaşmış, onun təhlilində sosialist realizmi prinsiplərindən çıxış edilmişdi. Lakin bu günün mövqeyindən baxdıqda, ilk sovet nəsrinin bu nümunələrində dövrün gerçəkliklərinin ifadə olunduğunu aydın şəkildə görmək olar. Əlbəttə, bu əsərlərdə müəyyən sxematiklik, partiyaçılıq mövqeyini də görmək olar, lakin bütövlükdə həmin dövrün ictimai-siyasi hadisələrini bu əsərlərdən öyrənmək və doğru nəticələrə gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat / References

1. Arif M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1967.
2. Əbülhəsən Ə. Boşandı. Bakı: Azərnəşr, 1932.
3. Əbülhəsən. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c. Bakı: Azərnəşr, 1984.
4. Əbülhəsən. Yoxuşlar. Bakı, Azərnəşr, 1962.
5. Xəndan C. Yoxuşlar yada düşür... “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1961, 7 yanvar.
6. İsmayılov Y. Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1986.
7. Mehdi H. Əbülhəsənin “Yoxuşlar”ı. Hücum, 1931, №5-6.
8. Mehdi H. Əsərləri. 10 cildə, IX c. Bakı: Yazıçı, 1979.
9. Mütəllibov T. Zamanın səsi//Əbülhəsən. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c. Bakı: Azərnəşr, 1984.

Образы классового врага в произведениях Абульгасана

Нурана Асадуллаева

Доктор философии по филологии

Национальный музей Азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви НАНА.

Азербайджан.

E-mail: x_nura_x@list.ru

Резюме. В статье рассматривается образ идеологического классового врага в произведениях Абульгасана, кто является одним из основоположников азербайджанского романа в советское время. Показано, что в рассказах и романах Абульгасана художественно отражены события самых сложных и противоречивых 20-30-х годов жизни Азербайджана. В таких рассказах Абульгасана, как «Софи», «Убийство», «Развод», «Арас», «Двадцать один» и др. отражаются новые общественные отношения, события, реалии того времени. В описании и развитии отношений, возникающих между образами, принимающими и не принимающими новую структуру, а также в художественном решении автор обращает внимание на психологические моменты. В своих рассказах писатель уделяет большое место духовно-нравственным качествам образа, его неповторимости, душевному миру. Следует отметить,

что в то время писателю было довольно сложно писать произведения о современности. Потому что во время описания современных событий позиция господствующей идеологии так или иначе должна была найти свое отражение в произведении. В это время нужен был идеологический подход и описание событий с пролетарской позиции. Но преимущество Абульгасана как писателя состояло в том, что он стремился описать события, свидетелями которых он был, насколько это возможно, не поддаваясь пролетарской идеологии.

В романах «Подъёмы» и «Мир рушится», Абульгасан пытался изобразить реалии того времени без авторской позиции, через множество образов. Создавая образы, представляющие два фронта, два полюса, два мировоззрения и общественный строй, писатель пытался реалистически показать их психологию. Эти образы создавались автором не просто как враги, а как мировоззрение, представляющее противостоящие силы. Он также показывал потрясения, причиненные революцией азербайджанскому обществу, разрушение жизней десятков тысяч людей, разрушение их судеб.

Ключевые слова: Абульгасан, рассказы и романы, классовые распри, образ врага

Çağdaş Azərbaycan poeziyasında Rəsul Rza fenomeni

Pərvin Nurəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: nuraliyevaparvin@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə çağdaş Azərbaycan poeziyasının yaradıcısı Rəsul Rza fenomeni öyrənilir. Rəsul Rza müasir Azərbaycan ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik fikrində böyük xidmətləri olan şairdir. XX yüzilin ortalarından başlayaraq Azərbaycan şeirini dəbdəbədən, şüarçılıqdan, pafosdan, təsvir və tərənnümün kütləvililiyindən uzaqlaşdırmağa nail olmuş Rəsul Rza həm də bu fəaliyyətləri ilə poeziyamıza yeni nəfəs gətirmişdir. Bu məqalədə həmçinin şairin müasiri olan, onunla eyni dövrdə yaşayan ədəbi şəxsiyyətlərin Rəsul Rzaya həsr etdiyi şeirlər və onların yazılma tarixçəsindən də bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: ədəbi şəxsiyyət, fenomen, ədəbi əlaqə, bədii yaddaş, klassik şeir, çağdaş poeziya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.02.2022; qəbul edilib – 22.02.2022

Phenomenon of Rasul Rza in the contemporary Azerbaijan poetry

Parvin Nuraliyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: nuraliyevaparvin@gmail.com

Abstract. The article studies the phenomenon of Rasul Rza, the creator of modern Azerbaijani poetry. Rasul Rza is a poet with great merits in the literary-artistic, philosophical-aesthetic thought of modern Azerbaijan. Since the middle of the 20th century, Rasul Rza, who managed to distance Azerbaijani poetry from luxury, slogans, pathos, and the popularity of description and singing, has also brought a new breath to our poetry with these activities. This article also discusses the poems dedicated to Rasul Rza by contemporary literary figures living at the same time as the poet.

Keywords: literary personality, phenomenon, literary connection, artistic memory, classical poetry, contemporary poetry

Article history: received – 11.02.2022; accepted – 22.02.2022

Giriş / Introduction

Rəsul Rza poeziyası çağdaş türk şeirinin ən böyük ədəbi hadisələrindən biridir. XX yüzilin ortalarından başlayaraq Azərbaycan şeirini dəbdəbədən, şüarçılıqdan, pafosdan, təsvir və tərənnümün kütləvililiyindən uzaqlaşdırmağa nail olmuş Rəsul Rza həm də bu fəaliyyətləri ilə poeziyamıza yeni nəfəs gətirmişdir. Şairin poetik dünyası bütövlükdə zəngin mənəviyyat hadisəsi, mükəmməl obrazlı dünyagörüşün güzgüsüdür və Azərbaycan poeziyasında ayrıca bir mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Rəsul Rza yaradıcılığı klassik şeirlə çağdaş poeziya arasında etibarlı körpü rolunu oynayır.

Hegel deyirdi ki, dünyanı dərk etməyin üç yolu var: dini, fəlsəfi və poetik. Bu iki dərk etmə yolu özünün ən yüksək nöqtəsində poetik həddə çatır. Fəlsəfə poeziyadan aşağıdır, o mənada ki, fəlsəfə dediyi şeyi əsaslandırmalıdır. Poetik sözü əsaslandırmaq çox çətindir. Poeziya sözün ən ələ gəlməyən formasıdır, hər şeyin fəvqündədir. Belə bir deyim var: Poeziya tarixdən daha tarixi, fəl-

səfədən daha fəlsəfidir. Şərq ədəbiyyatında bir ənənə var ki, nəinki fəlsəfi, hətta iqtisadi problemlər belə öz əksini poeziyada tapır. Rəsul Rza XX əsr Azərbaycan fəlsəfi-intellektual poeziya təmayülünün ən mükəmməl nümayəndəsidir. Onun poeziyasının fəlsəfəsi və fəlsəfi poeziyasının özəyi İnsandır. Rəsul Rza şeirlərinin fəlsəfi-estetik istiqaməti insanın dərkinə doğrudur.

Əsas hissə / Main Part

“Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində Rəsul Rza fenomeninin mövcudluğu mütləq həqiqətdir və bu həqiqəti qəbul etməyənlər, Əli Kərim demişkən, günün qızıl gözlərinin içində düz baxa bilməyənlərdir” [5, s.13].

Rəsul Rza, sözün həqiqi mənasında, XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında məktəb yaratdı və ədibin qələmindən çıxan bənzərsiz ədəbi nümunələr təkcə dəyərli poetik nümunələr olmaqla kifayətlənmədi, bütöv bir küll halında ədəbi mərhələ yarada bildi.

Vaxtilə “Sovet ədəbiyyatı” dərgisinin ingiliscə yayımlanan nəşriyyatının məsul redaktoru öz məktubunda yazırdı ki: “Kanadada poeziya ilə az maraqlanırlar və şeir kitabları çox nadir hallarda təkrar nəşr olunur. Lakin Rəsul Rzanın şeirlərində o qədər yüksək humanizm var ki, Kanada və Amerikada da onları minlərlə oxucu alıb oxuyur və aydan-aya oxucuların sayı artır” (“Sovetskaya literatura” jurnalının ingilis dilində nəşriyyatının məsul redaktorunun məktubu. Moskva, 21. VI. 1965. Qreyvernkers Ontario, Kanada).

Bütün bu məqamlar Rəsul Rza şəxsiyyətini dərk və təhlil etmək üçün kifayət qədər material verir. Bunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, o zamankı ədəbi mühit, müasiri olduğu gənclik, çağdaşları ən nümunəvi yaradıcılıq və mübarizə yolunun Rəsul Rza yolu olduğunu deyirdilər. Buna o dövrə aid bir çox ədəbi nümunələrdə - xatirə və şeirlərdə çox tez-tez rast gəlmək olur. Rəsul Rzanın ədəbi şəxsiyyəti kimi, sırf bədii kəşfləri və estetik yenilikləri xüsusi dəyərləndirilirdi.

*Şair var ki, zamanın doğma oğlu...
İdrakın zirvəsindən, hissın yağınlardan
Keçir şeirinin yolu... Əsrin ahəngi-vəzni...
Müqəddəs qafiyəsi...
Şair var ki... Ömrünün yolu
Əbədi bir yazadır,
O sözlər sərkərdəsi...
Şair Rəsul Rzadır! – deyirdi Əli Kərim.*

Ədəbiyyatşünas Cavanşir Yusifli yazır ki, Əli Kərim yaradıcılığında müşahidə etdiyimiz dünyaduyum məhz Rəsul Rza poeziyasından qaynaqlanırdı...

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə “Ey şair, sən haqlısan!” (1960) şeirində Rəsul Rzanın bədii düşüncələrini o dövrkü poetik epoxanın estetik maraqları nöqtəyi-nəzərindən xüsusi dəyərləndirirdi:

*Ey Rəsul, sən haqlısan,
Çünki sən... öz əsrinə daha artıq bağlısan.
Sənət güllüstanına
Qədəm basandan bəri
O köhnə ölçüləri
Cəsarətlə sən atdın
“Məna”, “məna” demədin
Sən mənalar yaratdın!*

Bu misraları oxuduqca bir daha müəyyənləşdirmiş oluruq ki, bəli, XX yüzillik bədii novatorluğunun, estetik yeniliklərinin, poetik inikas şəkillərinin zənginləşməsində Rəsul Rzanın xidmətləri əvəzsizdir. Ədəbiyyat dünyasına yeni qədəm qoyanlar yaradıcılıqda novatorluq sərgiləyən orijinal ədəbi ünvanlara yönəlir və meyillənirdilər. Bu mənada, Əli Kərimin “əsrin ahəngi, vəzni”

deyə səciyyələndirməsi, Bəxtiyar Vahabzadənin “O köhnə ölçüləri cəsarətlə sən atdın” deməsi ustadı Rəsul Rzanın islahatçı sənətkar olmasına işarədir. Elə bu səbəbdən altmışıncılar Rəsul Rzanı çox sevir, onu özlərinin ədəbi kumiri hesab edirdilər. Yetmişincilər isə daha başqa sayğı və sevgilə yanaşır, Rəsul Rza irsini mənəvi mənbə kimi əxz edirdilər. Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün ədəbiyyatşünas alim Vaqif Yusiflinin müqayisələri xeyli diqqət çəkir: “Təbii ki, Rəsul Rzanın şeirə gətirdiyi bu sərbəst düşüncə tərzini 60-cı illərin cavan şairləri üçün nümunə oldu. Lakin Rəsul Rzadan öyrənmək heç də təqlidə çevrilmədi. Əli Kərim, Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq, İsa İsmayilzadə, Ələkbər Salahzadə, Vaqif Cəbrayılzadə, Camal Yusifzadə, Tofiq Abdin, Azər Abdulla poeziyada öz yollarını çox tez bir zamanda bəlirləyə bildilər. Onlar Rəsul Rza tərəfindən təməl daşları qoyulan, ancaq hələ tam hazır olmayan sərbəst şeirin binasını yeni naxışlarla, hörgüzlərlə bəzədilər, bu binanı həm milli, həm də Avropa qaydası ilə sinxron şəkildə Azərbaycan poeziya ərazisində ucalda bildilər” [4, s.52-53].

Məmməd Arazın “Gəlmədi Rəsul” (1981) şeirində isə böyük insanın ölümü ədəbiyyatımızın ölçüyə gəlməz itkisi kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan poeziyasının yüksəlişində əvəzsiz yeri və rolu olan Rəsul Rza ədəbi şəxsiyyətinin yoxluğu və yerində yaranan nəhəng boşluq sözlə təsvir olunur:

*Bu il “Sabir günləri”nə gəlmədi Rəsul
Hər ocağa bu xəbərin əvəzi yetdi.
Avazıdı qara torpaq, qaraldı ağ su
Zaman bir də çətin doğa o planeti... [1, s.89]*

Bəli, Məmməd Arazın da vurğuladığı kimi, zaman bir də Rəsul Rza kimi planet çətin “doğa-caq”dı... O, Ədəbiyyat dünyasının dan Günəşi, şeiriyyətin bahar qoxusu idi... Bu torpağın üstündə mənəvi olanların əbədlilik, ölməzlik, yaşarlıq simgəsi idi... Sözün çərçivələrinə sığmayan, sözünü çərçivəyə salmayanlardan idi...

*Ölçülərə boy verməzdi əyilməzliyi,
Boz qranit qayalara duruşu tənidi...
Göyərtdiyi ölməzliyin, yenilməzliyin
Əkinçisi Rəsul idi, barı Vətəndi... [1, s.90]*

Altmışıncılar nəslinin sənət qayəsi və ən yüksək estetik keyfiyyəti öz mənəvi mənbələrinə sədaqəti, sevgi və sayğı sərgiləməsi idi. Necə ki, rus ədəbiyyatında Anna Axmatovanı o cür ilahi sevgilə sevdirdilər və ya A.Tvardovskini, özbək ədəbiyyatında Maqşud Şeyxzadəni, Aybək və Mirtemiri sevdikləri kimi, bizim ədəbiyyatımızda da altmışıncıların poetik məbədi, söz qibləgahı Rəsul Rza idi... Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Məmməd Arazın onun yoxluğuna son dərəcə emosional duyğular ünvanlaması təbii qarşılanmalıdır. Bu mahiyyət etibarilə cansız görünməkdə olan şeir parçası əksinə hədsiz təbii və həyatı duyğularla canlanmaqdadır.

*Avazıdı qara torpaq, qaraldı ağ su
Hər ocağa bu xəbərin əvəzi yetdi.
Bu il şeir günlərinə gəlmədi, Rəsul,
Zaman bir də çətin doğa o planeti...*

Rəsul Rza ədəbi fenomeni ilə altmışıncılar nəslinin mənəvi əlaqələrindən danışarkən daha çox ustadın poetik texnikasının gənclər üçün maraqlı və bənzərsiz olduğuna xüsusilə diqqət çəkməliyik. Təkcə sərbəst şeirdə yazanlar yox, eyni zamanda heca vəznində yazanlar, hətta əruzda klassikaya müraciət edənlər belə Rəsul Rzanın şeir mətbəxindən mütləq nələrsə əxz etmişdilər. Ədib özündən sonrakı gənc nəsllə, ədəbi gəncliyə sərbəst şeir təcrübəsi ilə yanaşı, sərbəst düşünmə yetənəyini də ötürürdü. Ümumilikdə, altmışıncılar Rəsul Rza ilə şair obrazını dərk etdilər. Fikrət Qoca, Ələkbər Salahzadə, Vaqif Səmədoğlu, Abbas Abdulla, İsa İsmayilzadə, Çingiz Əlioğlu və başqalarının Rəsul Rzaya həsr etdiyi şeirlərdə biz bu dərin ədəbi bağları görməkdəyik:

*Salam, Rəsul Rza!
Yenə də özümlə söhbətim səndən düşdü.
Salam, şair!
Bilirəm, şair ömrü uzun işdi [2, s.125].*

Fikrət Qocanın bu şeirində isə bir estetik reallıq kimi şairlik işinə olduqca həssaslıqla yanaşılır.

Nəticə / Conclusion

Rəsul Rza əsrlərdən qırıq-qırıq sızıb gələn ənənələri böyük sürətlə inkişaf etdirərək, sərbəst şeiri XX əsr Azərbaycan poeziyasında qanuniləşdirmək missiyasını böyük şərəflə həyata keçirmişdir. Məhz Rəsul Rzanın böyük yaradıcı dühasının simasında sərbəst şeir Azərbaycan ədəbiyyatının həmişəlik ədəbi sərvətinə çevrilmişdir. Xalq şairi Rəsul Rza Azərbaycan sərbəst şeirinin atasıdır. Rəsul Rzanın sərbəst şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatına geniş fikir və düşüncə sərbəstliyi gətirmiş, lirikanın poetik formanın bəzi formal tələblərindən xilas olmasına imkan yaratmışdır. Sərbəst adlanmasına baxmayaraq, Rəsul Rzanın poeziyasında şeir texnologiyası üçün zəruri olan şərtlərə yaradıcı şəkildə əməl olunmuşdur.

Bu mənada Rəsul Rzanın sərbəst şeirləri özünəməxsus yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik olan qiymətli poetik nümunələrdir. Rəsul Rzanın sərbəst şeirləri ilə Azərbaycan sərbəst şeiri özünün inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Azərbaycan xalqının tarixi taleyi və XX əsr boyu çətin həyatın real fəlsəfəsi Rəsul Rzanın poeziyasının nəbzində döyünür [3, s.18].

Ədəbiyyat / References

1. Araz Məmməd. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, III cild.
2. Qoca Fikrət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
3. Rza Rəsul. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə. Bakı: Letterpress, 2010.
4. Yusifli Vaqif. Rəsul Rza və müasir Azərbaycan poeziyası. Bakı: Letterpress, 2010.
5. Yusifli Vaqif. Rəsul Rza: dünən, bu günün və gələcəyin şairi. "Mədəniyyət" qəzeti, 12 may 2010.

Феномен Расула Рзы в современной азербайджанской поэзии

Парвин Нуралиева

Доктор философии по филологии

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет. Азербайджан.

E-mail: nuraliyevaparvin@gmail.com

Резюме. В статье рассмотрен феномен Расула Рзы как основоположника современной азербайджанской поэзии. Поэт Расул Рза имеет большие заслуги в современной азербайджанской литературно-художественной и философско-эстетической мысли. Начиная с середины XX столетия Расул Рза добивался избавления азербайджанского стиха от торжествующего пафоса модных лозунгов, всеобщего изображения повсеместного прославления, и в результате этой деятельности принёс в нашу поэзию новое дыхание.

В статье также приводятся посвящённые ему стихи современников Расула Рзы и краткие истории их написания.

Ключевые слова: литературная личность, феномен, литературная связь, художественная память, классический стих, современная поэзия

Milli özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı

**Məhəmməd Füzulinin tragizmi
(*Çağdaş klassik poeziya müstəvisində*)**

Yaşar Qasimbəyli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin çağdaş milli poetik proseslə mənəvi-estetik əlaqələrindən bəhs edilir. Aradan beş əsrə yaxın böyük bir zaman keçməsinə baxmayaraq, Füzuli dünyası ilə milli-mənəvi bağlantılarımız qətiyyənlə zəifləmədən, gündən-günə güclənməkdədir. M.Füzuli lirikası orta əsrlərdə olduğu kimi, bu gün də milli söz sənətimizin əsas bədii-fəlsəfi hədəfləri sırasındadır. Hətta sabiq sovet dövrünün siyasi-ideoloji yasaq və məhdudiyyətləri də bu bağlantıları zəiflədə və zədələyə bilməmişdir. Təsədüfi deyildir ki, ötən əsrin əvvəllərində olduğu kimi, ortalarında və sonlarında da M.Füzuli poeziyası ən qabaqcıl və modern poetik nəsilin zövqünü oxşamış, həmişə onların poetik gözəllik və ideal simvoluna çevrilmişdir. Ötən əsrin 50-60-cı illərində ədəbiyyatımızda, xüsusən, milli poeziyada dərinləşən yenilənmə prosesində M.Füzuli poetik gəncliyin əsas kumiri hesab olunurdu. B.Vahabzadə, B.Azəroğlu, S.Tahir, Ə.Kərim, M.Araz, X.R.Ulutürk, N.Həsənzadə, H.Kürdoğlu, M.Yaqub və başqa qüdrətli sənətkarlarımız öz poetik dünyalarını ustad Füzulinin bədii-estetik meyar və dəyərləri əsasında formalaşdırmağa çalışırdılar. Məqalədə ətraflı və müqayisəli-tipoloji müstəvidə təhlil olunan M.Arazın “Səbə yeli” və Ə.Kərimin “Füzuli” şeirləri poetik epoxanın aparıcı meyilləri və mənəvi-estetik axtarışları haqqında dolğun və bitkin ədəbi-elmi təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzulinin lirikası, lirizm və tragizm, Məhəmməd Araz, “Səbə yeli”, Əli Kərim, “Füzuli”, müasir milli klassika, yeni Azərbaycan poeziyası

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 07.01.2022; qəbul edilib – 17.01.2022

**Tragedy of Mahammad Fuzuli
(*In the context of modern classic poetry*)**

Yashar Gasimbeyli

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

Abstract. The article touches upon the moral and aesthetic connection of the great Azerbaijani poet Mahammad Fuzuli with the modern national poetic process. Despite the fact that almost five centuries have passed, our national and spiritual ties with the world of Fuzuli have not been weakened, even is becoming stronger day by day. M.Fuzuli's lyrics, both in the Middle Ages and now, is among a number of artistic and philosophical purposes for the national art of word. Even the past Soviet period's political and ideological restrictions and limitations could not weaken or break this connection. It is no coincidence that, as in the first half, in the middle and end of the last century, the poetry of M.Fuzuli captivated the hearts of the modern generations of poets, has always been a symbol of poetic beauty and aspirations. M.Fuzuli was the great idol of our poetic

youth in the 50s-60s of the last century, when our literature, especially national poetry, was experiencing substantial renewal. On the foundation of Fuzuli's creative and aesthetic ideals and criteria, the poetry world of such great masters of the word as B.Vahabzade, B.Azeroglu, S.Tahir, A.Kerim, M.Araz, H.R.Uluturk, N.Hasanzade, G.Kurdoglu, M.Yagub, and others were developed. The article, based on a deep comparative typological analysis of the poems "Morning Wind" by M.Araz and "Fizuli" by A.Kerim, contributes to the creation of a complete literary and scientific image on the leading aspirations and moral and aesthetic researches of the poetic era.

Keywords: lyrics by Mahammed Fuzuli, lyricism and tragedy, Mammad Araz, "Morning wind", Ali Kerim, "Fuzuli", modern national classics, new Azerbaijani poetry

Article history: received – 07.01.2022; accepted – 17.01.2022

Giriş / Introduction

60-cı illərdən etibarən intensiv yaradıcılığa başlayan yeni pleyadanın əsas estetik meyarları və ümumi bədii hədəfləri arasında bənzərlik olduğu kimi, onların ədəbi genezisində də uyğun cəhətlər nəzərə çarpırdı. Poetik gəncliyin mənəvi-bədii qidalanma mənbələri, təbii ki, ilk öncə öz doğma ədəbi qaynaqları idi. Ukrayna altmışıncıları T.Şevçenkə, rus poetik gəncliyi A.S.Puşkini, türkmənlər Məhdimqulunu, özbəklər Ə.Nəvaini, qazaxlar A.Kunanbayevi, qaraqalpaqlar Berdaxı yeni bədii yüksəlişin başlanğıc dayaq nöqtəsi hesab edirdilər. Altmışıncıların yaradıcılığında, xüsusən, ilk lirikasındakı ithaflar, milli klassiklərə həsr olunmuş şeirlər bunu tam əminliklə söyləməyə əsas verir. Onların irsi və əsərləri gənc ədəbi qüvvələr tərəfindən qeyri-adi bir ilhamla, şeir-sənət məbədi kimi vəsf olunurdu. Milli söz dahiləri vətənpərvər şagirdlər üçün sənət və poeziyanın, Vətənin timsalı idi. Azərbaycan altmışıncıları üçün belə milli qürur və namus dahisi Şərqdə ulu peyğəmbərimizin adını daşıyan və adaşı olan şairlərin ən ulusu Məhəmməd Füzuli idi.

Əsas hissə / Main Part

Dahi Füzuli mənəviyyatının və dünyasının çağdaş milli poetik prosesə qüvvətli təsiri barəsində görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimləri akademik Məmməd Cəfər Cəfərov [2], akademik Tofiq Hacıyev [5] filosof tənqidçi Asif Əfəndiyev [3], akademik İsa Həbibbəyli [6] və bu sətirlərin müəllifi [8] müxtəlif dövrlərdə çap etdirdiyi tədqiqatlarında fikir bildirmişlər. Bu cəhətdən akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Məhəmməd Füzuli dünyasını və kədərini səciyyələndirən aşağıdakı mülahizələri diqqəti cəlb edir: "Füzulinin kədərini ancaq öz xalqını düşünən, həmişə elin dərдинə qalan həqiqi, kamil insanlar və namuslu, qeyrətli vətəndaşlar anlamağa qabildirlər.

Füzuli elin dərдинi çəkirdi. Füzulinin qəmləri elin qəmləri, elin şikayətləri idi. Füzulinin əsərlərinin başında böyük bir qəm karvanı dolanır ki, o karvan el qəminin, el dərдинin karvanı idi" [2, s.24]. Məhəmməd Füzuli poeziyasının əsas estetik keyfiyyətləri hesab olunan lirik qəhrəmanın mənəvi tənhalığı və müqayisə olunmayan tragik vəziyyəti gənc qələm sahiblərinin diqqətini daha çox özünə cəlb edirdi:

*Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur,
Qayğı çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur...
Bunca kim, kuhsifət başımə daşlar urulur,
Dideyi bəxtim oyanmaz, nə əcəb uyğuludur!.. [4, s.126]*

Xüsusən, 50-ci illərin absurd ictimai optimizmi və saxta əhval-ruhiyyə yüksəkliyini təbliğ, tərənnüm edən ədəbi mühitində Füzuli kədərini və qəminin gənc şairlər tərəfindən diqqət mərkəzinə çıxarılması dolayısı ilə cəmiyyətin mənəvi-siyasi təsir və təzyiqlərinə müqavimətin özünəməxsus və uğurlu bir forması idi. Füzuli təkliyini və tənhalığını səmim-qəlbədən təsdiq və tərənnüm

nüm edən Məmməd Araz da, Füzuli tragizmini cəmiyyətin və ədəbi elitanın gözləri önündə nümayiş etdirən Əli Kərim də ilk öncə məhz bu poetik məqsədləri qarşılarına qoymuşdular.

“Səbə yeli” (1958) poetik nəslin milli şeir peyğəmbərindən bəhs edən ən gözəl əsərlərindən biridir. Məmməd Araz öz şeirinə ustad Füzulidən təsirli bir epigrafla başlamışdı. Məhəmməd Füzuli taleyinin və tənhalığının bədii-fəlsəfi düsturu təsirini bağışlayan aşağıdakı beyt, eyni zamanda, Məmməd Arazın Füzuli konseptinin də mükəmməl poetik ifadəsi idi:

*Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə,
Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri* [4, s.299].

Təkliyin və tənhalığın insan şivəsində mümkün ola bilən ən emosional ifadəsi kimi duyulan bu beyt şairin sevimli obrazının əslinə ən yaxın surəti idi. Şagird ustadının surətini məhz bu beytə güvənərək inşa etməyə girişir: “Sözün seyrinə bax, qüdrətinə bax! Bir heykəle döndüm öz yerimdə mən. Beləcə bir misra deyəydim ancaq, Yüz il yazacağım əsərimdə mən. Keçirmiş sənətin imtahanından Dörd yüz bahar onu, dörd yüz qış onu. Bir ana torpağın ürək qanından Qan alan bir ürək yaratmış onu” [1, s.65]. Gənc şair dahiliyin və Füzuli təkliyinin, təkrarsızlığının sirrini açmaq istəyir. Dahilik – əbədi əzabkeşlik deməkdirmi? Niyə yüz illər keçsə də, onun köksünü nişan alan söz seyrkarını hətta fəlakət də unutmur? Fələyin şöhrətinə kölgə saldığı üçün şairin başına göylərdən daşlar yağdırır:

*Görürəm üstünə daş yağır belə,
Fəqət göz qırpmadan oturmusan sən* [1, s.66].

“Bunca kim, kuhsifət başımə daşlar urulur” deyən lirik qəhrəmanın öz etirafından və şikayətindən çıxış edərək gənc şair ustadının faciəsini və müsibətini heyranəmiz bir məharətlə əsaslandırır. Başqa sözlə, sanki həmdərd şagird sanki “göylərin başına daşlar yağdırmasının baş səbəbkarı elə sən özünsən, ey ustad!” – deyir:

*Çünki söz oxunla, söz atəşinlə
Fələyin damını uçurmusan sən* [1, s.66].

Müəllif Füzuli obrazının ən ümdə xüsusiyyəti kimi tənhalığı seçir. Füzuli mənəviyyatının və taleyinin baş əlaməti kimi bu ictimai məqam çox düşündürücüdür. Füzuli niyə təkdir? Lirik “mən” bu sualında təkid edir:

*De niyə tənhasan, de niyə təksən?
Soltanlar taxtından şikayətin var* [1, s.66].

Bu beytdə M.Araz bir ictimai xarakter kimi söz dahisinin tənhalığını izah etmək istəyir; yəni ədalətsiz cəmiyyətdə kamil söz adamının yalqızlığı labüddür. Bəs söz dünyasının sahibi olan milsiz qüdrət timsalı necə tək ola bilər? Onun dünyasından güc və nur alan dünyalardan bir könül həmdəmi niyə tapılmaz?

*Sən ki, mehvərisən söz dünyasının,
Qəlbina bir həmdəm dünyanı yoxdur?* [1, s.67]

Gənc qələm sahibi sonra isə Füzulinin bir insan olaraq tənhalığının səbəbini anlamaq və anlatmaq istəyir. Şeirdə Füzuli tragizminin yeni qatlarını açmaq və kəşf etmək meyli qabarıq surətdə nəzərə çarpır. Yəni qapını küləyin açması yalqızlığın bir əlamətidirsə, ah-nalədən evin qapılarının açılması daha şiddətli və obrazın xarakterinə son dərəcə uyğun bir poetik detaldır. Müəllif Füzulinin öz obrazlarından istifadə edərək şairin mənəviyyatını dolğun və həqiqətə uyğun şəkildə əks etdirməyə müvəffəq olur: “Odlu üzə çıxıb sinənin varı, Bir dağsan, vulkanlar yanır canında. Gözlərindən çıxan qığılımları Göylər ulduz edib kəhkəşanında” [1, s.67]. M.Arazın mübaliğə və mü-

qayisələri Füzuli kədərini anlamağa, qismətini təsəvvür etməyə kömək edir. Bizi Füzuli sirlərinə yaxınlaşdırır:

*De niyə tənhasan, de niyə təksən?
Tufanlardır ahın, çaylardır qanın.
Bilmirdin, ömürlük ömür edəcəksən
Qəlbində anamız Azərbaycanın [1, s.67].*

Şeir in son bəndlərində Füzuli əbədiyyətindən və dünyanın füzuliləşməsindən bəhs edir müəllif... Bütün təbiət – küləkləri, yelləri, buludları, göyləri, ulduzları, günəşi ilə... Füzuliyə dönür, füzuliləşir. Yer üzü başdan-başa, ana təbiət və Vətən Füzulinin rəmzinə çevrilir. Onun ölüm gününü günəş öz şüaları ilə göylərə yazır. Əbədi olaraq o bənzərsiz dahinin sözü ürəklərə, özü torpağa, səsi isə küləklərə verilir...

*Günəş də üzündən qəm yağa-yağa
Yazdımı göylərə o ölənin günü?
Sözü ürəklərə, özü torpağa
Səsi küləklərə verilən günü [1, s.67].*

“Səba yeli” Füzuli haqqında altmışıncıların yazdığı ən gözəl şeirlərdən biri hesab olunmalıdır.

Əli Kərimin “Füzuli” (1958) şeiri də özünün dərin və fəlsəfi mənalara ilə bu mövzudakı parlaq bədii nümunələrdən biridir. Füzuli və altmışıncılar problemini dərk etmək üçün bu şeirin əhəmiyyəti misilsizdir.

Əgər M.Arazın “Səba yeli” şeirində dahi sənətkarın taleyinin təkrarsızlığı və fəvqəladə tənhalığı poetik təhlil mərkəzinə çıxarılmışsa, Ə.Kərimin “Füzuli” şeirində dahi sənətkar mənəvi dünyasının başqa bir cəhəti və özəlliyi – onun dərd-qəminin əzəməti, möhtəşəmliyi, dağlar qədər ağırlığı tərənnüm obyektinə çevrilib. Akademik M.C.Cəfərov Füzuli tragizminin mahiyyətini təhlil edərək yazır: “Füzuli sevirdi. Füzulini başa düşmək üçün, hər şeydən əvvəl, sevən bir qəlbə malik olmaq lazımdır. Lakin elə bir qəlb ki, sadəcə sevib yüngülləşmək deyil, sevib kədərlənə bilmək üçün də döyünsün... Sevib kədərlənmək, bütün xalqın, elin, bəşəriyyətin dərdinə şərik olmaq isə çətinidir... Füzuli belə sevirdi! Füzuli öz böyük qəlbində bəşərin bütün eşqini, ələmini gəzdirirdi” [2, s.25]. Zətən ustad Füzuli özü-öz lirik “mən”ini hamıdan yaxşı və dəqiq səciyyələndirmişdi. Böyük sənətkar öz əhvalını və mühitini son dərəcə sərt və zərgər dəqiqliyi ilə gözlərimiz önündə canlandırmışdı:

*Dust bipərva, fəlak birəhim, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmənin qəvi, tale zəbun... [4, s.243]*

Füzuli öz şəxsiyyətini və dünyasını dərd-qəmin məskəni, öz qəlbini isə sonsuz kədərin ən parlaq rəmzi kimi xarakterizə edir:

*Mən kiməm? – Bir bəkəsi biçarəvi bixaniman,
Taleyim aşuftə, iqbalım nigun, bəxtim yaman... [4, s.331]*

Ustad şair özünün sadəcə olaraq qəmpərvər, qəmnəvis, qəmsevən adlandırmır. O, öz qəlbini dünyadakı saysız-hesabsız qəmlərin guşəsi, ən məhrəm məskəni, dünyadakı bütün qəm növlərinin daşıyıcısı və qəmxanası hesab edir:

*Müttəsil qəmxaneyi-sinəmdə yüz qəm mehman,
Qanda bir qəm itsə, bəndən istəsinlər, mən zəman... [4, s.331]*

Ə.Kərimin “Füzuli” şeiri dahi sənətkarın məhz bu cür və bu tipli fəlsəfi-ruhani tərifləri və etirafları üzərində qurulub. Ə.Kərim sanki Füzuli taleyini və dünyasını onun öz üslubunda təhlil və tərənnüm edir. Elə bil ki, ustad Füzuli XX yüzilin 50-ci illərində öz haqqında Əli Kərim dilində və ruhunda söhbət açır. Bu şeiri oxuyarkən, qeyri-ixtiyari olaraq, məşhur kəlam yadımıza düşür; əgər Füzuli olmasaydı belə, onu uydurmaq lazım gələrdi. Əli Kərim ustada məhz bu cür baxır. Söz dünyasının Tanrısı kimi yanaşır:

*Dünya səni qocaltdı – yaşının olsun deyə,
Gömlüdü dərdin yerə, ucaldı ahın göyə [7, s.291].*

Niyə və nə üçün bu fəlakət baş verir? Buna səbəb olan dərd-sərin kökündə nə durur? Bu dərdin nə üçün şəriki yoxdur, bircə həmdərd belə tapılmır? Dağları ərیدəcək dərdi necə təsəvvür edə bilərik?

*Dərdə şərik – dərd özü, sükut – suala cavab,
Qranit dağlar belə, gətirməzdi buna tab [7, s.291].*

Gəlin poetik fikrin dinamikasını müşahidə edək. Dünyanın dərdi şairi erkən o qədər qocaldı ki, hətta ona öz yaşadı kimi baxa bilər. Bu dərd o qədər ağır və dözülməzdir ki, onun təzyiqindən şairin vücudu yerə gömülür, ahları isə göylərə yüksəlir. Dərdin böyüklüyü, əzəmətliliyi bir yana, bu dərdə şərik də yoxdur, suala – sükutla cavab verirlər. Bəs bütün bunlar nədəndir? Belə aqibətin əsl səbəbi nədir? Müəllif bizi düşündürən suala qısa və aydın cavab verir:

*Füzuli, o nə dövrən!.. – Görsələr yanır insan
Yanana od verdilər [7, s.291].*

Faciənin səbəbkarı – dövrəndir. Füzuli fəlakətinin günahkarı dövrənin əməlləridir. Elə bir dövrən ki, dörd yüz il keçsə də onun iztirabları Füzulinin övladlarını – nəvə və nəticələrini də göynədir. Müəllifin heyretlə yoğrulmuş harayına diqqət edin: “Füzuli, o nə dövrən!..”. Əli Kərim burada düz hədəfə vurur. Şair və dövrən konfliktini qabartmaqla dahi ustadın tragik surətini canlandıırmağa nail olur. Bəli, Füzuli faciəsi zaman kontekstində bütün əzəməti ilə görünür. Dövrənin əlamətlərini də Əli Kərim zərgər dəqiqliyi ilə təyin etmişdir: 1. Yanana – od verirlər. 2. Donana – buz verirlər. 3. Batana – bütün dəryaları birdən bəxş eləyirlər. Məhz belə sərt və adi həyatı detallarla şair dövrənin heyretəmiz dərəcədə təbii portretini cızır. Füzuli və zaman münasibətini son dərəcə səlis və sərrast canlandırır:

*Füzuli, o nə kədər!
Görsələr donur insan,
Donana buz verdilər... [7, s.291]*

Bu – kədərin Əli Kərim qələmi ilə yazılmış Füzuli tərifidir. Və sonun, yəni qəzavü-qədərin Füzuli möhürü də unudulmazdır. Başqa sözlə, Füzulinin qisməti – bütün dahilərin qismətidir. Belə də demək olar, bütün uluların taleyi Füzuliyandır:

*Füzuli, o nə qədər?! –
Görsələr batır insan,
Batana dəryaları
birdən bəxş elədilər [7, s.291].*

Biz Füzuli kədərinin bütün əzəmətini və miqyasını təsəvvür edə bilməsək də, onun fəvqəladəliyini anlayırıq. Şair də dahi kədərini əvvəldən axıra kimi təhlil etməyin mümkünsüzlüyünü

dərk edərək, yalnız bu dərdin əzəmətinə işarə edir: “Gəldi kəsdi qapının ağzını şöhrətlə ad, Ey böyük ustad, heyhat Ürəyində o ada, şöhrətə yer varmı? Min bir kədər əlindən orda yer qalardı-mı?” Füzuli tragizmini əks etdirmək üçün gənc şair qeyri-adi bənzətmələrə müraciət etməyi lazım bilmir. Elə dahi sənətkarın öz taleyi və tərcümeyi-halından bəlli detallar, təfsilatlar vasitəsi ilə obrazın mahiyyətini əyaniləşdirməyə çalışır. Məsələn, bu bircə misra böyük şairin ruhi vəziyyətini aydın göstərmirmi?

*Doğma sözlərinə də
qəlbində yer varmı? [7, s.292]*

Baxın, Füzulinin ümumşərq şöhrətini müəllif necə də gözəl və Füzuliyənə, yəni ona hədsiz uyğun bir tərzdə bədiiləşdirib: “Dünya səni qocaltdı – cavan görünsün deyə, Yanğınlar tüstüsü tək, ahın ucaldı göyə, Sən od tutub alışdın”. Od Füzuliyə ən məhrəm və doğma təbiət ünsürüdür. Füzulini bütün dünyada məşhur edən onun odla həmcinsliyidir. Eyni zamanda bu odun və alovun nəticəsində o bütün şərqdə görünmüş və əbədi olaraq gözlərə, könüllərə həkk olunub: “Bu odu qoca Şərqin hər yerində gördülər, - Bütün bu gen dünyanın gözləri göydə qaldı. Göy də şəfəqlər saçan ahına baxdı qaldı”. Müəllif bu odun mənbəyi barəsində sirli bir tərzdə söhbət açır. Onun ilahi məşəyinə işarə etməklə kifayətlənir: “Dedilər ki, fələklər yaratmışdır bu odu Fəqət bu oda yanan fələklər özü oldu”. İlahi məskənin – göylərin şair ürəyinə saldıqı od yerləri yox, göyləri yandırır. Göylərdən gələn şair yerlərə sığmır. Yerdə möcüzələr xəlv edib, yenə öz əbədi Vətəninə qayıdır: “Baxıram ucalardan gəlir Füzuli səsi. Görünür ucalarda onun nurlu izləri. O ulduzlar Füzuli yanğısının gözləri, O günəş də Füzuli odunun nişanəsi”.

Şairin bütün bunları yerli-yataqlı və ətraflı təsvir etməkdən məqsədi nədir? Müəllif yalnız Füzuli kədərini böyüklüyünü, Füzuli dərdinin əzəmətinə göstərmək istəyir? Bu məsələnin bir tərəfidir. Əsas məqsəd isə Füzuli zamanı ilə çağdaş zamanın eynicinsli və həmahəng olduğunu vurğulamaqdır. Yeni lirik “mən” öz mənəviyyətinin Füzulidən başladığını və ustad sənətkarla dərdəş olduğunu nəzərə çatdırmaq istəyir. Yəni Füzuli nədirsə və necədirsə “mən” də eləyəm. Əli Kərim bununla özünün də Füzuli qədər “dərdi çox, həmdərdi yox” olduğunu, düşmənlərinin “qəvi”, talenin isə həməni “zəbun”luğunu təkrar-təkrar vurğulayır. Bax bu mənəvi qohumluğu qarışıq tərzdə nəzərə çatdırmasaydı şeirin dəyəri bu qədər yüksək olmazdı. Və Əli Kərim də özü ilə Füzuli arasındakı bu qohumluğu, ruhlarının əkililiyini dərdindən duymasaydı, şübhəsiz ki, bu şeiri də yazmazdı.

Ədəbiyyatşünas alim Cavanşir Yusifli bu şeirin təhlili üzərində geniş dayanaraq mühüm mülahizələr irəli sürür. Səməd Vurğunun və Əli Kərimin yaratdığı Füzuli obrazlarını müqayisə edərək müəllif yazır: “Əli Kərimin “Füzuli” şeirində bambaşqa bir mənzərənin və dünyaduyumun şahidi oluruq. Əli Kərimin şeirində geniş planda verilən fərqli yön öz inkişaf başlanğıcını Səməd Vurğunun bir misrasından götürür: “...asiman dolandı şikayətindən”. Ancaq bu “başlanğıc nöqtə” o məqama qədər inkişaf etdirilir ki, nəticədə əşya və predmetlər arasındakı münasibətlər dəyişir, Füzuli haqqında monoloq şaquli bucaq altında kəsilir, müəyyən məqamlarda yaranıb formalaşan “dillər” cərgəsi gah ayrılıb, gah da birləşib “danışır”, “dövrən və Füzuli” paralelizmi bərabərlik işarəsinə çevrilir, Səməd Vurğundakı “mən bütün dünya haqqında danışırım”, “mən bütün kainatı ifadə edirəm” motivi Əli Kərimdə “dünya, dövrən... məndən danışır” şəklində düşür” [9, s.58-59].

Nəticə / Conclusion

Keçən əsrin ortalarında milli poetik fikrin Məhəmməd Füzuli irsinə fəal münasibəti ədəbi epoxanın ən möhtəşəm və yaddaqalan hadisələrindən sayılmalıdır. Füzuliyə qayıdış əslində milli poetik yaddaşın oyanmasında və özünəqayıdışında ilk və ən zəruri addımlardan biri idi. Yuxarıda tipoloji-müqayisəli müstəvidə nəzərdən keçirdiyimiz “Səba yeli” və “Füzuli” şeirləri yalnız bir estetik mərhələnin uğuru deyil, əslində yeni Azərbaycan poeziyasının ərsəyə gəlməsində və ədəbi mühitdə daha da möhkəmlənməsində irəliyə atılmış qətiyyətli addımlar idi.

Ədəbiyyat / References

1. Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, I cild. Bakı: Ozan, 2003.
2. Cəfərov M.C. Füzuli düşünür. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
3. Əfəndiyev A. Ön söz. Bax: Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974.
4. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Hacıyev T. Ön söz. Əli Kərim poeziyası. Bax: Ə.Kərim seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004.
6. Həbibbəyli İ. Xalq şairi Məmməd Araz. Bakı: Azərbaycan, 1999.
7. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974.
8. Qasımbəyli Y. Milli oyanış və özünəqaydış lirikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
9. Yusifli C. Azərbaycan poeziyasında Əli Kərim mərhələsi. Bakı: Adiloğlu, 2005.

Трагизм Мохаммеда Физули (в аспекте современной классической поэзии)

Яшар Гасымбейли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

Резюме. Статья затрагивает нравственно-эстетическую связь великого азербайджанского поэта Мохаммеда Физули с современным национально-поэтическим процессом. Несмотря на прошедшие почти пять столетий, связь мира Физули с нашей национальной нравственностью не только не ослабла, но даже крепла с каждым днём. Лирика М.Физули, как и в его средние века, и в наши дни для национального словесного искусства является в ряде художественно-философских целей. Даже политико-идеологические препоны и запреты прошедшего советского периода не смогли ослабить и нарушить эту связь. Не случайно, что, как и в первой половине, в середине и конце прошлого века поэзия М.Физули пленяла сердца передовых современных поколений поэтов, всегда была символом поэтической красоты и идеалов. В 50-60-е годы прошлого века, в процессе широкого обновления, в нашей литературе и в особенности в национальной поэзии, М.Физули был главным кумиром нашей поэтической молодёжи. Поэтический мир таких даровитых мастеров слова, как Б.Вахабзаде, Б.Азероглу, С.Тахир, А.Керим, М.Араз, Х.Р.Улутурк, Н.Гасанзаде, Г.Курдоглу, М.Ягуб и др. формировался на основе художественно-эстетических ценностей и критериев Физули. Статья на основе глубокого сравнительно-типологического анализа стихов М.Араза «Утренний ветер» и А.Керима «Физули» способствует созданию полного законченного литературно-научного представления о ведущих стремлениях и нравственно-эстетических поисках поэтической эпохи.

Ключевые слова: лирика Мохаммеда Физули, лиризм и трагизм, Мамед Араз, «Утренний ветер», Али Керим, «Физули», современная национальная классика, новая азербайджанская поэзия

Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı

Vətən müharibəsi hekayələri

Hənifə Səlifova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: henife.selifova87@mail.ru

Annotasiya. 44 günlük Vətən müharibəsinin qalibiyyətlə başa çatması bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da canlanma yaratdı. Yaranan yeni əsərlərdə qalib döyüşçü obrazı ilə yanaşı, Vətən, narahat ana, sevgili obrazları da yeni mündəricədə təqdim olunurdu. Məqalədə qalib müharibə ədəbiyyatının konkret nümunələri olan bəzi hekayələr təhlilə cəlb olunmuşdur. Qələbə ruhunda yazılmış hekayələrin məzmunu, ideyası, obrazların daxili-mənəvi dünyası, vətənpərvərlik motivlərinin yeni paradıqmada təqdimi məqalənin əsas qayəsini təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ mövzusu, Vətən müharibəsi, hekayə, müharibə ədəbiyyatı

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 11.02.2022; qəbul edilib – 29.02.2022

Stories of the patriotic war

Hanifa Salifova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: henife.selifova87@mail.ru

Abstract. The victorious end of the 44-day Patriotic War revived the literature, as in all areas. Along with the image of a victorious warrior, motherland, anxious mother and lover were presented in new content in the new works. The article analyzes some of the stories that are concrete examples of victorious war literature.

The main idea of the article is the content of the stories written in the spirit of victory, the idea, the inner-spiritual world of the images, and the presentation of patriotic motives in a new paradigm.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh issue, Homeland War, story, war literature

Article history: received – 11.02.2022; accepted – 29.02.2022

Giriş / Introduction

Qarabağ mövzusu, Azərbaycanın əzəli torpağı Qarabağın dünəni və bu günü həmişə ədəbiyyatın diqqət mərkəzində olmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli bu mövzu haqqında yazır: “Qarabağ mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında həmişə geniş mənada Vətən mövzusunun atributlarından biri kimi qəbul edilmişdir. Ona görə də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və yazılı ədəbiyyatda Qarabağ uzun əsrlər boyu əsasən tərənnüm edilən, vəsf olunan Vətən torpağı kimi canlandırılmışdır” [3].

Xalq yazıçısı Anar yazır: “Azərbaycanın müxtəlif nəsillərə aid yazıçılarının Qarabağdan danışması, yazması gələcəyə mesaj kimidir. Bir anlıq düşünürəm ki, qalib ölkənin yazıçısı olmaq ta-

mam ayrı səadət imiş. Şükür ki, bu günləri yaşamaq və Qarabağ mövzusunda yazılmış əsərləri qəhrəmanlıq dastanı kimi oxuculara təqdim etmək nəсібimiz oldu" [1, s.6].

Fəlsəfə elmləri doktoru Rahid Ulusel yazır: "Vətən Müharibəsindəki Qələbə anından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı – **qalib Azərbaycanın ədəbiyyatıdır!** Çağdaş ədəbiyyatımız bu qalibiyyətin eyforiyasını yox, ağırlıq və məsuliyyətini, həm də əzəmət və qüdrətini yaşamalı, bədii mədəniyyətimizin tarixi-genetik özəlliyindən gələn müdriklik psixologiyasının dərinliklərini üzə çıxarmalıdır. Qüdrətli dövlətin qüdrətli ədəbiyyatının doğuluş anı yetişmişdir! Bundan sonra Azərbaycan bədii sözü böyük ədəbiyyatın estetik meyarlarını yalnız yüksəltmək, özünüdərk və zənginləşmə potensialını artırmaq haqqına sahibdir. Gərək Azərbaycan yazıçısı – Azərbaycan ordusunun əsgəri Şuşanı fəth etdiyi tək ədəbiyyatın Şuşa zirvəsini fəth etsin!" [9, s.79]

Əsas hissə / Main Part

44 günlük Vətən müharibəsində Vətən uğrunda canını fəda edən igid oğulların sayəsində otuz illik həsrətə son qoyuldu. Ordumuzun qələbəsi ədəbiyyatda Qarabağ mövzusunda yeni bir "can" verdi. Bu qələbənin qazanılmasında ədəbiyyat da öz töhfəsini əsirgəmədi. Əsgərlərin döyüş əzmini yüksəltmək üçün şeirlər, poemalar, hekayələr yazıldı, mahnılar bəstələndi, kütləvi informasiya vasitələri, qəzet və jurnallar ("Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat qəzeti", "525-ci qəzet" və başqaları) sosial şəbəkələr, müxtəlif saytlar Qarabağdan yazdılar. Dövrün hadisələrini daha çevik işıqlandıran şeir janrı bu dəfə də aparıcılığı qoruyub saxladı. Nəsr sahəsində də hekayə janrına daha çox üstünlük verildi. AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu öz məqaləsində qələbənin qazanılmasında ədəbiyyatın rolunu yüksək qiymətləndirir: "Vətən müharibəsində qələbənin qazanılmasında bütün Azərbaycan xalqı, müzəffər Azərbaycan ordusu ilə birgə, şəxsiz ki, ədəbiyyatın da öz payı olmuşdur. Ən azı barışmazlıq ruhunu yaşatmaqla, gənc nəslə Qarabağ məsələsi ətrafında səfərbər etməklə ədəbiyyat Azərbaycan cəmiyyətini bu qələbəyə hazırlamışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, son 30 il ərzində Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca bir mövzusu olmuşdur – Qarabağ müharibəsi" [10, s.113].

Mədəniyyət nazirliyi 21 oktyabr 2020-ci ildə üç əsas janr üzrə (hekayə, esse, poeziya) "Vətənpərvərlik mövzusunda ədəbi müsabiqə" elan etdi. Müsabiqədə üç əsas kateqoriya üzrə qaliblər müəyyənləşdirildi. Hekayə janrı üzrə "peşəkar yaradıcı şəxslər" kateqoriyasında Fərhad Kərimlinin "Bir ovuc torpaq", "Həvəskar yaradıcı şəxslər" kateqoriyasında Tural Əzimzadənin "Bozdar əfsanəsi", "10-15 yaş arası uşaqlar" kateqoriyasında isə Abdullah Hüseynlinin "Kaş ki, yuxum çin olaydı" hekayələri birincilik qazandı. Müsabiqə iştirakçılarının əsərlərinin toplandığı kitab bu yaxınlarda "44 fəsil" [1] adı ilə çap olundu.

Noyabrın 21-də "Mücrü" nəşriyyatının elan etdiyi "Qarabağ Azərbaycandır" adlı qısa hekayə müsabiqəsində iştirak edən əsərlər 72 səhifəlik kitab formasında nəşr olundu. Kitabda toplanmış hekayələr az sözlə dərin mənə ifadə etmək xüsusiyyəti ilə seçilir. Adil Misirli adlı müəllifin təqdim etdiyi "Qarabağ Azərbaycandır" hekayəsinə diqqət yetirək: "27 il idi ki, yatmışdım. Tanrı məni oyatdı. Dedi bəsdür yatdığın. Qalx, təqvimə bax! Baxdım: 27 sentyabr 2020-ci il. Qarabağ Azərbaycandır!" [8, s.16] Kitabda bir cümlədən ibarət hekayəyə də rast gəlmək olur. Yusif Nazim Ərəbsoyun "Sonuncu şəhid" hekayəsi cəmi bir cümlə ilə müharibənin qələbə ilə başa çatmasını oxucuya çatdırır. "Bir ağ göyərçin dimdiyində qızılqıl şəhidin başdaşına qondu!" [8, s.64] Xanım Anelanın "Cənnətin qapıları" hekayəsi özünəməxsus ifadə tərzilə seçilir. "Cənnətin qapılarında gənc adamı üzünurlu mərd bir adam qarşıladı. Gənc adam nürüzlü adama yaxınlaşıb təzim edərək: - Əsgər Dövlətzadə Cəbrayıl. Qanınız yerdə qalmadı, cənab General! Qarabağ Azərbaycandır! – dedi" [8, s.4].

29.01.2021-ci ildə Ukraynada "Dmitro Buraqo" nəşriyyat evində Qarabağ mövzusunda roman, povest və hekayələrdən ibarət "Bayraqdar" antologiyası nəşr olundu.

2021-ci ildə yazıçı Azad Qaradərəlinin Vətən müharibəsi hekayələrinin toplandığı "Sevgilim Vətən" [2] adlı kitabı "Mücrü" nəşriyyatında çap olundu. Kitabdakı hekayələr Vətən müharibəsi şəhid və qazilərinə həsr olunmuş sənədli hekayələrdir. Müəllif özü bu hekayələri "radio-hekayə"

adlandırmaqla əsərlərin yığcam olmasına işarə edir. Kitabda “Polad kimi”, “Mübarizlər”, “Polkovnikin son döyüşü”, “Mən də şəhidəm”, “Vətənin yetimi”, “Torpağa qan töküləndə Vətən olur”, “Sevgilim Vətən”, “Türk əli”, “Gözəgörünməzlər” və s. kimi 28 böyük, 6 kiçik hekayə toplanmışdır. Müəllif Vətən müharibəsinin yeganə şəhid qadını Arəstə Baxışovaya həsr etdiyi “Sevgilim vətən” hekayəsini həcminə görə povest adlandırır. Kitab Milli Qəhrəman general Polad Həşimovun xatirəsinə həsr olunmuş “Polad kimi” hekayəsilə başlayır. Müəllif ölməz general Polad Həşimovun obrazını oxucuya mərd, yenilməz, qürurlu bir “paşa” kimi tanıdır. Müəllifin Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimovun, Şükür Həmidovun, şəhid zabıt, tabor komandiri Surxay Noçuyevin, məhni-ları ilə dastana döənən şəhid Xudayar Yusifzadənin, şəhid Həsən Rzazadənin, şəhid Cavid Həsənovun, şəhid leytenant Teymur Abbasovun, şəhid kapitan Elçin İsmayılovun, şəhid Oktay Səfərovun, şəhid Əmrah Rəcəbovun, şəhid Sənan Abdullayevin, şəhid Xaqani Məmmədovun, şəhid Rövşən İsmayılovun, şəhid Samir Sarıyevin və qazi Orxan Məmmədzadənin, qazi Vidadi Ağagülovun, qazi Sərvin Cavadzadənin, qazi Kamran Həməzəyevin əziz xatirəsinə həsr etdiyi sənədli hekayələr gələcək nəsllə qəhrəman oğulların tanındılmasında böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Dövrün hekayə mənzərəsinə nəzər yetirdikdə “Ədəbiyyat qəzeti”nin bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Qəzet bütün saylarında Vətən müharibəsinə həsr olunmuş hekayələr dərc edir. 44 günlük müharibə dövründə də “Ədəbiyyat qəzeti”nin böyük xidmətləri oldu. Qəzetin baş redaktoru Azər Turanın təbirincə desək: “Vətən müharibəmizin ədəbiyyat salnaməsi daha çox “Ədəbiyyat qəzeti”ndə yaradılır”.

Qarabağ mövzusunda indiyə qədər yazılan hekayələrdə mətəm, hüzn, kədər motivləri üstünlük təşkil edirdi. 44 günlük müharibə dövründə və ondan sonra yazılan hekayələr isə zəfər ruhlu, qələbə sevincli olduğundan öz yeniliyi və orijinallığı ilə seçilir. Lakin bu hekayələrin də əksəriyyətinin süjeti I Qarabağ müharibəsinin ağrı-acılarından, yurd həsrətindən, vətən sevgisindən qaynaqlanır.

Vətən müharibəsindən sonra yazılan hekayələrə Kənan Hacınin “Qələbəyə aparan yol”, Yaşar Bünyadin “Yol”, “Qırx beşinci gün”, Yaqub Əlioğlunun “Açar”, Şirməmməd Nəzərlinin “Kö-nüllü”, Bəhruz Məmmədovun “Atamın əlləri”, Elçinin “Ağadadaşın kişi sözü”, Nüşabə Əsəd Məmmədlinin “Mənə bir nağıl danış”, “Üç gün cənnətdə”, Səhər Əhmədin “Qarabağdan gələn xəbər”, Bahəddin Salmanın “Oyanış”, Arif Ərşadin “Torpağa qarışan qan”, Azad Qaradərəlinin “Mən sizdən ayrıldım, amma gülə-gülə”, Kamran Nəzirinin “Mənim sevimli yaddaşım”, İradə Aytelin “Biz yenə görüşdük”, Mənzər Niyarlinin “O zəfər günləri günəş də bizimləydi”, Kamran Yusifzadənin “Karusel”, Sadıq Elcanlının “Möhlət”, Murad Muradovun “Pashı açar”, Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma, Vahid Məmmədlinin “Hesab dərsi və ya müqəddəs 44”, Cəlil Cavanşirin “Müharibə rapsodiyası”, “Qəribə və maraqlı günlər”, Orxan Həsəninin “Qəsəbəmizin payız ahəngi”, Bahar Bərdəlinin “Şuşanın dağları”, Aqşin Ağkəmərlinin “Ünvansız məktub”, Fərid Məmmədzadənin “Cücərən ümidlər”, Qərib Mehdiinin “Məktub”, Vaqif İsaqoğlunun “Mişel”, Murad Muradovun “Xurma ağacı”, Sona İsmayılovanın “Məhəbbətin gücü”, Təvəkkül Boysunərin “Xoşbəxt göyərçinlər, xoşbəxt bayraqlar”, Zemfira Məhərrəmlinin “Zəfər yolunun yolçuları” (sənədli hekayə), Yaqub Əlioğlunun “Güllü gəbə”, Kamal Abdullanın “Konsert”, “Səngərdəki səs” və b. göstərmək olar.

Kənan Hacınin “Qələbəyə aparan yol” hekayəsinin ana xəttini hisslər, duyğular, yurda qayıtmaq arzusu, keçmişlə bağlı acı xatirələr təşkil edir. Kənan Hacınin bu hekayəsində Vətən müharibəsindən əvvəlki hadisələrin xatırlanması fonunda insani duyğular, həyatdan götürülmüş hadisələrin, təbiətin obrazlı ifadələrlə təqdimi kimi əsas məsələlər qabardılır. Hekayədə “Qarabağ şikəstəsi” rəmzi-simvolik xarakter daşımaqla əsərin bədii dəyərini artırmış olur. Müəllif qəhrəmanını həyatda mübarizə aparmaq, çarpışmaqla çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, qalib hissənin məğlub edilməz olması ideyaları ilə silahlandıraraq onun gələcək nailiyyətləri üçün zəmin hazırlayır. Müəllif əsas qəhrəmanın dili ilə erməni faşistlərinin illərdir xalqımızın başına gətirilən faciələrin unudulmasından qorxaraq ata-babalarının taleyini yaşayan oğulların igid, cəsur bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün bildiklərini, yaddaşına yazılan acı xatirələri danışmaqla özünü ruhən sakitləşdirməyə və

qisasın qiyamətə qalmayacağı ideyasını təlqin etməyə çalışır. Müəllif oxucunu hekayənin sonunda nikbin notlara kökləyərək hadisələrin sonrakı gedişatı üçün zəmin hazırlayır.

Yaşar Bünyadın “Yol” və “Qırx beşinci gün” hekayələri müharibənin yaşatdığı ağrı-acılarla doğma torpağa qovuşmağın sevincini yaşayan obrazların daxili-mənəvi aləminin qabardılması ilə seçilir. “Yol” hekayəsində otuz ildir ki, xəyallarında, yuxularında doğma kəndlərinə baş çəkən qocanın keçirdiyi sarsıntılar təsvir olunur. Uzun illər bu xəyallarla yaşayan qoca otuzillik həsrətdən sonra arzularının gerçəkləşəcəyi günü səbirsizliklə gözləyir. Lakin artıq gözləri tutulmuş, ayaqları taqətdən düşmüşdür. Müəllifin təsvirində bu hisslər o qədər təbii, canlı, həqiqətə yaxın təsvir olunur ki, oxucunu dərinə sarsıda, onun duyğularının alt qatına təsir edə bilər. Müəllifin əsas ideyası da bu ağrı və nisgilin daha dərinə duyulub dərk olunması, vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasıdır. Qocanın otuz illik həsrətdən sonra sonuncu dəfə xəyalən evlərinə gedib doğma yurdunun ətrini ciyərlərinə çəkməsini, uşaqlıq xatirələri ilə yenidən doğulmasını müəllif xüsusi emosional boyalarla təsvir edir.

“Qırx beşinci gün” hekayəsində fərdin daxili düşüncələri hadisə və əhvalatla vəhdət təşkil edərək əsərin strukturunu formalaşdırır. Arzusuna çatmış qəhrəmanın hüznü keçmişinə qayıtması, acı xatirələri yaddaşında canlandırması müəllif təhkiyəsində özünəməxsus bədii ifadəsini tapır. Əsərin qəhrəmanı keçirdiyi sarsıntıların, yaşadığı hadisələrin müqabilində üsyan etməyərək gələcəyə ümidlə baxan, xoşbəxt olmağı bacaran bir qəhrəman tipidir. Müəllif hekayədə qabartdığı əsas mövzunu – 44 gün davam edən Vətən müharibəsi, qalib əsgərin yaşantıları, müharibənin və otuzillik işğalın acı nəticələrini cəmiyyətin əsas problemi kimi götürərək özünəməxsus bədii həllini verməyə çalışır. Hekayə yaranmaqda olan “qalib müharibə ədəbiyyatı”nın ən yaxşı nümunələrindən biridir.

Nüşabə Əsəd Məmmədlinin “Mənə bir nağıl danış” hekayəsinin də əsas mövzusu Vətən müharibəsi, ordumuzun qələbəsi, torpaqlarımızın işğaldan azad olunması olsa da, əsərdə dərin, unudulmaz bir sevginin də şahidi oluruq. İztirablı sevgini də sonda vüsalla nəticələndirən müəllif hekayədə qalibiyyət motivini təlqin etməyə çalışır. Vətən uğrunda hər bir azərbaycanlının düşməne qarşı birlik nümayiş etdirməsini xüsusi vurğulayaraq qəhrəmanını öz daxili yaşantıları ilə üz-üzə qoyur. Müəllif Turqutun anasının təmsalında ləyaqətli, gözəl Azərbaycan qadını əsərin mərkəzinə çəkməklə hadisələri bu obraz üzərində cəmləşdirir. Ana itkisi Turqutun ürəyində dərin yaralar açır. Anasının arzularını yerinə yetirmək, layiqli vətəndaş kimi yetişmək üçün dayanmadan çalışır. Hekayənin nikbin sonluqla bitməsi qəhrəmanın sonrakı taleyini müəyyən etmiş olur. Yazıçının təsvir və təhkiyəsi hadisələrin bu cür sonlandırılmasına rəvac verir.

Yaqub Əlioğlunun “Açar” hekayəsində açar detalı rəmzi xarakter daşıyır. Yurdun açarının öz əlimizdə olması doğma torpaqlara qayıtmağın mütləqliyi kimi mənalandırılır. Müəllif hekayənin qəhrəmanı Abbas müəllimin ata yurdunun erməni faşistlərindən təmizlənməsindən sonra cəbhə bölgəsinə səfər etməsini, yalın ayaqlarını yurdun torpağına basaraq ətrini ciyərlərinə çəkməsini, nifrət və sevinc duyğusunu eyni anda yaşamasını fərdin daxili yaşantılarının təəcəssümü kimi qələmə alır.

Şirməmməd Nəzərlinin “Könüllü” hekayəsində də Vətən müharibəsinə yola düşən gənc doktorant Şirvanın müharibə yolu, keçirdiyi hisslər, qələbə sevinci, Minavərə olan hissləri qarışıq duyğular axarında təqdim olunur. Şuşa döyüşlərində qolunu itirən gənc alimin göstərdiyi şücaəti danışmaq istəməməsi təvazökarlıq nümunəsi kimi oxucunun mənəvi aləmində iz buraxır. Minavərin Şirvana olan sevgisini etiraf etməsi, əsərin nikbin notlarla tamamlanması hekayənin təsir gücünü artırır. Müharibə həqiqətlərinin, həyat materialının təqdimi baxımından əsərin bədii dəyəri dənilməzdir.

Səhər Əhmədin “Qarabağdan gələn xəbər” hekayəsi müharibə dövrünün bədii mənzərəsini verən, zamanın əsas problemlərini işıqlandıran əsər kimi yadda qalır. Müharibədən gələn xəbərlər hamını narahat edirdi, cəbhəyə oğul yola salan valideynlər hər an pis xəbər eşidəcəyi qorxusu ilə yaşayırdı. Hekayədə Tahirin ölüm xəbərini eşidən yaxınları, bu xəbərin doğru olub-olmadığını öyrənmək üçün Gəncəyə yola düşürlər. Yaşanan hadisələrin təsirindən bütün ailənin keçirdiyi hisslər, müharibə ab-havasının yaratdığı acı təəssürat müəllif qələmində orijinal səslənir. Oğlunun şə-

hid olmadığını eşidən ananın yaşadığı sevinc duyğusu ölçüyəgəlməz dərəcədə təbii və inandırıcı təsir bağışlayır.

Kamran Nəzirinin “Mənim sevimli yaddaşım” hekayəsində də sevginin hər şeyə qadir olduğunu bir daha şahidi oluruq. Şuşa döyüşlərində ağır yaralanan İlham Teymurovun yaddaşı itib, heç kimi tanımır. Onun bu vəziyyəti ata-anasını çox sarsıdır, heç bir həkim, heç bir dərman qazinin dərdinə çarə olmur. Sevdidi qızı – İlhanı gördükdən sonra yaddaşı özünə qaydır. Sevginin bu kontekstdə təsviri nağıl-dastan ənənəsinə söykənir. Yazıçı qəhrəmanını psixoloji sınaqdan keçirərək xoşbəxt bir gələcəyə aparmaq üçün əlindən gələni edir. Övladını sağlam görmək istəyən hər bir ana kimi Məsmə ana da oğlunun bu vəziyyətinə üsyan edir. Mühəribənin acı nəticələrinin verdiyi izzəti oxucunu həyəcanlandırma, onun şüuraltına təsir edə bilir. Qalibiyyətin asan başa gəlmədiyini obrazların diliylə anlatmağa çalışan müəllif istəyinə nail olur, ideya-məzmunun bu cür açılması oxucunu təsirləndirir.

İradə Aytelin “Biz yenə görüşdük” hekayəsində mühəribənin gətirdiyi bədbəxtlik, ağrı-acı cəmiyyətin əsas problemi kimi götürülərək bir əhvalat kontekstində izlənilir. Hekayənin qəhrəmanını gənc Əsmər hərbiçilər haqqında reportajlar hazırlayır. Evlərinə müxbir kimi getdiyi şəhidin onun keçmiş sevgilisi olduğunu öyrəndikdə keçirdiyi hiss, yaşadığı təəssürat yazıçı qələmində üzüntülü məqamlarla müşayiət olunur. “Ona elə gəldi ki, dili od tutub alışdı. Alov Əsmərin bütün bədənini sardı. Artıq hər yer alışıb-yanırdı. Əsmər isə bədənini qarsan alovun içərisində “Orxan! Orxan! Orxan...”, - deyərək təkrarlayırdı. O, hər dəfə Orxan dedikcə alov daha da güclənir, nəfəsi tutulur, ayaqları sustalırdı” [7, s.180].

Orxan hərbi xidmətdə olarkən Əsməri Ruslan adlı bir oğlan qaçıdır. Əsmər həyatını uzaq bir diyarda, sevmədiyi adamla paylaşmalı olur. Ruslanın ölümündən sonra qızlarıyla birlikdə vətənə qayıdan Əsmər müxbir kimi fəaliyyətə başlayır. Qəhrəman hiss edir ki, artıq onun üçün yaşamağın heç bir mənası qalmayıb, sadəcə övladlarına görə ayaqda durmaq məcburiyyətindədir. Obrazın daxiliindən süzülüb gələn acı xatirələr heç vaxt onu rahat buraxmır. Müəllif qəhrəmanını bu cür situasiyadan necə çıxartmağın yollarını axtararkən onu şəhid Orxanın böyüdülmüş şəklilə üz-üzə qoyur.

Mənzər Niyarının “O zəfər günləri günəş də bizimləydi” hekayəsinin qəhrəmanı mühəribənin içindən keçmiş, onun ağrı-acısını dadmış, Füzuli istiqamətində döyüşdə ayağının birini itirmiş Səid Şirinovdur. Öz komandirini xilas edərkən ağır yaralanan Səid hospitalda uzun müddət müalicə alır, lakin qəhrəmanın artıq səbri tükənmişdir, düşdüyü vəziyyətlə heç cür barışa bilmir, yəndən cəbhəyə getmək, döyüşlərə qatılmaq arzusundadır. Hekayədə canlılıq, obrazlılıq, emosionallıq kifayət qədərdir. Əsərdə birinci Qarabağ mühəribəsinin izlərinə rast gəlinir, Xocalıda törədilmiş qətlə, qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraiti inandırıcı bədii lövhələrlə təqdim olunur. Müəllif qəhrəmanın özü ilə söhbəti, daxili-mənəvi aləmi, düşüncələrini çox ustalıqla qələmə alır. Yazıcının həyat faktına yanaşması, problemin qoyuluşu və həlli, təsvir predmeti obrazların nitqində özünəməxsus formada əksini tapır. Canlı mühəribə gerçəkliyinin dəhşətlərindən saf, təmiz sevgi münasibətlərinə, insani duyğuların təəssümünə qədər konkret insan taleyi fonunda təsvir edilir. Qəhrəmanını bütün çətinliklərdən çıxarıb həyatın axarına buraxan müəllif xoşbəxtliyin insanın iç dünyasında açdığı yeni səhifələri yüksək bədiiiliklə tərənnüm edir. Nəbəsinin, dostu Nailin arzularını yerinə yetirib daxilən rahatlıq tapan Səidi hadisələrin sonrakı axarı o qədər də maraqlandırmır, doğma torpağının işğaldan azad olunması, dostu Nailin ruhunun rahatlıq tapması onun üçün ən böyük xoşbəxtlik idi.

“- Rahat yat, nəbə, düşməndən intiqamımızı alırıq. Atamın da, anamın da, o körpə qardaşımın da, bütün şəhidlərimizin intiqamını. Az qalıb, lap az qalıb. Düşmənin başını əzirik. - O, gözlərini qəbir daşından çəkmədən Gülgəz nəbəni, onun dərdində qovrulan simasını yadına sala-sala kövrəlirdi. Sonra özünü ələ alaraq qəbirdən aralanıb şəhidlərin uyuduğu xiyabana adladı, Nailin qəbrinə yaxınlaşdı. Əlindəki hərbi paltarını dostunun qəbrinin üstünə qoydu. Hərbi paltarının üst cibində dostuna çatacaq məktub da yazmışdı. Bir xeyli dayanıb Nailin şəklinə baxdı. Sonra qoltuq ağacının köməyilə çevrilib Nailin qəbrindən aralanmaq istədi. Bu vaxt Dilarənin arxasında dayan-

dığını gördü. Bir andaca duruxdu. Qızın gözü nəmliydi. Yaxınlaşıb Səidin qoluna girdi. - Şükür, sağ salamatsan. Neçə vaxt idi səni axtarırdım. Qardaşım. Niyə xəbər eləmədin? Hə?" [5]

Sadiq Elcanlının "Möhlət" hekayəsində birinci Qarabağ müharibəsindən başlayan ruhi-mənəvi ağrıların uzun illər insanların yaşam tərzinə təsirsiz ötüşmədiyindən, onların daxili dünyasında yaratdığı sarsıntılardan bəhs edilir. Müəllif özü hekayəni kinonovella adlandırır. Hekayədə müharibə əzablarından yorulub cana doymuş "ruh" dil açıb danışır. Dinləyici (müəllif) bu insanın başına gətirilən fəlakətləri dinləyərkən mənən sarsılır, dərin psixoloji hallar keçirir. Ruhun söhbətindən bəlli olur ki, 18 yaşlı şuşalı oğlan (ruh) müharibədə girov düşmüş yüzlərlə soydaşı ilə birgə yüksək gərginlikli elektrik xətti qoşulmuş tikanlı məfillərlə əhatələnmiş qoyun yatağında saxlanılır. Elə bütün hadisələr də bundan sonra baş verir. Erməni xisləti öz işini görür. Bütün bunlar azmış kimi cavan oğlanı qoca bir xarici vətəndaşın ürəyini dəyişmək üçün donor olaraq satırlar. Bədəninin müxtəlif nahiyyələri ayrı-ayrı ölkələrə satılan cavan oğlanın ruhu rahatlıq tapa bilmir.

Müharibə mövzusunun bu cür işlənməsi, təhkiyə tərz, obrazlı ifadə və təsvir əsərin bədii dəyərinin göstəricisidir. "Dərd dalğa-dalğa dikəlib dənizə dönmüşdü, səbrin son sahillərini oya-oya uçurur, qər qədirdi. Duyğular dona-dona daşa, çınqıla çevrilir, ürəklərin burum-burum burulan boranlı göy üzündən gecə-gündüz daş-dolu yağır; daşlı-çınqıllı yağ yollar ümidlərin ayağını əzir, qəlbini qanadırdı" [4].

Müəllif təxminən otuzillik bir dövrü əhatə edən hekayəni Şuşanın azad olunması xəbəri ilə bitirməklə zaman və məkan strukturunun qəhrəmanın daxilində yaratdığı təlatümlərə son qoyur. Ruhunun belə başqa ölkədə qalmasına razı olmayıb Vətənə qaytarır.

Vahid Məmmədlinin "Hesab dərsi və ya müqəddəs 44" adlandırdığı hekayəsində müharibə həqiqətlərinin rəqəmlərin dili ilə bədii təhlilinin şahidi oluruq. Yazar əsərdə məğlubiyyət və qalibiyyət motivlərinin insan xarakterində hansı dəyişikliklərə səbəb olduğunu qəhrəmanın simasında özünəməxsus ibrətamiz mənalandırmalarla təsvir edir. On yaşlı İlkinin başına gələn oxucunu dərinlən sarsıdır. Şuşada məktəbə gedərkən İlkinə riyazi əməllər öyrədən erməni Samvel sonradan onun doğmalarının qatiline çevrilir. Şuşa türməsinə girov saxlanan balaca İlkinə qarşı törədilən insanlığa sığmayan işgəncələr, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin nümayəndəsi Admirale Ankoranın onu xilas edərək vətəninə qaytarması, Şuşanın alınmasında İlkin Kərimlinin tağı komandiri kimi göstərdiyi xidmətlər hekayənin mövzu və mündəricəsini təşkil edir. Sonralar İlkin Kislovodskda təsadüfən rastlaşdığı Samveldən qisasını alır. İlkinin Qarabağ uğrunda döyüşlərə qatılaraq Şuşa türməsinin divarlarına öz hesabını yazaraq düşməndən mütləq intiqamını alması ilə müəllif qəhrəmanın əxlaqi-mənəvi cəhətdən yüksəlişinə nail olur.

Bahar Bərdəlinin "Şuşanın dağları" hekayəsi Şuşanın işğaldan azad olunmasına həsr olunmuşdur. Hekayədə intiqam hissi ilə böyüyən Vüsalın doğma kəndlərinə qovuşması epizodik məqamlarla təsvir olunur. Qəhrəmanın daxilində yaşanan duyğular hekayədə təbii və emosional səslənir. "Yolu necə gədirdi bilmirdi, amma hara getdiyini yaxşı bilirdi! Birbaşa evlərinin üstünə çıxdı... Bu idi! Hə-hə! Bu nar, bu da tut... gilas ağacı yoxdu. Evə bitişik kafe-çayxana vardı. Görünür, evdən anbar kimi istifadə ediblər. Yarıaçıq qapıdan içəri girdi. Otaqda köhnə divan, stol-stullar... Baqqal dükənini xatırladı. Amma bir istilik, həzinlik, doğmalılıq vardı..." [6] Müəllif iki müharibənin insan taleyində yaşatdığı ağır məqamları qəhrəmanın simasında ümumiləşdirərək onu ideallaşdırır. Vüsalın qaçqın kimi anasının qucağında sürünərək keçdiyi yolu qalib əsgər simasında geri qaytarmaqla onun mənəvi cəhətdən yüksəlişinə nail olur.

Qərib Mehdinin "Məktub", Çingiz Abdullayevin "Körpə və kürən pişik balası", Nüşabə Əsəd Məmmədlinin "Üç gün cənnətdə" hekayələrində Gəncə hadisələri xatırlanır, günahsız insanların faciəvi şəkildə həlak olması oxucuda dərin kədər və təəssüf doğurur.

Nəticə / Conclusion

Bu ərəfədə yazılan hekayələri ümumiləşdirməli olsaq:

1) Məğlubiyyətin yaratdığı qisas hissinin uzun illər insanların psixologiyasında yaratdığı mənəvi ağrıların qələbə ruhuna köklənməsinin bədii inikası;

- 2) Zəfər sevinclərindən ilhamlanan yazıçıların vüsala çatdırdığı sevgi obrazları;
- 3) Qələbənin qazanılmasında, doğma torpaqlara qovuşmağın sevincini yaşadan unudulmaz şəhid, qazi obrazlarının ibrətamiz təsviri;
- 4) Sosial-mənəvi problemlərə yeni kontekstdən baxış;
- 5) Yurda qayıdış motivinin bədii cəhətdən dəyərləndirilməsi kimi bölgünün aparılmasını məqsəduyğun hesab edə bilərik.

Ədəbiyyat / References

1. 44 fəsil (hekayələr). Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2021.
2. Azad Qaradərəli. Bakı: Mücrü, 2021.
3. <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>
4. <https://edebiyatqazeti.az/news/gundem/6775-susanin-daglari>
5. <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/6528-mohlet-kinonovella>
6. <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/7405-o-zefer-gunleri-gunes-de-bizimleydi>
7. İradə Aytel. Biz yenə görüşdük. 44 fəsil (hekayələr). TEAS Press Nəşriyyat evi, 2021.
8. Qarabağ Azərbaycandır. Bakı: Mücrü, 2020.
9. Rahid Ulusel. “Vətən Mühəribəsi və ədəbiyyatda milli özünüdərk problemi”. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
10. Tehran Əlişanoğlu. “Vaqifə qayıdış həm də elə Qarabağın tarixinə qayıtmaq deməkdir”. Bütün yollar Şuşaya aparır. AYB, MİMTA, 2021.

Рассказы Отечественной войны

Ханифа Салифова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: henife.selifova87@mail.ru

Резюме. Победоносное окончание 44-дневной Отечественной войны, сопровождалось чрезвычайным подъёмом в литературе, как и во всех отраслях. В содержании вновь созданных произведений образ воина-победителя был воплощён в сочетании с образами Родины, скорбящей матери, любимой девушки. В статье к анализу привлечены конкретные литературные образцы повестей о победоносной войне. Основная цель статьи состоит в рассмотрении мотивов в новой парадигме исполненных духом победы военных повестей, содержания, идеи, внутреннего духовного мира, патриотизма образов.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабахская тема, Отечественная война, повесть, военная литература

Çingiz Əlioğlu poeziyasının erkən dövründə avanqard axtarışlar

Səbirə Müzəffərli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: sebirememmedova50@gmail.com

Annotasiya. XX əsrin əvvəllərindən formalaşan və konservativ dəyərləri inkar edən avanqardizm cərəyanı Azərbaycanda da öz yerini almışdır. Yaradıcılığında avanqard ruhun hökm sürdüyü şairlərdən biri də Çingiz Əlioğludur. Məqalədə Çingiz Əlioğlu yaradıcılığının erkən dövrlərində qələmə aldığı şeirlər əsasında müxtəlif istiqamətdə təhlillər yer alıb. Şeirlər mövzu, ideya, forma və məzmun cəhətdən interpretasiya olunub. Şairin istifadə etdiyi sadə və mürəkkəb məcazlar, poetik elementlər və poetik sintaksis, onların işlənmə məqamları vurğulanıb.

Açar sözlər: avanqard, sərbəst şeir, Çingiz Əlioğlu, obraz, forma, rakurs

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.03.2022; qəbul edilib – 18.03.2022

Avant-garde searches in the early period of Chingiz Alioglu's poetry

Sabira Muzaffarli

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sebirememmedova50@gmail.com

Abstract. The trend of avant-garde, which has been formed since the beginning of the 20th century and denies conservative values, has also found its place in Azerbaijan. Chingiz Alioglu is one of the poets whose work is dominated by avant-garde spirit. The article contains analyzes in various directions based on the poems written by Chingiz Aliyoglu in his early years. The poems are interpreted in terms of theme, idea, form and content. The simple and complex metaphors used by the poet, poetic elements and poetic syntax, points of their development are emphasized.

Keywords: avant-garde, free poetry, Chingiz Alioglu, image, form, perspective

Article history: received – 10.03.2022; accepted – 18.03.2022

Giriş / Introduction

Avanqard meyillər Azərbaycan poeziyasına XX əsrin əvvəllərindən gəlmiş, sənətkarların poetik fəaliyyətində öz izlərinin görünməsinə müvəffəq olmuşdur. Avanqard poeziya müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının prioritet mövzularından biri kimi müəyyənəşdirilmişdir. “Müasir dövrdə avanqard klassik təqlidi sənət növlərindən fərqli, çağdaş insanın fərqli psixologiya və həyat tərzinə uyğun yaradıcılıq üsulu hesab edilir” [1].

Avanqard – (avant-garde) fransız sözündən götürülmüş, yenilik gətirən, yeni moda formalaşdırın hərəkət kimi mənalandırılır. “Avanqard mövqe bu ki, - öndə sənətdir, yaradılışdır; arxada – “heç nə”, qaranlıq bilmərrə qaçılması uçurumları... - lap elə oradan gəlsək də, orada, oraya dönəcəyimiz yox; “hər şey irəlidə”: - Sənətdə, sabahdadır, məhz onun yaratdığı, yaradacağıdır...” [7, s.57]. Müasirlik, özündən əvvəl cızılan sxemləri pozma, keçmişin realistik ənənələrinə yeni nəfəs vermə, fərqi yanaşma, fərqli dünyaduyumu avanqardizmin və öz ətrafında topladığı avanqardların özünəxas xüsusiyyətləridir.

Çağdaş Azərbaycan poeziyasında öncül rakurs, avanqard ruh bütün yaradıcılığı boyu novator missiyasını davam etdirən Rəsul Rza və onun ədəbi məktəbinin davamçıları sayılan Əli Kərim,

Öz daxilinə boylanıb, içindəkiləri sözə gətirib, poetikləşdirmək şairdən xüsusi istedad tələb edir. “Rəsul Rza doğru qənaətə gəlir ki, poeziya qanuniləşmiş ölçü və qafiyə deyil, fikrin, hissin, qavrayışın poetik ifadəsidir ki, bu da başqa komponentlərlə birlikdə sözü şeirə çevirir” [5, s.256].

*Elə hey kiminsə
gələcəyindən qorxuram.
Qəfil deyəcəyi
bir neçə kəlmə
sözündən qorxuram.
Düşünürəm ki,
indi bu saat
oxucular gələcək.
Amansız müfəttişlər kimi
başımın üstünü kəsəcəklər.
“Sənin istedad biletin
yoxdur” - deyə,
yapışaraq yaxamdan
hansı bir naməlum,
qafiyə dayanacağındasa
məni itələyib
düşürəcəklər gecəyə [3, s.25].*

Yuxarıda misal gətirdiyimiz poetik parça sanki öz istedadından bixəbərliliyinin, özündən narazılığının ifadəsi kimi təcəssüm tapmışdır. O, bu misralarda üz tutduğu üslubun sərbəstliyindən, fikirlərinin düzgün ifadə olunmamasından narahatdır. Ancaq aydındır ki, hər bir üslub müəllifin özüdür və “canlı orqanizmi xatırladan hər şeir fərdi olduğu üçün onun poetik libası da özünəməxsusdur, digər şeirlərə bənzəmir” [5, s.258].

Çingiz Əlioğlu modern şairdir. Dövrün ən ümdə problemləri, çağdaş məsələlər, insanları düşündürən, aktuallığını heç zaman itirməyəcək mətləblər onun şeir rübabının şah pərdəsində vüqarla səslənir. Bu cür fikirlərin sətir-sətir dolaşdığı “Paxıllıq”, “Unuda-unuda gedirik elə”, “Ağlayan qadın”, “Qoca dünya”, “Əzizlərimiz”, “Alpinist dostumun söhbətlərindən” və bu kimi başqa poetik nümunələr şairin düşüncə qalaktikasının bariz nümunələri hesab olunur. Sözlər ətrafında dövrə vuran, sözün nazını çəkən Çingiz Əlioğlu həyat hadisələrinə orijinal baxış bucağından baxaraq sənətkarlıq süzgəcindən keçirir.

Mənaaltı sətirlər, hətta sözlərarası boşluqlarda gizlənən şair qələmi öz “insan konsepsiyası”nı irəli sürür.

*Zirvə yollarında dəyişir insan,
Ağıllı birisi qəfil kütləşir.
Hamıyla adam tək oturub-duran,
Bir ayrı birisi dönüb bütləşir [2, s.71].*

Poeziya insanı insanlığa çağırır. Misralardan da aydın olur ki, şeirin əsas tənqid hədəfi daim zirvə eşqində olan “ikiqütblü” insanoğlunun davranışı və dəyişimidir. Şairə görə iki cür insan vardır:

*Kimisi dərədən zirvəyə qalxır,
Kimisi zirvədən dərəyə baxır.
Kiminsə gözüne qaranlıq axır,
Kiməsə zirvənin günəşi gülür!.. [2, s.73]*

Həyatı ziddiyyətləri daha qabarıq əks etdirmək üçün şair təzadlı fikirlərə üz tutmuş, düşüncəsini sözlərin hökmü ilə təcəssüm etmişdir. Misralar daxilində, hətta pauzalar da belə başdan sonacan tənqid havası hiss olunsa da sonda şair optimist ruhunu uca tutaraq şeirini bu cür sonlandırır.

*Ən uca zirvələr-sonu görünməz,
Göylərdən də uca insan fikridir.
İnsan, tarix boyu, bitib-tükənməz,
Əzablı bir yolla, öz fikrindəki
Uca zirvələrin fəthinə gedir... [2, s.73]*

Çingiz Əlioğlu sözünü birbaşa deyən, sərbəst fikirlər söyləyən şairdir. Azad düşüncə, azad yaşam onun şeirlərinin ayrılmaz motividir.

*İstədiyin kimi düşünürsənsə,
Düşündüyün kimi danışsansa,
Danışdığın kimi varsansa,
Azadsan demək [2, s.9].*

Qəlbinin bütün qapılarını oxucuya açan şairin əsas məqsədi insanı daim azad olmağa, mövcud cəmiyyətin fikir əsarətindən qurtulmağa dəvət etməkdir.

Çağdaş Azərbaycan poeziyasının özül temalarından biri də “ağac” mövzudur. “Ağac obrazı mifik yaddaşda, eləcə də yazılı ədəbiyyatda həm də “Həyat ağacı” (həmçinin “Nəsil ağacı – Şəcərə-yi-Tuba”) kimi təqdim olunur və bu təqdimatda əsasən artım, yaşama bağlılıq, həyat qaynağı, əbədiyyət anlayışları ifadə edilir” [4]. Poetik fəaliyyətində sərbəst şeirə meyil edən və duyğularını bu axara yönəldən Çingiz Əlioğlu yaradıcılığında “ağac” məfhumuna poetik anlam vermiş və qəhrəmanlıq təcəssümü kimi dəyərlənən “Ömür ağacı”, “Ağaclar...qanadlar”, “Şamlıda” şeirlərində düşüncələrini bu obraz vasitəsilə sərgiləmişdir.

*Min əllə, min köklə tutub torpağı,
O sinə gəribdir tufana, selə.
Dumanlı, buludlu məğrur papağı
Yellənir səmada belədən belə [2, s.184].*

“Qoca Çınarın əfsanəsi” poeməsindən gətirilmiş nümunədə baş obraz illərlə Qarabağ elində torpağa sarılan şairin bədii sözlərlə bəzədiyi, mənalandırdığı, qocaman Çınardır. Bədii təxəyyülün məhsulu kimi yaradılan və poetik ifadələrlə rənglənən bu “dədə Çınar” tarixin bütün çətin sınaqlarından çıxmış Azərbaycanı və onun dözümlü xalqını xatırladır. Rəsul Rza lirikasında simvolik obraz kimi xarakterizə olunan “Çınar” Çingiz Əlioğlu poeziyasında da həm Azərbaycanın rəmzi, həm də xalq əzəmətinin ifadəsi kimi səciyyələnir.

*Beləcə döyüşdü böyük bir ölkə
Nə arxa, nə də ki, ön cəbhə vardı.
Vətəni sarıyan odlu səngərlər
Uzanıb, çinara gəlib çatırdı [2, s.191].*

Nəticə / Conclusion

Bir sözlə, Çingiz Əlioğlu poeziyası yalnız ideya və mövzu əlvanlığına görə deyil, metaforik cizgilərin və anakoluflar, inversiyalar kimi sintaktik fiqurların zənginliyi baxımından müasir döv-

rün parlaq nümunələri hesab oluna bilər. Fərdi üslubu, bədii dəyəri və yenilikləri ilə seçilən avangard şair – Çingiz Əlioğlu poeziyası daim diqqət mərkəzindədir.

Ədəbiyyat / References

1. Asif Hacı. Avangard ədəbi hərəkəti // [manera.az / index. php?newsid=4182](http://manera.az/index.php?newsid=4182)
2. Çingiz Əlioğlu. Günəşli dayanacaqlar. Bakı: Gənclik, 1984.
3. Çingiz Əlioğlu. Nikbinlik. Bakı: Gənclik, 1969.
4. Esmira Fuad. Səhəndin “Sazımın sözü” poemalar silsiləsində “ağac” mifopoetik obrazı // [xalqcebhəsi.az /news/ southazerbaijan/ 47445.html](http://xalqcebhəsi.az/news/southazerbaijan/47445.html)
5. Rafiq Yusifoglu. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Şirvan nəşr, 2009.
6. Tehran Əlişanoğlu. Analiz yazıları. Tənqid.net N-2 (2’2006).
7. Tehran Əlişanoğlu. T. Mustafayinin Ədəbiyyat söhbəti. Bakı: Alatoran, 2020.

Авангардные поиски в раннем периоде творчества Чингиза Алиоглу

Сабира Музаффарли

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: sebirememmedova50@gmail.com

Резюме. Тенденция авангарда, сформировавшаяся с начала XX века и отрицающая консервативные ценности, также нашла свое место в Азербайджане. Чингиз Алиоглу – один из поэтов, в творчестве которых преобладает дух авангарда. Статья содержит анализы в различных направлениях на основе стихотворений, написанных Чингизом Алиоглу в ранние годы его жизни. Стихи интерпретируются с точки зрения темы, идеи, формы и содержания. Подчеркиваются используемые поэтом простые и сложные метафоры, поэтические элементы и поэтический синтаксис, точки их развития.

Ключевые слова: авангард, свободный стих, Чингиз Алиоглу, образ, форма, ракурс

Mühacirət ədəbiyyatı

Məhəmməd Altunbayın yaradıcılığında soyqırımı siyasətinin ifşası

Abid Tahirli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: habidtahirli@gmail.com

Annotasiya. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış simalarından Məhəmməd Altunbayın yaradıcılığında erməni soyqırımının, tarixən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri ağlasığmaz cinayətlərin, ermənilərə xas nankorluq, xəyanət, satqınlıq, qəddarlıq kimi sifətlərin ifşası mühüm yer tutur. Müəllifin “Azadlığa uçan türk. Xatirələr” kitabının əsas qayəsi, ideyası, məzmunu həmin problemin obyektiv və konkret tarixi faktlar əsasında işıqlandırılmasına həsr olunmuşdur.

Məqalədə erməni soyqırımı ilə bağlı memuarda təsvir olunan çoxsaylı dəhşətli səhnələr, tükürpədicə epizodlar təhlil olunur, məkrli qonşularımızın soyqırım siyasətinin mahiyyəti açıqlanır, əsərin erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin xalqımıza qarşı törətdikləri bəşəri cinayətlər barədə həqiqətlərin ölkə və dünya ictimaiyyətinə daha dolğun çatdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi və bu gün də aktual olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: Mühacirət ədəbiyyatı, Məhəmməd Altunbay, xatirələr, soyqırım, soyqırımı siyasəti, bolşevik-daşnaq işbirliyi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.03.2022; qəbul edilib – 12.03.2022

Exposing the policy of genocide in Mohammed Altunbai's works

Abid Tahirli

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: habidtahirli@gmail.com

Abstract. The issues of Armenian genocide against Azerbaijanis, unspeakable atrocities committed by Armenians in Azerbaijani territories throughout history, and the exposure of treacherous traits, ingratitude, betrayal, villainy by Armenians occupy an important place in the work by Mohammed Altunbai, a prominent personality in Azerbaijani emigrant literature. The main idea of his work “The Turk flying to freedom. Memoirs” has been dedicated to the coverage of this problem on the basis of objective and concrete historical facts.

The study analyses the numerous scenes of the cruelty of the genocide against Azerbaijanis, depressing episodes detailed in these memoirs, and reveals the essence of the genocide policy of our insidious neighbors. It is highlighted that the work is of exceptional importance and is still relevant today in terms of more thoroughly presenting the truth about the crimes committed by Armenian-Bolshevik army against our people to the country and the international community.

Keywords: emigrant literature, Mohammed Altunbai, memoirs, genocide, policy of genocide, Bolshevik-Dashnak cooperation

Article history: received – 02.03.2022; accepted – 12.03.2022

Giriş / Introduction

Mühacirlərin bədii, publisistik irsində havadarlarından əvvəllər çar və Sovet Rusiyasından, daha sonralar isə Sovet İttifaqının rəhbərliyindən aldığı maddi və mənəvi dəstəklə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi tarixi cinayətlər, soyqırımı siyasəti mövzusu mühüm yer tutur. Bu mənfur və insanlıq adına ləkə olan siyasət sovet rejimi və kommunist ideologiyası dövründə pərdələnsə, qərəzlə saxtalaşdırılsa da, əsl həqiqət illər boyu susmayan və susdurula bilməyən mühacirlər tərəfindən qələmə alınmış və ifşa edilmişdir. Erməni vəhşiliyinə dair materiallara mühacirlərin yazdığı məqalə və memuarlarda – M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Qafqasya türkləri”, “Azərbaycanda rus koloni siyasəti”, M.B.Məhəmmədşadının “31 mart!”, “Milli Azərbaycan hərəkatı”, “Bakı qətləminin 20-ci ildönümü”, H.Münşinin “31 Mart!”, Ə.Yurdsevərin “Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr”, Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda...və bütöv bir ömür”, Mirzə Abay Dağlının “Onlar türklərdi”, Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”, Nağı Şeyxzamanlının “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” və s. kimi əsərlərində geniş rast gəlinir. Mühacirlər dövrü nəşrlərdə – “Yeni Qafqasya”, “Odlu yurd”, “Azəri türk”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Mücahid”, “Türk izi” (İstanbul), “İstiqlal”, “Qurtuluş” (Berlin), “Azərbaycan” (Ankara) və s. kimi mətbu orqanlarda bu mövzunu daim diqqət mərkəzində saxlamış, soyqırımı qurbanlarının xatirəsini yad etmiş, erməni qatillərin əməllərini lənətləmiş, çar və sovet milli siyasətinin əsl mahiyyətini açıb göstərmişlər.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan mühacirət tarixində bənzərsiz taleyi, özünəməxsus və maraqlı yaradıcılıq yolu ilə silinməz iz buraxan Məhəmməd Altunbayın (1911, Gəncə; 1987, İstanbul) irsində, xüsusi ilə onun “Hüriyyətə uçan türk” memuarında ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımının ifşası mühüm yer tutur. Əsərin nəşri taleyi müəllifin ömür yolu kimi çətin, keşməkeşli olmuşdur. Məhəmməd Altunbayın vəfatından iki il sonra onun həyat yoldaşı Mələhət Altunbay əlyazma üzərində işləmiş, əsəri çapa hazırlamış və 1989-cu ildə Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən “Hüriyyətə uçan türk. Məhəmməd Altunbayın xatirələri” adı ilə nəşr olunmuşdur [4]. Kitaba ön söz yazan Mələhət Altunbay əsəri “bir sıra tarixi hadisələrin canlı şahidi olan bir şəxsin, həm də qısa tərcümeyi-halı” adlandırır və təəssüflə bildirir: “1987-ci il dekabrın 28-də bazar ertəsi onu dəfn edərkən əsər hələ tam hazır deyildi, əlyazması hələ makinada yazılıb qurtarmamışdı. Əsərini kitab şəklində azad insanların oxuduğunu görə bilmədi. Azad Azərbaycanı və məmləkəti Gəncəni azad Məhəmməd Altunbay kimi təkrar görə bilmədi” [4, s.7]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.Altunbay Türkiyənin bir çox mətbu orqanı ilə, o cümlədən “Hüriyyət”, “Yeni səhər” qəzetləri, Azərbaycan mühacirət mətbuatı və “Azadlıq” radiosu ilə sıx əlaqə və əməkdaşlıq etmişdir. Onun ssenarisi əsasında “501 nömrəli kamera” adlı film çəkilmişdir. M.Altunbayın xatirələrindən ibarət “Düşmən gəlir. Tarixdə hüriyyətə uçan ilk adam” kitabı 1974-cü, 1976-cı və 1980-cı illərdə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Haqqında bəhs edəcəyimiz “Hüriyyətə uçan türk. Məhəmməd Altunbayın xatirələri” adlı kitab əvvəlkilərin təkmilləşdirilmiş, geniş variantıdır.

Kitabın adı ilə bağlı müəyyən qeydlər etməyə, dəqiqləşdirmələr aparmağa ehtiyac var. Mələhət Altunbay ön sözdə yazır ki, Məhəmməd Altunbayın kitabının adı “Tarixdə hüriyyətə uçan ilk insan”dır. Əsərin “Məhəmməd Altunbay” adlı avtobioqrafik hissəsində müəllif Türkiyədə Azərbaycan mədəniyyətinin tanınması ilə bağlı fəaliyyətindən bəhs edərkən yazır ki, hazırda xidmətlərimin davamı olan “Tarixdə azadlığa uçan ilk türk” adlı roman üzərində işləyirəm. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsər Ankarada “Hüriyyətə uçan türk. Məhəmməd Altunbayın xatirələri” adı ilə nəşr edilmişdir. Sonra kitab Bakıda “Altunbay Məhəmməd. Azadlığa uçan türk” adı ilə işıq üzü görmüşdür [1]. 2017-ci ildə isə kitab KİV-də dərc olunmuş müəyyən əlavələrlə son illər M.Altunbayın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı qələmə alınan bir sıra məqalə və müsahibələr də daxil edilməklə “Məhəmməd Altunbay. Azadlığa uçan türk. Xatirələr” adı ilə buraxılmışdır” [6]. Məsələ burasındadır ki, Türkiyədə və ölkəmizdə tədqiqatçılar əsərlə bağlı yazılarında da kitabın fərqli ad-

larla çıxdığına diqqət etmədən və yaxud fakta münasibət bildirmədən, müvafiq nəşriyyatın variantına istinad edirlər. Digər bir məsələ də diqqətçəkdir. Türklər adətən “Məhəmməd” sözünü “Mehmet” kimi, bizdə “Məhəmməd”, “Məmməd”, bəzən də “Mamed” kimi yazırlar. Əvvəllər bəzi müəlliflər “Məmməd Əmin Rəsulzadə”, “Mirzə Bala Məmmədzadə” yazsalar da, son vaxtlar bir qayda olaraq, həmin adlar rəsmi, elmi və kütləvi mənbələrdə “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, “Mirzə Bala Məhəmmədzadə” şəklində qeyd olunur. M.Altunbaydan bəhs edən müəlliflər onun adını gah “Məmməd”, gah da “Məhəmməd” kimi göstərir. Əlbəttə, bütün bunlar kiçik, lakin elmi dövrüyyəyə eyni cür daxil edilməsi vacib olan məqamlardır.

Odessa Ali Hərbi Hava Məktəbinin məzunu pilot Məhəmməd Altunbay Azərbaycanda repressiya dalğasının və bolşevik zülmünün gücləndiyi illərdə iki məsləkdaşı – Həsən və Cəlalla birlikdə “kommunist rejiminin dəmir pəncəsindən”, “kommunist terror təşkilatından”, “kommunist zülmündən”, “kommunist rejimindən”, “dünyanın ən böyük həbsxanasından” (Məhəmməd Altunbay) xilas olmaq üçün ölkədən çıxmaq barədə qərar qəbul edirlər. Onlar idarə etdikləri təyyarəni qaçırır və qəza səbəbindən İrana məcburi eniş edirlər. Burada bir müddət ağır şəraitdə yerli polislərin nəzarətində yaşayır və sonra Tehrandakı Türkiyə Səfirliyinin köməyi ilə Bağdada qaçmağa, 1941-ci ildə isə Türkiyəyə keçməyə müvəffəq olurlar. M.Altunbay Türkiyədə məskunlaşandan sonra nəinki, ixtisası üzrə işə düzəlir, ad-san, böyük uğurlar qazanır, hətta Türkiyədə “Nu. D. 38” adlı sərnişin təyyarəsinin ilk uçuş sınağını həyata keçirən pilot, ilk özəl “Göy Tur” aviaşirkətinin yaradıcısı və sahibi kimi adını Türkiyə təyyarəçilik tarixinə qızıl hərflərlə yazdırır. Bu sahədə tarixi uğurlara imza atması ilə yanaşı, Məhəmməd Altunbayı işğal altında inləyən ana Vətənin taleyi dərindən narahat edir, düşündürür. O, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 1949-cu ildə Ankarada təsis olunan Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılmasında yaxından iştirak edir, Türkiyənin, eləcə də mühacirlərin mətbu orqanları ilə sıx əlaqə saxlayır və əməkdaşlıq edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, M.Altunbay mühacirlərin Ankarada nəşr etdikləri aylıq ictimai fikir məcmuəsi “Mücahid”də (1955-1964-cü illər, cəmi 59 nömrə) 20 məqalə dərc etdirmişdir.

Bu sətirlərin müəllifi Məhəmməd Altunbayın həyat və yaradıcılığına, onun memuarının və digər publisistik əsərlərinin ideya-məzmununa, xarakterik cəhətlərinə dair öz araşdırmalarında [12; 11, s.305-307] müəyyən yer ayırsa da, bütövlükdə M.Altunbay irsinin tədqiqini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Mühacirət ədəbiyyatının səriştəli tədqiqatçısı fil.e.d. Nikpur Cabbarlının özünün də qeyd etdiyi kimi, memuarı ilk dəfə daha əhatəli təhlil etmiş, onun ideya-bədii xüsusiyyətlərini dəyərləndirmişdir [3]. Fil.e.d. Şahbaz Musayev “Azərbaycanlıların soyqırımı mühacirət nəsrində (Məhəmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” memuarı əsasında)” adlı məqaləsində toxunduğu problemi kifayət qədər dolğun işıqlandırmışdır [7]. Bundan əlavə S.Hüseynova [5], C.Seyidzadə [9], Faiq Balabəyli [2] və digər müəlliflər də “Azadlığa uçan türk” memuarından bu və ya digər dərəcədə bəhs etmişlər. Türkiyədə M.Altunbayın həyatı və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər geniş bəhs edildiyini yazmaq olar. Qardaş ölkədə təyyarəçilik və film istehsalı sahələri ilə bağlı nəşr olunan dərgi və kitablarda M.Altunbayın fəaliyyətinə dair xeyli yazılara təsadüf edilir. Azərbaycan mühacirət problemi ilə məşğul olan prof.dr. Səbahəddin Şimşir [10], dos.dr. Salih Özkan [8] və digərləri M.Altunbayın həyatı və irsi haqqında müəyyən tədqiqatlar aparmış, məqalələr dərc etmişlər.

Üç hissədən, 34 yarımşərtlövhdən ibarət memuar ideya-məzmun cəhətdən aktual, mövzu baxımından maraqlı, cəlbədic, çoxplanlı, tarixi epizodlarla zəngin və təsirli, dil, üslub, sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən dolğun və diqqətəlayiqdir. Mövzusuna və müəllifin məqsədinə görə memuarı üç hissəyə bölmək olar: Məhəmməd Altunbayın özü və yaxınları haqqında avtobioqrafik məlumatlar vermək, bəşəriyyətə üzqarası olan kommunist rejiminin, bolşevizmin antibəşər mahiyyətini açmaq, ermənilərin tarixi cinayətlər və vəhşiliklərlə dolu türk düşmənçiliyini, xalqımıza qarşı soyqırımı planlarını, onların xain, nankor və qəddar xislətini göstərmək və ifşa etmək. Xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırımı siyasətinin, dəhşətli cinayətlərin, qətlə, qırğın və terror aktlarının ifşası əsərin əsas qayəsi və hədəfini özündə ehtiva edir. Fil.e.d. Nikpur Cabbarlı yazır ki, hələ uşaq yaşlarında rus əsgərlərinin barbarlığının, erməni xəyanətinin canlı şahidi olan M.Altunbay baş verən hadisələrin mahiyyətinə varmağa, onların səbəbini özü üçün aydınlaşdırma-

ğa çalışırdı. 1920-ci ilin mayında Gəncə üsyanının vəhşicəsinə yatırılması, minlərlə günahsız soydaşının, o cümlədən qadınların, uşaqların, südəmər körpələrin xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilməsi, atasının gözləri qarşısında güllələnməsi 9 yaşlı Məhəmmədi dərinə sarsıtmış, onun uşaq qəlbində ömrünün sonuna qədər sağalmayacaq yaralar açmışdı [6, s.66]. Fil.e.d. Şahbaz Musayev həmçinin fikrini davam etdirirmiş kimi yazır: “Memuarda erməni xisləti, mənfur qonşularımızın xalqımıza qarşı yeritdiyi soyqırımı siyasəti, rus istilasının gətirdiyi fəlakətlər, sovet siyasi rejiminin mahiyyəti heç vaxt yaddan çıxmıyacaq, qandondurucu hadisələr fonunda təsvir olunur. Əsər erməni xislətini ən xırda detallarına, ən kiçik zərrlərinə qədər açmaq baxımından əhəmiyyətli və ibrətamizdir” [7, s.35].

Əslində memuarın “Ah, bu ermənilər, ah, bu ermənilər” [4, s.17], “Düşməndən qaçış” [4, s.62], “Anamın gözyaşları” [4, s.103], “Ağlama ana, ağlama” [4, s.105], “Div kimi güclü Hambarsum anamı beş-altı metrə kənara tulladı” [4, s.107], “Namus düşməni ermənilər” [4, s.119], “Öldürülən körpələr və analar” [4, s.131], “Belə düşmən görünməmişdir” [4, s.143], “Erməni vəhşiliyi” [4, s.148], “Ölülər, ölülər, ölülər” [4, s.159], “Ana bətninə qədər enən kin” [4, s.168], “Talan, aclıq, qıtlıq” [4, s.216] və s. yarımşərlövhələri əsərin məzmunu, mövzusu barədə ilkin fikir yaradır. Hər biri ayrılıqda bitkin publisistik əsər təsiri bağışlayan bu yazılarda müəllif erməni soyqırımı, cinayətləri, vəhşiliyi, xəyanəti, oğurluğu, kəmfürsətliliyi haqqında real mənzərə, obyektiv və təsirli təəssürat yaratmaq, oxucunu inandırmaq, dərinə düşündürmək üçün epik lövhələrdən hadisələri təsvir və təqdim etməyin ən əhatəli və imkanlı formasından yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Böyük Zəfər günlərini yaşadığımız bu əlamətdar günlərdə M.Altunbayın memuarı tarixin dərslərindən nəticə çıxarmağa, unutmazlığa son qoymağa, mənfur qonşuların yalanına, hiyləsinə inanmamağa səsləyir. Gəncə üsyanının ruslar tərəfindən qan içində boğulduğu, sakinlərə amansız divan tutulduğu bir vaxtda maskalanmış, mənfur, nankor “soysuz, ruhsuz və əxlaqsız” erməni qonşular əsl simalarını göstərməyə başladılar. Evlərindən didərgin salınmış, yaxın adamlarını itirmiş məğrur və cəsur Gəncə qadınları ilə onların qarşısını kəsib qızıl, cəvahirat tələb edən erməni atlılarının qarşılaşması səhnəsi və dialoqu o gün olduğu kimi, bu günə, gələcəyə də bir xəbərdarlıq, bir çağırışdır. Erməni atlılarından biri onların istəklərinin yerinə yetiriləcəyi halda təhlükəsizliklərinin təmin ediləcəyi vədini verir: “Elə bu vaxt güclü bir qadın səsi erməninin səsinə batırdı: - Ey analarım, ey bacılarım, bu ermənilərin sözlərinə inanmayın. Bunlar çörəyimizi, duzumuzu, suyumuzu və hətta torpağımızı belə bölüşdüyümüz nankor ermənilərdir. Bunlara əsla inanmaq olmaz, inanmaq olmaz. Bəli, güvənmək olmaz, çünki yüz illərdən bəri vətənimizdə yaşamalarına baxmayaraq, zərrə qədər də vəfa hissində sahib olmadıqlarından bu gün düşmənimizlə birləşib bizə qarşı cəbhə yaratdılar” [4, s.108]. Gənc və bəstəboy qadının danışdıqlarından məlum olur ki, Leninin əsgərləri Bakıya girər-girməz illərdən bəri qonşuluq etdiyimiz ermənilər gecəyarısı onların qapısını sındıraraq evlərinə girmiş, iki körpəsi ilə ərinin başını kəsmişlər: “...evimə qayıdanda balalarımın cəsədi üzərindən, baxın, bu köynəyi tapdım... Bizim dostcasına və insancasına qonşuluğumuzun müqabilində canavar ruhlu erməni dostlarımız körpələrimin qanı ilə köynəklərinə baxın görün, nə yazmışlar: “Ermənilər, türkləri öldürün ki, gözəl Gəncə şəhəri bizim olsun” [4, s.109].

Bu hadisələr baş verərkən Məhəmməd kiçik yaşlarında idi. Lakin gözünün qabağında, ətrafında cərəyan edən olaylar, ermənilərin törətdiyi ağlasığmaz faciələr onun taleyində, yaddaşında dərin və əbədi izlər buraxmışdı. M.Altunbay memuarda kədər dolu hissləri, həyəcanlı anları, ürək dağlayan duyğuları babasının himayəsində böyüyən, babasının hərtərəfli qayğısı sayəsində ev-eşik, mənsəb, pul-para sahibi olan yetim-yesir Ambarsumla anasının rastlaşdığı səhnədə böyük ustalıqla təsvir və təqdim etmişdir. M.Altunbayın saf qəlbli anası Gəncə qadınlarını mühasirəyə alan erməni atlılarının başçısını – Ambarsumu tanıyan kimi fikirləşir ki, o mənim burada olduğumu görən anda qaçıb gələcək, məni qurtaracaq. Amma ana yanırdı. Körpəlikdən küçələrə atılan, bir tikə çörəyə möhtac olan, Məhəmmədin babasının himayəsində doğma övlad qayğısı ilə böyüyən Ambarsum və onun qardaşı Mkrtiç indi həm libas, həm xasiyyətə tamamilə dəyişmiş, əsl xislətləri ilə cəllad, qaniçən görkəmində onun qarşısına çıxmışdı. Əslində Altunbayın anası Bəyim Sultanla Ambarsumun qarşılaşdığı səhnə və onların dialoqu xeyrin şərə, doğrunun yalana, məhəbbətin nif-

rətə, xeyirxahlığın nankorluğa, humanistliyin qəddarlığa, düzgünlüyün hiyləgərliyə, mərhəmətin qəzəbə, abırın həyasızlığa, bəsirətin nadanlığa, ədalətin zülmə, günahsızın qatilə, mərdin namərdə qarşı fəryadı, üsyanı idi. Nankor və nadürüst Ambarsum arxalı köpəklərə xas səsə rəhmli və qayğıkeş Bəyim Sultana onların dövrünün keçdiyini bildirəndə Məhəmmədin anası dözmür, ona hid-dətlə keçmişini xatırladır: “Bu nə danışığ tərzidir, abırsız erməni? Atamın ölüm halında küçədən tapdığı iki yetimdən biri sən deyildinmi? Ata-ananızı elə o ermənilər öldürməmişdilərmi, məgər? Səni ölümdən qurtaran, böyüdüb oxudan atam deyildimi? İyirmi beş il atamın çörəyi ilə böyümə-misənmi? Axır on ildə atam sizi sərvət sahibi, ev sahibi, ailə sahibi etmədimi?” [4, s.110]. Ambar-sum ermənilərə xas həyasızlıqla bildirir ki, mənim indi iki məqsədım var, biri “türklərin kökünü qazımaq”, digəri “Leninin yanında vəzifə qazanmaq”. Ambarsumun dedikləri erməni-bolşevik quldurlarının xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı siyasətinin ifadəsidir. Tarixi hadisələri, erməni-türk qarşıdurmalarını göz qabağına gətirsək, burada Ambarsum yolunu azmış, qudurmuş təsadüfi fərd yox, ermənilərin ümumiləşdirilmiş obrazı təsiri bağışlayır. Bəyim Sultanın, digər qa-dınların ona və silahdaşlarına ünvanladığı “Allahsız”, “ikiüzlü”, “alçaq”, “nankor”, “abırsız”, “mur-dar”, “rusun, Leninin nökrü”, “vicdanları lənətlənmiş”, “ürəkləri, gözləri qan tutmuş”, “qatil”, “yalançı, saxtakar, türk düşməni”, “namus düşməni” sözlərini 1905-1907-ci, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və müstəqilliyin ilk illərindən xalqımıza qarşı dəhşətli cinayətlər, qətlamlar, qırğınlar, terror aktları törətmiş, sovet rejiminin repressiya və sürgün siyasətinin həyata keçirilməsinə rəvac vermiş, on minlərlə azərbaycanlı qanına qəltan etmiş, yüz minlərlə soydaşımızı doğma ocağın-dan didərgin salmış, şəhərləri, kənd və qəsəbələri yandırmış, viran qoymuş vəhşi qəbiləyə – ermə-nilərə bütövlüklə şamil etmək olar.

Nəticə / Conclusion

Memuarla bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlirik:

- bolşevik rejimi və kommunist ideologiyasının göstərişi ilə ölkəmizdə Gəncə üsyanının, erməni-bolşevik quldurlarının törətdiyi qırğınların əsl mahiyyəti saxtalaşdırılsa da, Məhəmməd Altunbay Azərbaycan xalqının cismən yox edilməsinə hesablanmış bu bəşəri cinayəti, soyqırımı si-yasətini, vəhşiliyini ifşa etmiş, həqiqəti bütün çıpaqlığı ilə açıb göstərmişdir.

- müəllif konkret tarixi fakt və hadisələrə, şahidi və iştirakçısı olduğu olaylara istinad edə-rək, erməni-bolşevik birləşmələrinin Gəncədə törətdiyi cinayətləri, onların çirkin niyyətlərini kifa-yət qədər ətraflı əsaslandırmış, belə demək mümkünsə, Gəncə hadisələrinin publisistik stenoqra-mını qələmə almışdır;

- bolşevik-daşnak birləşmələri Gəncə üsyanını yatırarkən yalnız milli mənsubiyyətinə görə uşaq, qadın demədən minlərlə azərbaycanlı ağılasığmaz vəhşiliklərlə qətlə yetirilmiş, maddi-mədə-ni, tarixi abidələri məhv etmiş, milli nə varsa, ona qənim kəsilmişlər;

- memuar xalqımızın istiqlalına və istiqlalına susamış ermənilərin tarixi cinayətlərini, vəhşi-liklərini öyrənmək və nəticə çıxarmaq baxımından ibrətamiz mənbə, yaddan çıxarılmayacaq isma-ricidir;

- əsər erməni-bolşevik ittifaqının soyqırımın dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirildiyini qətiyyətlə söyləməyə əsas verir;

- memuar erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin xalqımıza qarşı törətdikləri bəşəri cinayətlər barədə həqiqətlərin ölkə və dünya ictimaiyyətinə daha dolğun çatdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir və bu gün də aktualdır.

Ədəbiyyat / References

1. Altunbay Məhəmməd. Azadlığa uçan türk. Bakı: Maarif, 1994.
2. Balabəyli Faiq. Dünyada ilk təyyarə qaçıran azərbaycanlı – Qatı açılmamış səhifələr. xeberle.com. 5 may 2015.
3. Cabbarlı Nikpur. Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: Elm və təhsil, 2011.

4. Hürriyyətə uçan türk. Mehmet Altunbayın hatıraları. Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları (Hazırlayan Melahet Altunbay), № 36. Ankara, 1989.
5. Hüseynova S. Məhəmməd Altunbayın "Azadlığa uçan türk" memuarında tarixi gerçəkliyin bədii inikası". Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 3, 2018.
6. Məhəmməd Altunbay. Azadlığa uçan türk. Xatirələr. Bakı: Xan, 2017.
7. Musayev Şahbaz. Azərbaycanlıların soyqırımını mühacirət nəsrində (Məhəmməd Altunbayın "Azadlığa uçan türk" memuarı əsasında)". Azərbaycan MEA, Filologiya və Sənətsünaslıq, № 2.
8. Özkan Salih. Bir Azərbaycanlı mülteci. Mehmet Altunbay. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2019, № 17 (1).
9. Seyidzadə Cahaxanım. Azadlığa uçan ilk türk. "Ədəbiyyat qəzeti, 31 mart 2018.
10. Şimşir Sebahəddin. Türkiyədə yaşayan Azərbaycan türkləri. Ankara: 2013.
11. Tahirli Abid. "Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı: CBS, 2005.
12. Tahirli Abid. Amerikadan gəlirəm. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 8-14 noyabr 2001.

Разоблачение политики геноцида в творчестве Мохаммеда Алтунбая

Абид Тахирли

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: habidtahirli@gmail.com

Резюме. В творчестве одной из известных личностей в азербайджанской эмигрантской литературе Мохаммеда Алтунбая важное место занимают вопросы геноцида армян в отношении азербайджанцев, неопишуемые злодеяния армян на азербайджанских территориях в течение всей истории, разоблачение сугубо армянских предательских черт, неблагодарности, продажности, злодейства, характерных им. Основную идею его произведения «Турок, воспаряющий к свободе. Воспоминания» составляет освещение данной проблемы на примере конкретных исторических, объективных фактов.

Статья исследует многочисленные сцены зверств геноцида против азербайджанцев, душевраздирающие эпизоды, описанные в этих мемуарах, раскрывает сущность политики геноцида со стороны наших коварных соседей. До республики и всего мирового сообщества доводится правда о бесчеловечных преступлениях, содеянных армяно-большевистскими вооружёнными отрядами, достоверность которой имеет неоценимое значение и актуальна и сегодня.

Ключевые слова: эмигрантская литература, Мохаммед Алтунбай, воспоминания, геноцид, политика геноцида, большевистско-дашнакское взаимодействие

**Yeni dövr ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuliyə həsr edilmiş şeirlər
(Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” əsəri əsasında)**

Pəri Hübətova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: hasanlipari@gmail.com

Annotasiya. Yaşadığı dövrdən günümüzədək öz aktuallığını qoruyub saxlayan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında da ayrıca öyrənilmişdir. Mühacir ədəbiyyatşünas Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” adlı doktorluq dissertasiyasında şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı geniş məlumatlarla yanaşı, şairə həsr olunan əsərlər haqqında da ilk məlumatlar verilmişdir. Adətən, XVI-XVII əsrlərdə şairlər sələflərinə olan heyranlıqlarını nəzirə, təxmis və s. formalarda yazılan əsərlərlə ifadə edirdilərsə, bu ənənə tədricən dəyişməyə başlamış, artıq XIX-XX yüzilliklərdə Füzuliyə həsr edilmiş şeirlərə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, Səlim Rəfiq XIX əsrdən dissertasiya işi yazıldığı dövrdək (1942-1945) olan zaman kəsində Füzuliyə həsr olunmuş şeirləri bir araya toplayaraq elm aləminə təqdim etmişdir. Qeyd olunur ki, həmin nümunələrdə Füzuli obrazını müxtəlif formalarda yaratmağa çalışan şairlərin əsərlərinin hər biri özüməxsusluğu ilə seçilir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, Səlim Rəfiq, şeir, şair, əsər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.03.2022; qəbul edilib – 16.03.2022

**The poems devoted to Mahammad Fuzuli in the literature of new period
(On the basis of the work “Fuzuli” by Salim Rafiq Rafioghlu)**

Pari Humbatova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: hasanlipari@gmail.com

Abstract. The creative work of Mahammad Fuzuli, which has maintained its relevance since the present day, has also been studied in Azerbaijani emigrant literature. Along with the life and creative work of the poet, the first information about the works dedicated the poet have also been given in the dissertation titled “Fuzuli” by emigrant literary researcher Salim Rafiq Rafioghlu. In general if in the 16th-17th centuries poets expressed their admiration for their predecessors in the forms of nazire, tahmis and etc., this tradition gradually began to change, and in the 19th-20th centuries, special attention was paid to poems dedicated to Fuzuli.

The article points out that in the period of 19th century up to the time of writing his dissertation (1942-1945), Salim Rafiq presented to the scientific world the poems he collected, dedicated to Fuzuli. It is noted that in these examples of works the poets tried in various forms to create the image of Fuzuli with the originality in each of them.

Keywords: Mohammad Fuzuli, Salim Rafiq, poem, poet, work

Article history: received – 01.03.2022; accepted – 16.03.2022

Giriş / Introduction

Dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) yaradıcılığı yaşadığı dövrdən günümüzədək hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, şairin qəzəlləri dildən-dilə gə-

zərək müxtəlif məclislərdə oxunmuş və onun şöhrətini daha da artırmışdır. Füzulinin yaşadığı dövr-dən başlayaraq bir sıra şairlər ondan bəhrələnərək bədii nümunələr qələmə almış və şairə olan rəğ-bətlərini göstərmək üçün nəzirə, təxmis, iqtibas kimi şeir formalarına müraciət etmişlər. Dövrün tə-ləb və xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, düşüncələrin dəyişdiyi kimi, şairlərin fikirlərinin ifadə şəkilləri də dəyişmiş, artıq XIX-XX yüzillikdə Füzuliyə həsr edilmiş şeirlərə də üstünlüklər verilmişdir. Son-rakı dövrlərdə müxtəlif ədəbi növlərdə yazılmış əsərlərdə Füzulinin ədəbi obrazı yaradılmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Məhəmməd Füzuli ilə bağlı tədqiq edilən sa-hələrdən biri də şairə həsr olunan əsərlərdir. Bu istiqamətdə olan tədqiqatlar yalnız görkəmli ədə-biyyatşünas Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu tərəfindən geniş və ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Lakin, təəssüf ki, müəllifin “Füzuli” adlı doktorluq dissertasiyası son illərdə işıq üzü görmədiyindən alimin bu sahədəki elmi fəaliyyəti tədqiqatdan kənarda qalmış, hətta “Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəm-məd Füzuli obrazı” adlı dissertasiya işində müəllifə istinad belə edilməmişdir [5].

Səlim Rəfiqin “Füzuli” adlı dissertasiyasının “Füzulinin təsiri və şöhrəti” adlandırdığı IV fəslində şairin dünya ədəbiyyatında yeri, mövqeyi, şairə müraciət edən ədəbiyyatşünaslar, alimlər və onun haqqında qələmə alınan nümunələr barədə geniş söhbət açılır. Həmin fəsildə yaşadığı dövrdən başlayaraq çoxlu sayda yazılan nəzirə, təxmis və iqtibaslar Füzuliyə olan hörmət və ehti-ramın göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. Yeni dövrdən isə daha çox Füzuliyə həsr edilən əsərlər çoxalmağa başlayır. Doğrudur, Füzuli sənəti bütün dövrlərdə şairlərin ilham mənbəyi olmuş, onun şeirlərinə müxtəlif formalarda müraciətlər edilmişdir. Ancaq Səlim Rəfiq öz tədqiqatında bu cə-hətlə yanaşı, bədii ədəbiyyatda şairə həsr edilmiş şeirlərə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Alimin tədqiqatından məlum olur ki, Füzuliyə şeir yazan ilk müəlliflərdən biri XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Ziya Paşadır. O, illərlə çalışaraq ərəb, fars və türk dillərində qələmə alınmış di-
van ədəbiyyat nümunələrini toplayaraq 3 cildli “Xərabat” adlı antologiyasında bir araya gətirmiş-dir. Müəllif bu məcmuənin ön sözündə Füzuli haqqında “Yanıqdır o aşiqin kitabı, nəzmində qo-xar cigər kəbabı” [1, s.331] misralarını qələmə almışdır. Lakin bu misralar Namiq Kamal, Tahir Olğun kimi ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır. Namiq Kamal Ziya Paşanın an-tologiyasına qarşı “Təxribi-Xərabat” adlı əsər qələmə almış və qeyd etdiyimiz misralar haqqında belə demişdir: “... kəndimi Xərabatda deyil, baxça qapısı lokantalarında zənn ediyorum. Əfv bu-yurursunuz, ama şu “cigər kababı” məzmunu “nə qoxmuş söz, nə iyrənc təsəvvür” deməkdən bir türlü kəndimi alamayacağım” [1, s.331]. Lakin müəllifin kəskin tənqidi yalnız Füzuli haqqında ya-zılan misralarla deyil, ümumilikdə, antologiya ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, birlikdə fəaliyyət göstə-rərək yeni bir türk ədəbiyyatı yaratmaq istədikləri bir vaxtda Ziya Paşanın xalq ədəbiyyatını deyil, divan ədəbiyyatını üstün tutması Namiq Kamalın qəzəbinə səbəb olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Namiq Kamalın oğlu Əli Əkrəm də şairə “Füzuliyə” adlı qitə həsr etmişdir [1, s.335].

Səlim Rəfiqin tədqiqatlarından görünür ki, Füzuliyə ithaf olunmuş digər bir şeir Tofiq Fikrət qələmindən çıxmışdır. XIX əsrdə yaşayan müəllif əski türk ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlanmış, yaradıcılığının ilk dövrlərində klassik şairlərdən bəhrələnmişdir. “Musâhabe-i Edebiyye”, “Hafta-i Edebî”, “Harâbât’tan Bir Sahife” başlıqlı yazılarında nəinki klassik janrların dəyərindən bəhs et-miş, Füzuli, Nədim kimi böyük şairlər haqqında da məlumat vermişdir. “Harâbât’tan Bir Sahife” adlı yazısında müəllif Füzulini “en hakikî, en büyük şairimiz” kimi dəyərləndirmişdir [2, s.11]. Tofiq Fikrətin ədibə olan heyranlığı yalnız bununla bitməmiş, şairə şeir də həsr etmişdir. “Gözün-də Şölənüma mehri-atəşini-İraq” misrası ilə başlayan bu şeirdə müəllif Füzulinin sevgisini, eşqə olan münasibəti, qarşılıqsız məhəbbətin onda yaratdığı ruhi vəziyyəti təsvir etməyə çalışmışdır:

*O hüsnü əsmərə məftunluğu əzəldəndir,
Onun qəmilə Füzuli həyata düşməndir [1, s.332].*

Göründüyü kimi, şeirdə Füzulinin məşuqa məftun olduğundan və ona qovuşa bilmədiyi üçün bütün dünyaya düşmən kəsildiyindən bəhs edilir. Tofiq Fikrət şeirdə Füzulinin simasını da

təsvir etməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı Ebru Özgün şeir haqqında “Eski şiir üzerine düşünmeye devam eden Fikrət’in sürekli referans olarak başvurduğu Fuzûlî için portre şiir yazması da bu anlamda dikkate değerdir. “Âveng-i Tesâvîr”in ilk şiirini oluşturan “Fuzûlî”de şairin fiziksel ve ruhsal portresini tasvir eder” [2, s.119], – deyərək şairin xarici görünüşünün təsvirini portret olaraq dəyərləndirmişdir. Lakin fikrimizcə, hər hansı bir əsəri portret adlandırmaq üçün nümunədə təsvir olunan görünüşün bütün incəlikləri, kiçik detalları öz əksini tapmalıdır. Lakin Tofiq Fikrətin bu şeirində isə biz bu incəlikləri görmürük. Əsərlə bağlı digər bir fikir isə Süleyman Nazifə aiddir: “Fikrət bir şeirində Füzulinin simayi-məsnəvisini iradə etmək (göstərmə, təqdim etmə) xüsusunda böyük qüdrət göstərməmişdir” [1, s.332]. Bir nümunəni nəzərdən keçirək:

*Bu çöhrə çöhreyi-qəm, çöhreyi-məhəbbətdir,
Məhəbbətin ana təsiri pürqarabətdir [1, s.331].*

Verilən misralardan məlum olur ki, eşqin, məhəbbətin Füzuliyə verdiyi izzətlərdə bəxşlərində həzin bir dalgınlığa, üzündə qəm səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, burada Tofiq Fikrətin əsas məqsədi portret yaratmaq deyil, fikrli, qəm içində olan Füzulinin qəlbində keçirdiyi hisslərin onun simasında da öz əksini tapdığını göstərməkdən ibarətdir.

Füzuliyə ithafən yazılan digər bir nümunə Süleyman Nazif tərəfindən qələmə alınan “Diyari-Füzuli” adlı şeirdir. Müəllifin özü tərəfindən “Fəryad” deyə vəsfləndirilən əsərdə, adından da görüldüyü kimi, Füzulinin boya-başa çatdığı, yaşayıb-yaratdığı vətəmindən, doğma diyarından söhbət açılır. Tarixə nəzər yetirsək, 1914-cü ilə qədər İraq Osmanlı dövlətinin tərkib hissəsindən biri olmuşdur. Birinci dünya müharibəsi zamanı Osmanlı dövləti ilə İngiltərə krallığının toqquşması nəticəsində İraq 1914-cü ildə qismən, 1918-ci ildə isə tamamilən Osmanlıların əlindən çıxmışdır. Tarixdə baş verənlər dövlətin bütün sahələrinə öz təsirini göstərdiyi kimi, ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir. Milliyyətçi bir şair olan Süleyman Nazif İraqın, Füzulinin vətəni olan Bağdadın itirilməsinə laqeyd qala bilməmişdir. Şairlə bağlı Zibəyde Şenderin yazır: “İraq, Osmanlı coğrafiyasının bir parçası olaraq, Süleyman Nazif üçün Anadolu’nun herhangi bir şəhri kadar vatan toprağıdır. Bu bilinçle İraq’ın kaybı, onun için Anadolu’dan herhangi bir şəhərin düşməna terki kadar üzüntü verici bir durumdur. Şübhəsiz, bu qüvvətli duyğusal bağda, İraq’ın aynı zamanda İslam tarixi için de önemli bir bölge olmasının payı vardır” [6, s.188]. Beləliklə, vətəni Osmanlı dövləti üçün olan ağır itki və klassik ədəbiyyatın nadir incisi olan Məhəmməd Füzuliyə olan sevgi “Diyari-Füzuli” şeirinin ərsəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Şeir Füzulinin qəzəlindən götürülmüş bir beytlə başlayır. Əsərdə Süleyman Nazif xəyalən Bağdada gedir, dağılmış, kimsəsiz qalmış torpaqlarda gəzərək şairin ruhunu orada hiss edir:

*Bu gün, Füzuli, məsaibpənah olan türbən,
Gümüm içində əminim ki, ağlayır bizsiz;
O binəvayi-fəraqız ki məskənü mədfən
Vətən də olsa, qəribiz.. yetimi-tarixiz!.. [1, s.332]*

Səlim Rəfiqin qeydinə görə, Füzuliyə həsr edilmiş şeir müəlliflərindən biri də Əhməd Cavad olmuşdur. Onun “Füzuli” şeiri dilinin sadəliyi, lakonikliyi, səlisliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə Əhməd Cavad Füzulinin öz elində səs-səda doğurmasından, ulduz kimi parlamasından, böyük şair olmasından bəhs etmiş, şairin ilham qaynağının isə sevdidi əsmər qızın olduğunu göstərmişdir. Müəllif

*Elmü irfan qazanmağa gitdiyi yerdə
Əsir oldu, aşıq oldu bir qumral qıza [1, s.334] –*

deyərək Füzulinin müəllimin qızına aşiq olduğu rəvayətinə işarə etmişdir. Bununla yanaşı, müəllif “hər şairə bir içim mey sundu Füzuli” [1, s.334] – deyərək Füzulinin özündən sonra gələn şairlər üçün mənbə, bir irs qoyub getdiyini, şairlərin ondan bəhrələndiyini göstərməyə çalışmış, onun məşhurluğunu vurğulamışdır.

Füzuliyə şeir həsr edən digər bir müəllif isə Cəlal Yusifdir. “Füzuli haqqında” adlandırdığı şeiri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, müəllif Füzulinin “*Degilsən çoxdan, ey gərdun, cahan seyrində yoldaşım*” [3, s.209] misrası ilə başlayan qəzəlini təxmis etmişdir:

*Füzuli vəsfini bəndən təmənnə etdi sırdaşım,
Qalib heyətdə aqlım hər tərəf dövr eylədi başım,
Özü öz vəsfini etmiş dedim, iştə vətəndaşım,
“Degilsən çoxdan, ey gərdun, cahan seyrində yoldaşım,
Nola xəmə olsa qəddin, səndən artıqdır mənim yaşıım”* [1, s.334].

Verilmiş nümunədən məlum olur ki, Cəlal Yusif bu təxmisi bir dostunun xahişi əsasında qələmə almışdır. Müəllifin bunu vurğulamasının əsas səbəbi isə, şübhəsiz ki, Füzuli kimi böyük sənətkarı vəsf etməyin onun üçün çox çətin olmasını göstərmək olmuşdur.

“Başlanğıcdan tanzimat devrinə qədər edebiyat tarihimize dair manzum bir muhtıra” kitabının müəllifi kimi məşhur olan türk şairi Tahir Olğun Füzulini maraqlı formada vəsf etmişdir. Onun Füzuli haqqında yazdığı şeir, bir növ, şairin qısa bioqrafiyası təsiri bağışlayır. Belə ki, əsər Füzulinin Bağdadda anadan olması ilə başlayır, gəncliyi, təhsil alması ilə davam edir və şairin dünyadan köçməsi ilə yekunlaşır:

*Hala da yaşayan və ölməz olan
O şair zuhura gəlmiş Bağdaddan.*

*Gəncliyini vəqf etmiş elmə nəfsini.
Həbibdən almış ədəb dərslərini... [1, s.335]*

Bundan başqa müəllif şeirdə Füzulinin “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Badə”, “Hüsnü Eşq”, “Şikayətnamə”, “Hədiqətüs-süəda” kimi əsərlərinin adını da çəkmişdir ki, bu da Tahir Olğunun şairin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduğunu göstərir.

Azərbaycan şairi Məmməd Rahimin “Qüdrət nəğmələri” adlı kitabında Füzuliyə həsr edilmiş “Dedi, getdi” rədifli şeiri yer almışdır. Əsərdə Füzulinin bir qıza aşiq olub sevgi dərindən şeir yazmasından, sevdiyi qızın isə bivəfa olmasından danışılır:

*Füzuli aşiqdi bir şux gözələ,
Dərdini söylərdi şeirə, qəzələ.
Ömrünün baxçası döndü xəzələ.
Dilində bivəfa yar dedi, getdi [4, s.248].*

Müəllifin Füzuli ilə bağlı “Füzuli! Həyatın qütbətdə keçdi” – misrası ilə başlayan başqa bir şeiri də vardır [4, s.147]. Lakin bu şeir Səlim Rəfiq tərəfindən dissertasiyaya əlavə edilməmişdir. Fikrimizcə, haqqında danışılan şeir dissertasiya yazılan zamandan (1942-1945) daha sonra qələmə alındığı üçün Səlim Rəfiqin əsərində öz əksini tapmamışdır.

Səlim Rəfiqin dissertasiyasını yazdığı dövrdə Füzuli ilə bağlı çap edilən ən sonuncu əsər Tofiq Əbdürrəhman Tanyolaç tərəfindən qələmə alınmışdır. Sərbəst şeirdə yazılan bu əsəri nəzərdən keçirdikdə şairin Füzulini dərindən öyrəndiyini, ondan yararlandığının şahidi oluruq. Şeirin müxtəlif yerlərində “Leyli və Məcnun” əsərinə işarə etmiş, “Rüsvət deyildir deyə almazlar salamını”, – deyərək “Şikayətnamə” əsərindən nümunə vermişdir. Bundan başqa, Səlim Rəfiq Tanyolaçın şeirindən “kıyılarda oturan bilməz dəniz halını” misrasından çıxış edərək “Tanyolaçın bu misrasında Füzuli təsiri çox barizdir” fikrini söyləmiş və nümunə olaraq Füzulinin “Nə bilsün bəhri-halın ol ki nüzülgahı sahilidir” misrasını vermişdir [1, s.337].

Səlim Rəfiq öz tədqiqatında Füzuliyə şeir həsr etmiş daha iki şəxsin adını çəkmişdir. Nəcati Sayar və Talha Aksoy adlı bu şəxslər Səlim Rəfiqin tələbələri olmuş və yeni-yeni şeir yazmağa başlamışlar [1, s.338].

Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun tədqiqatında daha sonra müxtəlif dövrlərdə yazılmış şeirlərdə, təz-kirə və məcmuələrdə Füzulinin adı çəkilmiş ayrı-ayrı misra və beytlər təqdim olunur.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, aydın olur ki, Səlim Rəfiqin “Füzuli” tədqiqatına qədər şairə həsr edilən əsərlər bir araya toplanılmamış və araşdırılmamışdır. Səlim Rəfiq ilk dəfə öz dissertasiyasında ədibin bir şair kimi tanındığı vaxtdan dissertasiya yazılana kimi qələmə alınan bütün əsərləri bir araya toplamışdır. Bu baxımdan Səlim Rəfiqin bu araşdırması füzulişünaslıqda yeni bir addım kimi dəyərləndirilməli, sonrakı tədqiqatlarda da alimin bu sahədəki elmi qənaət və nəticələrindən istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası) III cild. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu. Füzuli. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
2. Ebru Özgün. Təvfiq Fikret'in şiirində bir imge olaraq geleneğin üç zirve portresi: Fuzûlî, Nedîm ve Nef'î. Akademik Sosial Araştırmalar dergisi, yıl: 3, sayı: 11, nisan 2015, Təvfiq Fikret özel sayısı.
3. Məmməd Rahim. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Avrasiya-press, 2006.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Mövlamova Mehriban. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli obrazı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Bakı, 2018.
6. Zübeydə Şenderin. Süleyman Nazif'in “Fuzûlî-i Bağdâdî'den Nef'î-i Erzurumî'ye” (Firâk-i İrak) başlıqlı metnində osmanlı kimliyi. T.C. Türk işbirliyi ve koordinasyon ajansı başkanı. Avrasya etüdləri 49/2016-1.

Стихи, посвященные Мохаммеду Физули в литературе современного периода (на основе произведения «Физули» Салим Рафига Рафиоглу)

Пери Гумбатова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: hasanlipari@gmail.com

Резюме. Творчество М.Физули, сохранившее свою актуальность по сегодняшний день, в отдельности изучалось и азербайджанским эмигрантским литературоведением. В докторской диссертации под заглавием «Физули» литературоведа-эмигранта Салима Рафига Рафиоглу, помимо обширных сведений о жизни и творчестве поэта, впервые сообщается о посвященных ему произведениях. Обычно, если в XVI-XVII веках поэты выражали своё восхищение предшественниками в формах назире, тахмис и др., постепенно эта традиция стала меняться, и в XIX-XX столетиях особое внимание отводилось стихам, посвященным Физули.

В статье указывается, что в отрезок времени (XIX век) вплоть до времени написания им диссертации (1942-1945) Салим Рафиг представил научному миру собранные им стихотворения, посвященные Физули. Отмечено, что в этих образцах произведений поэты пытались в разных формах создать образ Физули с присущей каждому из них самобытностью.

Ключевые слова: Мохаммед Физули, Салим Рафиг, стихотворение, поэт, произведение

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı

Eldar Muğanlı poeziyasında sosial-siyasi motivlər

Qəndab Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: gendab16@gmail.com

Annotasiya. Görkəmli şair, publisist Eldar Muğanlı Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatının üçüncü nəsillə nümayəndələrindən biridir. Uzun illər İranda Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və mətbuatının inkişafına xidmət edən E.Muğanlı şairlik və publisistik fəaliyyəti ilə yanaşı, ədəbi tənqid, tərtib və tədqiqat işləri ilə də məşğul olur. Aktiv sosial çalışmaları ilə yaxşı tanınan şair həm də mükəmməl şəxsiyyəti – yüksək mədəniyyəti və nəcib insani keyfiyyətləri ilə seçilən ziyalılarımızdandır.

Bu məqalədə Eldar Muğanlı poeziyasının əsasını təşkil edən sosial-siyasi motivlərindən – onun dara çəkən həzin, nisgilli, yüksək estetik dərəcəyə malik, ideya cəhətdən əhəmiyyətli poetik dünyasından bəhs edəcəyik.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, poeziya, Eldar Muğanlı, sosial-siyasi motiv, milli azadlıq, metaforik

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 15.02.2022; qəbul edilib – 28.02.2022

Socio-political motives in the poetry of Eldar Muganli

Gandab Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: gendab16@gmail.com

Abstract. An outstanding poet, publicist Eldar Muganli is one of the representatives of the third generation of the national democratic literature of South Azerbaijan. E.Muganli, who for many years has been serving for the development of Azerbaijani literature, culture and press in Iran, in addition to his poetic and journalistic activities, is also engaged in literary criticism, compilation and research. The poet, known for his active social activities, is also one of the intellectuals distinguished by a perfect personality – high culture and noble human qualities.

The article will discuss the socio-political motives underlying the poetry of Eldar Muganli – his mournful, sorrowful, highly aesthetic, ideologically significant poetic world.

Keywords: South Azerbaijan, poetry, Eldar Muganli, socio-political motive, national freedom, metaphorical

Article history: received – 15.02.2022; accepted – 28.02.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatı heç bir dövrdə qüvvətli siyasi hadisələrlə, kütləvi hərəkətlə, xalq həyatı ilə XX əsrdə olduğu qədər həmahəng səslənməmişdir. Beləki, Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatının təşəkkülünün məhz bu əsrin 40-cı illərinə aid olması bir təsadüf deyildir.

Professor Vüqar Əhmədinin də qeyd etdiyi kimi, “XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrdə yaşamış Azərbaycan ziyalıları danışq dili əsasında ədəbi dilimizi qurmağa, əsərlərinin (istər bədii, istər publisistik) dilini xalqa yaxınlaşdırmağa çalışmışlar. Ana dilinin zəngin, təbii və həyatı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə onlar bir tərəfdən xalq dili zəminində ədəbi dili formalaşdırmağa çalışmış, ikinci bir tərəfdən, əsərlərinin bədii təsir gücünü artırmaqla xalq psixologiyasına daha güclü təsir göstərmiş, üçüncü bir tərəfdən, sonrakı dövrlər üçün örnək-ədəbi məktəb yaratmışlar” [2, s.183] ki, həmin məktəbin yetirmələrindən biri də Eldar Muğanlıdır.

1960-cı ildə Cənubi Azərbaycanın Muğan Mahalında bir kəndli ailəsində dünyaya göz açan Eldar Nüsrət oğlu Muğanlının uşaqlıq və gənclik illəri təlatüm və təbəddülatlar, müharibə və inqilablar əsri olan XX əsrdə keçmişdir. 19 yaşına qədər doğulduğu kənddə, sonralar isə Təbrizdə yaşayan Eldar Muğanlı, eyni zamanda sosiologiya elmləri üzrə ali təhsil və şəhər planlaşdırma elmi üzrə elmi dərəcə almışdır. Şeir və məqalələri dövrü mətbuat və internet səhifələrində mütəmadi olaraq yayımlanır. Hal-hazırda Tehranda yaşayır və bir sosioloq kimi sosial tədqiq işləri ilə məşğuldur, eyni zamanda 2011-ci ildən yaratdığı “İshiq”(www.İshiq.net) internet dərgisinin baş yazarı vəzifəsində çalışır.

Ədəbi prosesə daxil olandan bu günə qədər bu prosesdən ayrılmayan E.Muğanlının fəaliyyəti o taylı, bu taylı Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbi-mədəni cəmiyyətin diqqətindən yayınmamışdır. 2021-ci ilin oktyabr ayında Hümmət Şahbazinin redaktorluğu ilə Eldar Muğanlının 60 illiyinə həsr edilən “60 yaşın şərəfli həyat yolu” adlı kitabı çapdan çıxdı. 5 bölümdən ibarət olan kitabda şairin 60 illiyi münasibəti ilə keçirilən yubiley tədbirindəki çıxışların mətni, şairin haqqında yazılan 4 məqalə, 60-a yaxın şeir, 5 ədəbi-tənqidi məqalə və 80-ci illərə aid jurnalistlik fəaliyyəti ilə bağlı müsahibələri verilmişdir.

Bu kitab vətənpərvər şairin həyat və yaradıcılığını tamamilə əhatə etməsə də, E.Muğanlı haqqında tərtib edilən ilk sanballı kitabdır və şairin bu günə qədərki həyat və fəaliyyəti haqqında oxucuda müəyyən təəssürat yarada bilər. Kitabda Həsən İldırım, Nasir Davaran, Mürtəza Məcdfər, Ərşəd Nəzəri, Hacı Herizli, Nəriman Nazim, Hadi Qaraçay, Ramiz Taynur, Zəhra Yasəmən, Abdulla Yalçın, Rövnən Novruz, Həbib Fərşəf, Rəhim Xiyavi, Fəriba Mürtezayi, Kubra Mirhüseyni, Heydər Arazlı və Əlirza Miyanalı Eldar Muğanlının həyat və yaradıcılığına öz münasibətlərini bildirmişlər [10].

Əsas hissə / Main Part

Eldar Muğanlı 1975-ci illərdən sonra yetişən çağdaş Güney Azərbaycan şairlərindəndir. O, ədəbi yaradıcılığa erkən – 16-17 yaşlarından başlasa da, ana dilində yazdığı ilk şeirləri İran İslam İnqilabından (1979-fevral) sonra fəaliyyətə başlayan dövrü mətbuatda, xüsusilə Təbrizdə nəşr olunan “Foruğ azadı” (1979-cu ildən yeni nəşrə başlayıb) gündəliyində, Bakı radiosunun Cənubi Azərbaycan redaksiyası verilişlərində və Azərbaycanın Sovetlər dövrü mətbuatında yayılmışdır.

Bütün varlığı – yaradıcı ruhu və əməli fəaliyyətləri ilə mənsub olduğu millətin mənəvi dəyərlərinin keşiyində duran, şair-publisist missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirən, Azərbaycan ədəbi və sosial fikrinin inkişafına xidmət edən E.Muğanlı daima qəlbindəki saf, təmiz, ilahi sevginin işığıyla addımlayır.

سنوگی بیر دریادیر ساکیت دایانماز
اینسانی سنومەین اونو دویانماز
سنوگیسی اولمایان شاعر اولامماز

شاعرين قدرتي محبتددير. – دئين انلدار موغانلى نجه ده بير لازيمي معنايا، گرکلى ايستيه توخونور. او دا کى، انله باشلانيشيندان دنيير:- سئوگيسى اولمايان اينسانى دويمايلاق. دوزو، انله بو معنا منجه دوزگون فيکير، اينسانى آمالدير. اونا گوره کى، نجه اولار سئوگيني دوشونمەن، دويمادان اينسانى آمالى داشييباسان؟ هله قالسين کى، انلدار دئين کيمي تام معنادا دئسک، محبتى اولمايان شاعر اولامماز. [9, s.7]

*“Sevgi bir dəryadır, sakit dayanmaz,
İnsanı sevməyən onu duyammaz.*

*Sevgisi olmayan şair olammaz,
Şairin qüdrəti məhəbbətdədir,*

– deyən Eldar Muğanlı bir lazımı mənaya, gərəkli istəyə toxunur: Sevgisi olmayan insanı duymayacaq. Düzü, elə bu mənə fikrimizcə düzgün fikir, insani amaldır. Ona görə ki, necə olar sevgini düşünmədən, duymadan insani amalı daşıyan? Hələ qalsın ki, Eldar deyən kimi tam mənada desək, məhəbbəti olmayan şair olammaz”. Bu sətilər Əlirza Miyanalının E.Muğanlının 90 lirik şeirini ehtiva edən “Şeir məcmuəsi” adlı ilk kitabına həsr etdiyi məqaləsindəndir.

Muğanlının şeirlərinin bir hissəsi 1990-cı ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Yəhya Şeydanın ön sözü ilə “Həyat yollarında” adlı kitabında nəşr edilmişdir. O vaxtlar gənc şairin ürəyindəki işığı sezən ustad Yəhya Şeyda kiçik ön sözündə yazır: “Həyat yolları eniş-yoxuşlu, dönüm-döngəlidir. Bu yolun karvanı sədaqət və məhəbbət vasitəsilə məqsədə çata bilər. Həyatın yollarının ayrımında müxatirələr, boğuntular və sıxıntılar pusquda yatıb. Onu ötən yolçuda səbir, istiqamət və dözümlər gərəkdir. Yoxsa, əyri-buruq, ilan kimi bir-birinə qıvrılmış keçidlərdən salamat can qurtarmaq mümkün deyildir. “Həyat yollarında” adlı bu məcmuə Eldar Muğanlının taleyini, keçdiyi həyat yollarını əks etdirir. O, bu həyat yollarında xeyli məziqələrə tuş olub, kövrək qəlbi sıxıntılar və əzablar çəkmişdir. Lakin ümid və inamla bu yolları keçib sınaqlardan alnıaçıq, üzüağ və müzəffər çıxmışdır”.

Cənub poeziyasında milli demokratik ədəbiyyatın ilk dövrlərinə xas olan pafos, çağırış, üsyan, haray nidaları sakit və səssiz təbiətli Muğanlının yaradıcılığının əvvəllərində yazdığı şeirlərinin əsas motivini təşkil etsə də, onun haray və etirazları pafosdan, hay-küydən, çığırtı və epotajdan uzaq, bir qədər içədonük və bədbin əhvali-ruhiyyə ilə müşayiət edilirdi. Baş mövzuları vətən, ana dili, milli kimlik, milli azadlıq, əmin-amanlıq, sülh, məhəbbət, təbiət gözəllikləri və s. olan bu şeirlər, adətən klassik heca və əruz vəznlərində yazılmışdır. Bu ruh halı sarsılmaz iradəli, prinsipi- al xarakterli şairin yaradıcılığının sonrakı mərhələlərində onun poetik təxəyyülünün dərin psixoloji qatlara enir, yeni bədii ifadə, forma, məzmun və mənalarla üzə çıxır, tənqidçi-ədəbiyyatşünas Əhməd Şaya Alavun “Eldar Muğanlının həyat yolları” adlı məqaləsində yazdığı kimi “Təkamül döyüşü al Günəş tək insanın qaranlıq yollarına qızıl şüalar saçır” [1, s.52].

Zaman göstərdi ki, qələm dostlarının və xüsusən də ustad Y.Şeydanın xeyir-duası gənc şairə düşərli olmuşdur. Güney poeziyasına yeni səs, yeni rəng qatan Muğanlı çətin, sərt, keşməkeşli “həyat yollarını” büdrəmədən qət edərək “ümmanların sorağında” “axan ulduzlarla” azadlıq Gü-nəşinə doğru irəliləyir:

*Sayrışır səmada yenə ulduzlar,
Sanki bu fikrimə gülümsəyirlər.
Fikrimdə fikrimdən bir fikir doğar;
Elə bil ulduzlar belə deyirlər:
Yandırır odumuz zülmətin kökünü,
Yandıqca bəzən də yox oluruq biz.
Bu gərgin döyüşdə axsaq da hər gün,
Günəşə yol açır bu axmağımız.*

“Axan ulduzlar” adlı şeirində doğma ana torpağının qucağında vətən, azadlıq uğrunda canlarından keçən fədailər, mücahidlər, şəhidlər səmanın döşündə sayrıışan ulduzlara bənzədilərək kiçik bir mətn parçasında iki – “Ulduz” konsepti ilə “Fədai” konseptinin assosiasiyasından “Ulduz İnsan” və “Ulduzların axışı” (*İnsanın öz amalı uğrunda mücadiləsi – yanması*) ilə – irəliləmənin (*Təkamül*) “Yaşamaq yanmaqdır” konseptual metaforası yaranmışdır. Bu metaforalar burada “Ulduz” və “Ulduzların axışı” konseptlərinin “Fədai” və “Təkamül” konseptlərinin köməyiylə anlanılmasında öz koqnitiv funksiyasını yerinə yetirirlər.

Bundan başqa elə həmin mətnin sadəcə bir “*Fikrimdə fikrimdən bir fikir doğar*” misrasında üç dəfə təkrarlanan “f” samitinin qüvvətli alliterasiyası fikrin, düşüncənin fonetik obrazını yaradır və bununla baş verən hadisənin bədii təsirini daha da artırır.

Ümumiyyətlə, Muğanlı yaradıcılığının son mərhələsinə aid olan əksər “Yarımçıq söz” (1997, *mübariz şeirimizin bayraqdarı ustad Həbib Sahirin nisgilli ölümünü anarkən*), “Üşütmə” (2009), “Küçələrə açılan yaşıl qapılar” (2010), “Torpaq ögey olmaz” (2011), “Bənövşə” (2011, *Nüsrət Kəsəmənlinin “Yumul bənövşəm, yumul” şeirinə nəzirə*), “Sevgi günümüz” (2012), “Bu torpaq vətənimdir” (2012), “Qaranquş” (2013), “Bütövlük” (2013), “Qaşla göz arasında” (2018), “İtgilər” (2020) və s.) şeirlərində belə assosiativ ifadə üsuluna rast gəlmək olur.

Əlbəttə, təkcə müharibə və inqilabları ilə deyil, həm də sənət əsərlərinin hüdudsuz müxtəlifliyi ilə tarixdə qalan XX əsrin övladı olaraq get-gedə bərkdən-boşdan çıxıb təcrübələnən, püxtələşən Muğanlının şeirləri də ideya-bədii, forma və məzmun cəhətdən kamilləşir, sonralar sərbəst şeir formasında siyasi motivli fəlsəfi-psixoloji şeirlərə daha çox üstünlük verir.

Eldar Muğanlı lirik şairdir. Muğanlı lirizminin bütün cazibədarlığı, sirri-sehri isə onun ideya gücündə, məcazlarında, çox funksiyalı metaforik anlamlarında, oksimoron ifadələrindədir. Sakit, mülayim, təmkinli və təvazökar təbiətli şairin daxili iztirablarının, məhsulu olaraq ortaya yumşaq-kəskin bir lirizm çıxır: Qan ağlayan sevinc, aşkar sirr, kiçik böyüklük, məğlub qəhrəman, həsrətli vüsəl və s. Bu ifadə xüsusiyyəti şairin poetik təxəyyül və təfəkkürünün sonsuzluğunu, üslubunun bənzərsizliyini təmin edir.

“Üşütmə” şeirində həzin-həzin üşüyən lirik məni ürəyinin başına yağan qarın soyuqluğundan çox kirliliyi üşüdür və bu üşütmə ilə oxucunun ürəyində elə bir atəş yaxır ki, onu yalnız parçalanmış vətənimizin azadlığı və bütövlüyü sevinci söndürə bilər.

*Qar yağır ...
Qar yağır ürəyimin başına
İçini itirmiş
Tamını unutmuş
Qara bir qar;
Qəribədir ruzigar...!*

Şair sadəcə yazmır, yazdıqlarını yaşayır, yaxud da yaşadığı anları yazır və yaşadıklarını oxucuya yaşatmağı, onu düşündürməyi də bacarır. Odur ki, misraları üşüyən dünyanın üşüyən anlarında donub əbədi diri qalır. Bu məhrəmliyi, bu həzinliyi isə oxucuda yalnız E.Muğanlı kimi həssas, kövrək ürəkli, dərin düşüncəli, səssiz duyğuyüklü sənətkarlar yarada bilər.

*Qar yağır ürəyimin başına,
Qara bir qar.
Bulanır ağ çiçəkli qızıl aynam,
Üşüyür bənövşəli dünyam.
Canlanır aynamda
Qasırğaya düşmüş cılız bir dağ;
Ətəyi çırkab,
Başı çılpag.
Yazığım gəlir belə dağa,*

*Belə havaya.
Yazığım gəlir belə qara,
Belə ruzığara...*

E.Muğanlının əksər şeirlərində misra özündən öncəki misranın açması kimi gəlir, ona görə də oxucuda maraq doğurur, həyəcan yaradır, onu fikirlərinin arxasınca çəkib apara bilir:

*Şəhərin ruhuna hopur
Susuzluğa axan bahar;
Yaşıllaşır qapılar
Yaşıllaşır küçələr;
Yaşıllaşır xəzəllənmiş şəhər [11].*

“Ana” şeirində isə şairin ana, vətən, azadlıq, xoşbəxtlik, vüsal həsrətləri həsrət obrazında birləşir və burada intim lirika yenə də qüvvətli vətənpərvərlik motivləri ilə kəşifir.

*Ayrılığın od qalayır sinədə,
Alovlanır görüşünə ürəyim.
Arzularım gül açmasa, yenə də
Vüsal eşqi gərəyimdir, gərəyim [8, s.30].*

Köhnə həsrətləri ilan kimi soyulub qabıqdan çıxan lirik mən artıq yeni bir arayış izindədir; “İNQİLAB” istəyir, çox “sevdiyi Səttarxanın bayrağını” dalğalandırmaq üçün yeni Səttarxanlar istəyir. Bunu həm də “30 illik qəhrini udan saralmış küçələr, qərubsəmiş qapılar, payızlaşmış, “İNQİLAB”dan “AZADİ”yə can atan” şəhər istəyir.

*Küçələrə açılan qapılarda
Bahar qoxusu var,
Payız qoxusu var;
Küçələrə açılan qapılarda
Neçə ildir döyüşür
Payızla bahar [11].*

E.Muğanlı romantikası yüksək xəyali əhval-ruhiyyəni, həyatın parlaq cəhətlərinin səciyyəsi-ni əks etdirən keyfiyyətdir və realist şairin həyatın bu və ya digər tərəflərinə münasibətini göstə-rir. Odur ki, sənətkarın real zəminlə əlaqəsi heç kəsilmir. Muğanlı poeziyasında həyat həqiqəti prinsipi zamanının mütərəqqi ideyalarına bağlı olduğundan özünün daha dolğun ifadəsini tapır.

“Yarımçıq söz” şeirində qaranlıq, zülm, zülmət, şər simvollarını ifadə edən kölgə obrazı rəmzi obrazdır və eyni zamanda mənbə domen – zülm maşını, mexanizmi, güc konseptidir. Misra-dan misraya keçdikcə libasını dəyişir və metoforikləşir:

*Kölgələr sərilib şəhərin üstünə
Ürəyi irinli,
Gözü kinli,
Nəfəsində zülmət qoxusu,
Səsində gecə qoxusu...*

Metaforadan metaforalar doğulur. Ancaq burada mənbə domenin anlaşılması hədəf domen-lərin anlaşılmasından o qədər də asan deyildir. Mənbə domenin insan, qorxu, ruh və s. hədəf do-menləri vasitəsilə konseptuallaşması mənbə domenin daha aydın anlaşılmasına, nakam şairin (*Hə-bib Sahirin*) ölüm anının daha orijinal və təsirli təsvir və tərənnümünə kömək edir.

*Dalğasız bayraq kimi
Asılı qalır eyvandan
Barmaqları düyünlü,
Gözləri səhərin pəncərəsinə tikili,
Ağız açıq,
Sözü yarımçıq;
Boğazında düyünlənən “AH” sözümlü,
yoxsa “AZA...” [5]*

Muğanlının ana laylası tək həzin və kövrək lirikasının özəyində siyasi motivlər durur. Bu isə şairin siyasi məfkurəsinin iliyinə qədər işlədiyinə, pozitiv və saf enerjilər kodlanmış hiss və duyğularına tamamilə hakim olduğuna dəlalət edir.

*Üşüyür duyğularım,
Közündən pay umuram.
Görünməz yuxuların.
Gözündən pay umuram.*

*Düşübdür dilə sevgim,
Aylara, ilə sevgim.
Pozulur belə sevgim,
İzindən pay umuram.*

*Gecikib ilk baharım,
Talanıb sevgi varım.
Çoxuna yox qərarım,
Azından pay umuram.*

*Əriyir yerə kölgəm,
Oynadır atını qəm.
Çəkilib dara nəğməm
Sözündən pay umuram.*

*Ürəkdə bitənimсэн,
Gül üstə ötənimсэн,
Pay verən vətənimсэн,
Özündən pay umuram [3].*

“Duyğuları üşüyən, sevgisi dilə-dişə düşüb hicrandan pozulan, nəğməsi dara çəkilən” lirik mən ən çətin anında ürəyində bitən vətən eşqinə sarılır, ondan kömək umur. Burada intim lirika qüvvətli vətənpərvərlik motivləri ilə kəşifir.

Poetik aləminin dərinliklərinə qəvvəs tək baş vuran Muğanlı yaradıcılığının bütün dövrlərində zamanəsinin və yaşadığı cəmiyyətin həyatında baş verən sosial hadisələrinə, mədəni-tarixi məsələlərinə öz münasibətini bildirmişdir. 2012-ci ilin avqust ayında İran Azərbaycanının Qaradağ mahalında baş verən güclü zəlzələ nəticəsində 300-400 nəfərə qədər insan ölmüş, bir çox kəndlər tamamilə məhv olmuşdur. Buna baxmayaraq, xalqın matəmli günlərdə İran Dövlət Televiziyası şənlik və əyləncə proqramlarını davam etdirir, zəlzələdən bir-iki gün sonra isə Mərkəzi dövlət orqanı elan edir ki, zəlzələ olan bölgədə hər şey normaldır və aidiyyatı təşkilatlar böyük məşinlərlə uçub-tökülən evləri düzəltməlidirlər. Bu xəbər azərbaycanlı əhalinin təəssüf və hiddətinə səbəb olur. Halbuki həmin günlər hələ o uçqunların altında cənazələr və çoxlu ölümlər qalmışdır. Bu

hadisə şair Muğanlının həssas könül rübabını “Qaradağım” (2012), şeiri ilə dilləndirir. Şeirdə “*diri-diri basdırıldıq*” ifadəsi də bundan irəli gəlir:

*Qollu-qanadlı qırıldıq,
Diri-diri basdırıldıq,
Kürəyimizdən vurulduq,
Mənim iyidim, qoçağım,
Qaradağım!*

*Zaman yatmadı yatıma,
Qəm ələnmiş həyatıma,
Duman çöküb bayatıma,
Kədər yağır qoşmam, ağım,
Qaradağım! [4]*

“*Bayrağa çevrilmiş səhər*”(2020) şeiri lirik qəhrəmanın konkret ruhi vəziyyətinin təzahürüdür. Lakin Muğanlı yaradıcılığında ümumiyyətlə, şairin şəxsiyyəti ilə onun lirik qəhrəmanı arasında möhkəm əlaqə, vəhdət mövcudluğu bu qəhrəmanın fikir, həyəcanlarını nəinki şairin mütləq özünün, hətta bütün millətinin, bəşəriyyətin fikir və həyəcanları kimi qəbul etməyə əsas verir.

*Ayağa qalxıb dərinləndən köks ötürdü,
Yürüdü dan yerinin keçidinə,
Səhərin sərin nəfəsi sızdı sinəsinə.
Üfüqin dərinliyində açılırdı bənövşənin laylay açılışı,
Laylalara qoşulurdu torpağın gözündə yaralı uçuşu,
Halqalanmışdı qan boyalı şəfəq günəşin boynuna,
Yerlə-göy arasında tikili qalmışdı baxışı ona.*

Bu cür mətnlərdə şairin poetik təxəyyülü dil və düşüncə proseslərinin mürəkkəb əlaqə sisteminin yaradıcısına çevrilir. Oxucu mübaliğələr, epitetlər, təşbehlər, metaforalar, obrazlar bolluğunda, adətən, qeyb olur. Metaforalar burada müxtəlif koqnitiv (*poetik, semantik, linqvistik*) funksiyaları yerinə yetirir.

*Səhər əmizdirdikcə baxışlarını,
Tamsındı beynində ləpələnen qızılı illərini, mavi nisgillərini.
Gözlərində gilə-gilə göyərdi işıq qoxusu,
Ürəyində ərim-ərim əridi gecə qorxusu.
Daraldı şəfəq, sıxıldı günəş,
Yayıldı bənövşənin açılışına torpaq boyalı diləklər,
Dalğa-dalğa dalğalandı, bayrağa çevrilmiş səhər [7].*

Bu mətnə ritmlik sintaktik paralellərlə yanaşı, buradakı bütün qrammatik formaların assoziativ semantikasından yaranır. Ritmik nitq parçasını isə daha çox ovqat tamamlayır.

Nəticə / Conclusion

Təhlillərimiz belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, E.Muğanlı poeziyası avanqard meyilli, fəlsəfi düşüncə poeziyasıdır və bu düşüncə dünyası bütünlüklə sosial-siyasi motiv daşıyır. Örnək şeir nümunələrindən də gördüyümüz kimi bu poeziya mental fonda mövcud olmayan yeni mənalar üçün əlverişli mühit yaratmağa qadir Eldar Muğanlı dilində gerçəkliyin yeni təqdimatıdır.

Bu poeziyanın estetik kamillik dərəcəsi isə daima yeni poetik məzmun və məna axtarışlarında olan şairin zəngin mənəvi aləmi, güclü təxəyyül və təfəkkür qabiliyyəti, əsərlərinin ideya gerçəkliyinin əhəmiyyətilə şərtlənir.

Ömrünün məhsuldar dövrünü yaşayan, “qızıl aynasını mavi gözlü bahar gözəlinin qızılı saçlarından asan”[6], yaşadığı çətinliklərə baxmayaraq, yorulmadan irəliləyən, gələcəyə inam və ümidlə baxan şair Muğanlıya sevgi dolu dünyasının baharlanmasını arzu edir, ona şərəfli həyat yolunda uğurlar diləyir və inanırıq ki, ədəbi-mədəni tariximizdə ləyaqətli yer tutan Eldar Muğanlı və məsləkdaşlarının həyat və yaradıcılıqları ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən daha geniş və hərtərəfli şəkildə tədqiq ediləcəkdir.

Ədəbiyyat / References

1. Alav Ş.Ə. Ədəbi-tənqidi araşdırmalar. İran/Kərəc, qeyri-rəsmi çap olunub (I cild), 1990.
2. Əhməd V. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı (jurnal). Mir Cəfər Pişəverinin publisistikası. Bakı: Elm və təhsil, 2020, № 1.
3. <https://ishiq.net/seir /20629>
4. <https://ishiq.net/seir /2095>
5. <https://ishiq.net/seir /3583>
6. <https://ishiq.net/səs /25586>
7. <https://ishiq.net/səs /26183>
8. Muğanlı E. Həyat yollarında. İran/Tehran: Mina, 1990.
9. Muğanlı E. Şeir məcmuəsi. Təbriz, qeyri-rəsmi əlyazma şəklində yayılmışdır, 1984.
10. Şahbazi H. 60 yaşın şərəfli həyat yolu. Təbriz: Nizami Gəncəvi, 2021.
11. www.ishiq.net

Социально-политические мотивы в поэзии Ельдара Муганлы

Гандаб Алиева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: gendab16@gmail.com

Резюме. Выдающийся поэт, публицист Эльдар Муганлы является одним из представителей третьего поколения национально-демократической литературы Южного Азербайджана. Э.Муганлы, уже многие годы служащий развитию азербайджанской литературы, культуры и печати в Иране, помимо своей поэтической и публицистической деятельности, также занимается литературной критикой, компиляцией и исследованиями. Поэт, известный своей активной общественной деятельностью, также является одним из интеллектуалов, отличающихся совершенной личностью – высокой культурой и благородными человеческими качествами.

В данной статье пойдет речь о социально-политических мотивах, лежащих в основе поэзии Эльдара Муганлы – его заунывном, скорбном, высокоэстетичном, идейно значимом поэтическом мире.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, поэзия, Эльдар Муганлы, социально-политический мотив, национальная свобода, метафорический

Naxçıvanın elmi mühitində Cənubi Azərbaycan mövzusu

Sahab Əliyeva

AMEA Naxçıvan Bölməsi. Azərbaycan.

E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Naxçıvanın elmi mühitində Cənubi Azərbaycan mövzusu hərtərəfli araşdırılmış, bu istiqamətdə qələmə alınan elmi məqalə, kitab və monoqrafiyalar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, Naxçıvanın elmi mühitində Cənubi Azərbaycan mövzusunda araşdırmaların əsas istiqaməti cənublu ədəbi simaların mühiti, həyatı və ədəbi irsi, Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuat, Azərbaycan dilinin cənub qoluna məxsus şivələr, toponimlər və onların müqayisəli təhlili, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi məsələlərinə yönəldilmiş, bir sıra əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Naxçıvan – Cənubi Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafı da elmi mühitə öz təsirini göstərmiş, çoxsaylı elmi məqalələr, kitab və monoqrafiyalar qələmə alınmış, elm adamlarımızın bu istiqamətdəki fəaliyyəti sayəsində əlaqələrimiz daha da genişlənməmişdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işlərində tutarlı elmi təhlillər əsasında Cənubi Azərbaycan filologiyasının bir sıra məsələləri tədqiq olunmuş, ədəbiyyat, mətbuat və sənətsünaslıq tariximiz milli-mənəvi bütövlük, vahid Azərbaycan ideyası işığında qələmə alınan araşdırmalarla zənginləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan, elmi mühit, milli-mənəvi bütövlük, azərbaycançılıq

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.02.2021; qəbul edilib – 16.02.2021

The topic of South Azerbaijan in the scientific milieu of Nakhchivan

Sahab Aliyeva

Nakhchivan Branch of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

Abstract. The paper comprehensively researches the topic of South Azerbaijan in the scientific milieu of Nakhchivan; scientific articles, books, and monographs created in this direction are involved in the research. It was noted that the main directions of research on South Azerbaijan in the scientific environment of Nakhchivan are the environment, life and literary heritage of southern literary figures, native language press in South Azerbaijan, dialects of southern branch of the Azerbaijani language, toponyms, and their comparative analysis, teaching of South Azerbaijani literature. Significant scientific results have been obtained. The development of relations between Nakhchivan and South Azerbaijan also had an impact on the scientific environment; numerous scientific articles, books, and monographs have been created, and our relations have expanded due to the activities of our scientists in this direction. Many issues of South Azerbaijani philology have been studied based on relevant scientific analysis. Our history of literature, press, and art criticism has been enriched with research written in the light of national-spiritual integrity and the idea of united Azerbaijan.

Keywords: Nakhchivan, South Azerbaijan, scientific environment, national-spiritual integrity, Azerbaijanism

Article history: received – 03.02.2021; accepted – 16.02.2021

Giriş / Introduction

Naxçıvan elmi mühitində Cənubi Azərbaycan mövzusunda araşdırmaların əsas istiqaməti cənublu ədəbi simaların mühiti, həyatı və ədəbi irsi, Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuat, Azərbaycan dilinin cənub qoluna məxsus şivələr, toponimlər və onların müqayisəli təhlili, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi məsələlərinə yönəldilmiş, bir sıra əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Cənubi Azərbaycan mövzusu istiqamətində Naxçıvan elmi mühitində tədqiqat aparan elm adamları sırasında akademik İsa Həbibbəyli, filologiya üzrə elmlər doktorları Yavuz Axundlu, Fərman Xəlilov, Hüseyn Həşimli, Qalibə Hacıyeva, Əsgər Qədimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Nəzakət İsmayılova, Xanəli Kərimli, Əli Qəhrəmanov və başqalarının xidmətləri böyükdür. Onlar həm Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin yaranmasında fəal iştirak etmiş, həm də qələmə aldıkları elmi məqalə, очерк, kitab və monoqrafiyalarla Cənubi Azərbaycan filologiyasının bəzi problemlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Əsas hissə / Main Part

Naxçıvan elmi mühitində Cənubi Azərbaycan mövzusu istiqamətində araşdırma aparan alimlər sırasında ilk növbədə akademik İsa Həbibbəylinin elmi fəaliyyəti tədqiqata cəlb olunmalıdır. Alimin zəngin elmi irsində yer alan Cənubi Azərbaycanla bağlı bir sıra kitab və monoqrafiyaları, qəzet, jurnal, kitab və məqalələri, redaktoru olduğu və ön söz yazdığı kitabları, rəyçisi olduğu nəşrlər, elmi rəhbər, məsləhətçi və opponenti olduğu dissertasiya işləri onun elmi yaradıcılığının bu istiqamətdə tədqiqini zəruri edir. Alimin Naxçıvan Dövlət Universitetinə rəhbərlik etdiyi illərdə Naxçıvan-Cənubi Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında müstəsna rolu olmuşdur.

M.Şəhriyarın anadan olmasının 90 illiyi ilə əlaqədar NDU-da “Şəhriyarın poeziyası və müasir ənənələr” mövzusunda konfransın keçirilməsi, 1998-ci ildə Tehrandə və Təbrizdə keçirilən Şəhriyar günlərində iştirak, Şəhriyarın oğlu Hadi Behçət Təbrizi ilə NDU-da görüşün keçirilməsi, 2000-ci ildə Təbriz Universiteti ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın yaradılması, NDU-da İran İslam İnqilabının 21-ci ildönümü ilə bağlı elmi sessiyanın keçirilməsi və İran İslam Respublikasına həsr olunan sərginin təşkil olunması, 2002-ci ildə Marağa şəhərində Nəsirəddin Tusinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar keçirilən beynəlxalq simpoziumda iştirak, 2006-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin nümayəndə heyətinin tərkibində İran İslam Respublikasının Qərbi Azərbaycan Ostandarlığına səfər edilməsi, 2008-ci ildə NDU-nun nümayəndə heyəti ilə bərabər Təbrizə səfər edilməsi və Təbriz Universitetinin rektoru Məhəmməd Ələvi ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanması, 2011-ci ildə NDU-da “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın sənət dünyası”, 2012-ci ildə isə “Şəhriyar-müasir dövrün böyük şairi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransların keçirilməsi akademik İ.Həbibbəylinin rəhbərliyi və gərgin əməyinin sayəsində həyata keçirilmişdir. Alim eyni zamanda, elmi tədqiqatlarında Şəhriyarın yaradıcılığına geniş yer verdiyinə görə 2015-ci ildə Təbrizdə “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar mədəniyyət ordeni” ilə təltif olunmuşdur. Onun 2000 və 2002-ci illərdə Tehrandə “Şəhriyar dünyası” kitabları, 1990-cı ildə isə Bakıda “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” albom-monoqrafiyası çap olunmuş, M.Şəhriyarın seçilmiş əsərləri də İ.Həbibbəylinin tərtibatı ilə nəşr olunmuşdur. Onun ölkə daxilində “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar”, “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığının zirvəsi”, “O tay, bu tay, fərqi yoxdu, Vətəndir!”, “Şəhriyar sənətinin vüsəti və müasirliyi”, “Cənubi Azərbaycanda “Molla Nəsrəddin” mühiti və molla-nəsrəddinçilər”, “Cəlil Məmmədquluzadənin cənublu müasirləri” kimi kitab, elmi toplu və jurnallarda dərc olunmuş məqalələri, mətbuatda çap olunan “İranda Şəhriyar günləri”, “Şəhriyarın sənət dünyası”, “Şəhriyar dünyası”, “Ədəbi məktəb yaradan şair” kimi yazıları, habelə İranda “Varlıq” dərgisində müxtəlif illərdə dərc olunan “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına qiymətli töhfə”, “Böyük ədəbin oğlu və nəvələri”, “Cahana sığmayan şair: İmadəddin Nəsimi”, “Cavad Heyət gerçəkliyi”, “Əvhədi əsərlərinin türk dilinə tərcüməsi və nəşri məsələləri”, “İbrət dəftəri”, “Milli şeirin ağsaqqalı”, “Mirzə Cəlilin nəvələri tapıldı”, “Molla Nəsrəddin” İranda”, “Naxçıvanda Məmməd Araz günləri” kimi məqalələri onun Şəhriyar yaradıcılığına, ümumilikdə

isə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına olan dərin sevgisinin təzahürü, Naxçıvan-Cənubi Azərbaycan elmi əlaqələrinin inkişafındakı xidmətlərinin bariz nümunəsidir. İ.Həbibbəylinin, həmçinin Cənubi Azərbaycanla bağlı olan “Şəhriyar poetikası” kitabının elmi redaktoru, M.Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazılan əsərlərinin toplandığı “Ədəbiyyət gülüyəm mən” kitabının redaksiya heyətinin üzvü, “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz” monoqrafiyasının rəyçisi, “Məşrutə hərəkəti dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının elmi rəhbəri, “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” adlı doktorluq dissertasiyasının elmi məsləhətçisi, “Məhəmmədhusəyn Şəhriyar yaradıcılığının təkamülü”, “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri (1946-1990-cı illər)” və “Mir Cəfər Pişəvərinin həyatı, mühiti” doktorluq dissertasiyalarının opponenti olması da onun elmi fəaliyyətində Cənubi Azərbaycan məsələsinin yer almasını bir daha sübut edir. Bununla yanaşı, akademik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin IX cildində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını aşağıdakı mərhələlər və istiqamətlər üzrə təsnif etmişdir:

1. XIX əsrin birinci yarısı – Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması dövrü
2. XIX əsrin ikinci yarısı – Cənubi Azərbaycanda didaktik-maarifçi ədəbiyyat
3. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq uğrunda mübarizə dövrü ədəbiyyatı (1906-1920)
4. Cənubi Azərbaycanda milli müqavimət ədəbiyyatı mərhələsi (1920-1941)
5. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət dövrü ədəbiyyatı (1941-1946)
6. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses (1947–1978)
7. İslam inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı (1979-cu ildən)
8. Sovet Azərbaycanında Cənubi mühacirət ədəbiyyatı
9. Cənubi Azərbaycan mühacirəti və ədəbiyyat.

Naxçıvan elmi mühitində Azərbaycan tarixi romanının inkişaf yolu, nəzəri-estetik problemləri, ideya-sənətkarlıq məziyyətləri istiqamətində tədqiqatları ilə seçilən ədəbiyyatşünas alim, prof. Yavuz Axundlunun da elmi irsində Cənubi Azərbaycan mövzulu elmi araşdırmaları mühüm yer tutur. Elmi fəaliyyətə 1959-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı kimi başlayan Y.Axundlu burada tanınmış alim Fəridə Vəzirovanın rəhbərliyi ilə “M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləməyə başlamış və 1964-cü ildə müdafiə edərək Cənubi Azərbaycan həyatını bütün cəhətləri ilə əks etdirən “Dumanlı Təbriz” əsərinin sistemli və hərtərəfli tədqiqinə nail olmuşdur. Alim sonrakı illərdə də bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirmiş, 1997-ci ildə nəşr olunmuş “Məmməd Səid Ordubadi” monoqrafiyasında Ordubadinin həyatının Cənubi Azərbaycanla bağlı məqamlarını, bu mövzuda qələmə aldığı şeir, felyeton, dram və romanlarını əsaslı fakt və arxiv materiallarına əsaslanaraq təhlil və tədqiq etmişdir. “Dumanlı Təbriz” romanının mövzusu, ideyası, surətlər aləmi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında əhəmiyyətli elmi mülahizələrini irəli sürən alim Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq mübarizəsini təkcə bir dövr kontekstində tədqiq etməmiş, sonrakı illərdə də Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyəti, bu mövzuda qələmə alınan əsərləri geniş və sistemli şəkildə araşdırmışdır. Tarixi roman janrında cənub mövzusunun 1930-cu illərdən başladığını, onun ən misilsiz nümunəsinin isə “Dumanlı Təbriz” olduğunu vurğulayan Y.Axundlu 1945-ci ildə Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə milli hökumətin yaradılması, bu illərdəki ictimai-siyasi vəziyyət, şimalı-cənublu qələm sahiblərinin, gənc ədəbi qüvvələrin qarşılıqlı əlaqələri və qələmə alınan əsərlər haqqında ətraflı məlumat vermiş, Abbas Pənahi Makulunun “Səttarxan”, “Gizli zindan”, “Xiyabani”, “Heydər Əmioğlu” və Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün” romanlarını tədqiqata cəlb etmişdir. Azərbaycan tarixi romanını mərhələlər və problemlər kontekstində ilk dəfə araşdıran alim elmi fəaliyyətinin bütün dövrlərində Cənubi Azərbaycan mövzusunə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, bu məsələ tədqiqatlarının başlıca obyektlərindən birinə çevrilmişdir. Y.Axundlunun, həmçinin bir sıra elmi, publisistik yazıları da Cənubi Azərbaycan məsələsinə həsr olunmuş və bir neçəsi İranda dərc olunmuşdur. Onun “Azərbaycan ədəbləri Səttarxan hərəkəti haqqında” adlı məqaləsi “Körpü” jurnalında, “Qanlı sənələr”in ibrət dərsi”, “İran səyyahlarının məktublarına həsr olunmuş roman” məqalələri “Varlıq” dərgisində, “Süleyman Rəhimov-100” adlı yazısı “Məhdi-Azadi”, “Abbas Pənahi Makulu” yazısı isə “Sovet Naxçıvanı” qəzetlərində dərc olunmuşdur. Alimin 2006-cı ildə “Qarabağ harayı” kitabı İranda ərəb əlifbası ilə nəşr olunmuşdur.

Cənublu ədəbi simaların mühiti, həyatı və ədəbi irsi istiqamətində də Naxçıvan elmi mühitində bir sıra əhəmiyyətli elmi araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Ədəbiyyatşünas alim Fərman Xəlilovun fəaliyyəti də bu baxımdan diqqət çəkir. 1982-ci ildə Cənubi Azərbaycan şairi “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən alim bu istiqamətdəki araşdırmalarını davam etdirmiş, 2007-ci ildə “M.Ə.Möcüz. Biblioqrafiya”, 2008-ci ildə “Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları”, 2010-cu ildə “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz” monoqrafiyaları işıq üzü görmüş, 2011-ci ildə isə “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Cənubi Azərbaycan şairi M.Möcüz irsinin hərtərəfli tədqiqi sayəsində möcüzşünas alim kimi dəyərləndirilən F.Xəlilovun çoxsaylı yazıları da bu istiqamətdədir. Onun “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və Möcüz”, “Doktor Məhəmməd Tağı Zehتابinin Mirzəli Möcüz haqqında araşdırmaları”, “Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Mirzə Əli Möcüzün ədəbi irsinə münasibəti və yaradıcılığında onun ənənələrindən bəhrələnməsi”, “Cənubi azərbaycanlı müasirləri Mirzə Əli Möcüz haqqında”, “Mirzə Əli Möcüzün Cənubi Azərbaycanda tədqiqinə dair”, “Mirzə Əli Möcüzün ailə mühiti və təhsili”, “Mirzə Əli Möcüzün “Tərcümeyihal”ının mətni ilə bağlı bəzi təhriflər və həqiqətlər”, “Mirzə Əli Möcüzün həyatının Şəbüstər mərhələsi (1906-1920)”, “Mirzə Əli Möcüzün yazdığı son məktublarından biri haqqında”, “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüzün ifşa üsulları və tənqid hədəfləri”, “Əliağa Vahidin Mirzə Əli Möcüzə həsr etdiyi bir poema haqqında”, “Mirzə Əli Möcüzün şeir dili haqqında bəzi qeydlər”, “Mirzə Əli Möcüzün tədqiq tarixindən”, “Mirzə Əli Möcüzün Mirzə Ələkbər Sabirlə əlaqələri haqqında”, “Mirzə Əli Möcüzün şeirləri xarici dillərdə”, “Mirzə Əli Möcüzün yeni Təbriz nəşrləri”, “Mirzə Əli Möcüz və kəndli həyatı” kimi məqalələrində Möcüzün həyatı, ədəbi irsi müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış və əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Alim müxtəlif jurnallarda dərc etdirdiyi məqalələri ilə yanaşı, mətbuatda da Cənubi Azərbaycan mövzulu yazıları ilə çıxış etmişdir. “Məşrutə dövrü ədəbiyyatı”, “Qiymətli antologiya”, “Nəşri gözlənilən kitab”, “Təbriz görüşləri”, “M.Ə.Möcüzün yeni Təbriz nəşrləri” kimi yazıları bu qəbildəndir. Alim, həmçinin Cənubi Azərbaycan tamaşaçıları üçün nəzərdə tutulan “Ayrılıq” və “Axtarış” verilişlərinə göndərilən məktubları tərcümə etməklə bərabər, bu verilişin fəal iştirakçılarından biri olmuşdur. Mətbuatda, elmi toplu və jurnallarda Cənubi Azərbaycanın Naxçıvan ədəbi mühiti üçün yeni olan bir çox nümayəndələri haqqında məqalələrlə çıxış etmiş, Azərbaycan klassiklərinin bir çoxunun kitablarını Təbriz Mərkəzi Kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Cənubi Azərbaycanın Naxçıvanla ədəbi-mədəni, elmi əlaqələrinin bu gün də davam etdirilməsində alimin xidmətləri böyükdür.

Cənubda yaşayan söz sənətkarlarının yaradıcılığının tədqiqini professor Hüseyn Həşimlinin elmi araşdırmalarında da görmək mümkündür. Alim Cənubi Azərbaycandan olan nakam talei şairimiz Səid Səlmasi haqqında ilk sistemli və əhatəli tədqiqat işinin müəllifi kimi bir sıra elmi araşdırmalarını bu mövzuya həsr etmişdir. Onun “Fədakar vətəndaş, novator şair”, “Nəzirə sonetə nəzirə, yaxud Əhməd Kamal və Səid Səlmasi”, “Romantik şair Səid Səlmasinin təvəllüd tarixi və tərcümeyi-halının Bakı dövrü barədə bəzi qeydlər”, “Səid Səlmasinin publisistikası”, “Müasirləri Səid Səlmasi haqqında”, “Nazire soneye nazire, yahud Ahmet Kemal ve Seit Selmasi” elmi məqalələri bu istiqamətdədir. Məqalələrində S.Səlmasinin ömür yolu, ədəbi və publisistik əsərləri, müasirlərinin ona münasibəti konkret faktlarla araşdırılaraq ədəbi-elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. H.Həşimli bu istiqamətdəki tədqiqatlarını daha bitkin formada 2013-cü ildə “Səid Səlmasi” monoqrafiyasının nəşri ilə yekunlaşdırmış, “ötən əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycanda elmin, maarifin, mədəniyyətin tərəqqisi, yüksəlişi istiqamətində çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirmiş, məktəblər, mətbəələr açmış, mətbuat orqanları nəşr etdirmiş, həmçinin Səttarxan hərəkətində, hürriyyət uğrunda mübarizələrdə çox yaxından iştirak etmiş, fədai şair kimi şöhrətlənmiş” [2, s.163] S.Səlmasinin həyat və yaradıcılıq yolunu zəngin materiallar əsasında ilk dəfə sistemli tədqiqatla cəlb etmişdir. Şair-publisist, azadlıq mücahidi Səid Səlmasi haqqında yazılan monoqrafiyanın elmi dəyərini artıran ən mühüm cəhət isə müəllifinin də qeyd etdiyi kimi “kitab hazırlanarkən mövzu ilə əlaqədar son yüz ildən artıq dövrün mətbuat materialları, ədəbi, elmi qaynaqları araşdırılmış, Azərbaycanla yanaşı, İran, Türkiyə və Rusiyada nəşr olunmuş müvafiq əsərlərə müraciət olunmuş, bir sıra məsələlər ilk dəfə aydınlaşdırılmış, yaxud dəqiqləşdirilmişdir” [2, s.5-6]. Monoqrafiyanın

“Məslək fədaisinin ömür səhifələri, mühiti, müasirləri” bölməsində S.Səlmasinin təvəllüd tarixi, doğulduğu yer, ailə və təhsil mühiti, mühtdəki əlaqələri, səyahətləri, maarifçi kimi fəaliyyəti, Səttarxan hərəkətində iştirakı, siyasi-inqilabi fəaliyyəti və əlaqələri, ölümü ilə bağlı məqamlar, müasirlərinin onun haqqındakı fikirləri konkret qaynaqlar əsasında geniş şərh olunmuş, onun ömür yolu ilə bağlı əksər qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Monoqrafiyada S.Səlmasinin yaradıcılığı da geniş təhlil olunmuşdur. “Romantik şairin lirikası” bölməsində şairin ilk qələm təcrübələri, inqilabi ruhlu şeirlərinin təhlili yer almış, xüsusilə də Türkiyə və Rusiya vasitəsilə Avropa ənənələri ilə tanışlığı nəticəsində sonet janrının Azərbaycan ədəbiyyatında ilk nümunələrini yaratması və ədəbiyyatımızın “Şərq-Qərb kontekstində zənginləşməsində, o cümlədən janr-üslub baxımından təkamülü və novatorluğunda onun özünəməxsus xidmətləri” [2, s.95] geniş şərh olunmuşdur. Alim S.Səlmasini Azərbaycan ədəbiyyatında Avropa poetik ənənələrinə müraciət edən, Avropa poeziyasına xas olan qapalı qafiye sistemini sınaqdan çıxaran, şeirin bədii strukturunda anjambemandan istifadə edən ilk şairlərimizdən biri kimi təqdim etmiş və bunu konkret nümunələr, mənbələr, faktlar əsasında elmi tədqiqinə nail olmuşdur. H.Həşimli, həmçinin S.Səlmasinin bədii əsərləri ilə yanaşı, publisistikasını, müxtəlif qəzet və jurnallardakı fəaliyyətini də əhatəli təhlil etmiş, müasirlərinin Səlması haqqında yazdıqları məqalələri və sənətkarın şeirlərindən nümunələri də oxuculara təqdim etmişdir. Alim Naxçıvan-Cənubi Azərbaycan əlaqələrinin inkişafı istiqamətində də səylə çalışmış, Cənubi Azərbaycanda nəşr olunan “Körpü” jurnalında məqalə dərc etdirməklə bərabər, Naxçıvan Dövlət Universitetində 2016-cı ildə keçirilən “Şəhriyar yaradıcılığında müasirlik” adlı konfransda “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı” məruzəsi ilə çıxış etmişdir.

Naxçıvan elmi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan professor Əsgər Qədimovun da elmi yaradıcılığının mühüm qolunu Cənubi Azərbaycanla bağlı araşdırmaları təşkil edir. Alim Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayan, 1998-ci ildə Təbrizdə əvvəlcə qəzet, sonra isə jurnal formasında dərc olunan “Körpü”nün müxtəlif illərdə müxbiri kimi fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif məzmunlu məqalələrlə jurnalın səhifələrində çıxış etmişdir. Naxçıvan ədəbi-elmi mühitinin bir çox nümayəndələrinin şeirlərinin, məqalələrinin jurnalda dərc olunmasında, Cənubi Azərbaycan oxucusunun Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri və onların əsərləri ilə tanışlığında alimin xidmətləri böyükdür. Onun “Qüdsi Vənəndinin gəraylı və qoşmaları”, “Bilqamis dastanı və Azərbaycan türklərinin folkloru”, “Kəblə Nəsir”, “XIX əsr Ordubad ədəbi mühitində tənqidi-realist ədəbiyyat”, “Kitablar aləmində”, “Fəqir Ordubadının yaradıcılığında aşiq şeiri üslubu”, “XIX əsr Ordubad şairlərinin lirikasında Sədi, Hafiz və Xəyyam ənənələri”, “Füzuli ədəbi məktəbinin görkəmli davamçısı”, “Aşiq Abbas Dəhri”, “Məhəmməd Tağı Sidqinin maarifçi şeirləri” kimi məqalələri Cənubi Azərbaycanda çıxan “Körpü”, “Varlıq”, “Qozariş”, “Yağış” jurnallarında dərc olunmuş, Salik Ordubadının əlyazma divanının Azərbaycan və fars dillərində əski əlifba ilə tərtibi və nəşri də Ə.Qədimov tərəfindən Təbrizdə həyata keçirilmişdir. Alim, həmçinin Güney Azərbaycan şairi Hacı Rza Sərraf Təbrizinin vəfatının 100 illiyinə həsr olunmuş Təbrizdə və Bakıda keçirilən konfransda “XIX əsr Ordubad ədəbi mühitində lirikanın dini qaynaqları” mövzusunda çıxış etmişdir. Ə.Qədimov Cənub mövzusunda araşdırmalarını bu gün də davam etdirir. Belə ki, alimin “Təbriz mətbuatı tarixindən: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” jurnalları ədəbi-tarixi yaddaşın işığında” monoqrafiyasında İran İslam inqilabının qələbəsiindən sonra Təbrizdə doğma dilimizdə nəşr olunan “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” jurnallarının Azərbaycan xalqının milli mənafeyinin, dilinin, folklorunun, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təbliği sahəsində gördüyü işlər ilk dəfə elmi tədqiqat predmetinə çevrilmiş, hər iki jurnalın nəşr tarixi, ideyası, siyasi və ədəbi istiqaməti, jurnallarda yer alan Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri dövr, mövzu, janr baxımından qruplaşdırılmış və əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Azərbaycan xalqının, xüsusilə də Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın milli ruhda tərbiyələnməsində, dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin təbliğində əhəmiyyətli rolunu olan hər iki jurnal haqqında yazılmış monoqrafiya ədəbiyyat və mətbuat tariximiz üçün qiymətli tədqiqat əsəridir.

İran İslam inqilabından sonra 1979-cu ilin aprelində Təbrizdə nəşr olunan jurnallardan biri də “Varlıq” olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu dərgi haqqında çox yazılmış, müxtə-

lif istiqamətlərdə elmi araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Naxçıvan elmi mühitinin nümayəndələrindən olan Nəzakət İsmayilovanın da elmi yaradıcılığında “Varlıq” jurnalı və bu jurnalın yarandığı tarixi şərait, inkişaf yolu, ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq örnəkləri zəngin materiallar, faktlar əsasında araşdırılmışdır. Hələ 1999-cu ildə “Varlıq” dərgisində Şimali Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması (1979-1995-ci illər)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən N.İsmayilovanın sonrakı araşdırmaları da bu istiqamətdədir. Alimin “Varlıq” jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı (1979-1995-ci illər)”, “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə yaxud “Varlıq” ədəbi məktəbinin nümayəndələri” monoqrafiyaları və çoxsaylı elmi, publisistik yazıları bu mövzuda qələmə alınmış, “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tədrisi prosesində Cənub mövzusunun öyrədilməsi” adlı metodik vəsaiti isə 2006-cı ildə nəşr olunmuşdur. Onun “Heyət ailəsi və Naxçıvan”, “Varlıq” dərgisi Naxçıvanda tədqiq edildi”, “Varlıq” dərgisinin tədqiqatçıları”, “Varlıq” jurnalının yarandığı tarixi şərait və ana dili”, “Uzunömürlü dərgi”, “Ustad alim H.Nitqi və “Varlıq” dərgisi”, “Varlıq”ın varlığı uğurlu bir hadisədir”, “Varlıq” dərgisi və onun ədəbi istiqaməti”, “Varlıq”ın uğurları”, “Varlıq” jurnalı Dədə Qorqud haqqında”, “Əli Kəmalinin elmi tədqiqatları”, “Varlıq” jurnalı varlığını tanıtdı”, “Böyük alim Əli Kəmalinin irsi və tədqiqatları”, “Varlıq” dərgisində Dədə Qorqud dastanlarının tədqiqi məsələləri”, “Şair Savalan haqqında”, “Cənubi Azərbaycanda folklor nümunələrinin tədqiqi haqqında”, “Səməd Behrənginin pedaqoji fəaliyyəti”, “Böyük mütəfəkkir Həmid Nitqinin çoxcəhətli yaradıcılığı”, “Mədəni irsimizin güney qolu istiqamətində öyrənilməsi”, “İran Azərbaycanında folklorumuzun tədqiqatçıları”, “Güney ədəbiyyatı istiqamətində mədəni irsimizin qorunması”, “Şəhriyarın “Səhəndiyyə” poemasının əsas ideyası” və başqa kitab, jurnal, topla və qəzet məqalələrində Cənubi Azərbaycanda mətbuat, cənublu şair, yazıçı və alimlərin həyat və yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmış, yazıların əksəriyyəti “Varlıq” dərgisində, bir qismi isə ölkədaxili və xaricdəki nüfuzlu jurnal və qəzet səhifələrində dərc olunmuşdur.

Naxçıvan ədəbi-elmi mühitinin tanınmış nümayəndəsi Xanəli Kərimlinin də elmi-pedaqoji yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan əsas mövzulardandır. Onun “Savalan çağırır”, “Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının ilk addımları”, “Tarixi romanlar müəllifi (Pənahi Makulu haqqında)”, “Səməd Behrəngi yaradıcılığında ictimai motivlər”, “Ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi” adlı elmi məqalələri, “Zehtabi bu gün də var”, “Fəthi Xoşginabi hekayələrində vətənpərvərlik” adlı publisistik yazıları müxtəlif qəzet və jurnal səhifələrində dərc olunmuş, hər birində Cənubi Azərbaycan məsələsi müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmuş, Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyət, burada formalaşan ədəbiyyata təsir edən amillər, demokratik cənub nəsrinin yaranması və inkişafı, nümayəndələri haqqında əhəmiyyətli elmi təhlillər aparılmışdır. X.Kərimlinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına marağı hələ gənclik illərindən başlamışdır. Bu həvəs sayəsində 1978-ci ildə Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində professor Həmid Məmmədzaadənin rəhbərliyi ilə “Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafı (1941-1970)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləməyə başlamış, 1987-ci ildə isə uğurla müdafiə etmişdir. Dissertasiya “cənubdakı soydaşlarımızın nəsr yaradıcılığına həsr olunmuş birinci elmi-tədqiqat işi” [1, s.9], Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının otuz illik bir dövrünü elmi, ədəbi aspektdən araşdıran çox dəyərli elmi-tədqiqat əsəridir. X.Kərimlinin pedaqoji fəaliyyətinin də əsasında Cənubi Azərbaycan məsələsi, gənclərin Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyü ruhunda təbiylənməsi və bu istiqamətdə ali və orta məktəblərdə gedən təlim proseslərinin təhlil və tədqiqi dayanır. Alim “Ali və orta ümumtəhsil məktəblərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi” metodik vəsaiti ilə bu mövzuya olan həssas münasibətini ortaya qoymuş, orta və ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisinin ümumi vəziyyəti, üstün və nöqsanlı cəhətlərini nəzərdən keçirmiş, irad və tövsiyələrini, bu məsələnin tədris prosesində əks olunmasının əhəmiyyətini geniş şərh etmişdir. Bu vəsait orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi məsələlərinə həsr olunan ilk əsər olmaqla bərabər, alimin illərlə apardığı araşdırmalarının da məntiqi nəticəsidir.

Naxçıvan elmi mühitində aparılan Cənubi Azərbaycana aid elmi araşdırmalar sırasında Cənubi Azərbaycanda dil problemi mühüm yer tutur. Dilçi alim Qalibə Hacıyeva Cənubi Azərbay-

canla bağlı araşdırmalarını əsasən Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan qrupu şivələrində çağdaş türk dilləri ilə eyni xüsusiyyətlərə malik ortaq dialektal əlamətlərin müqayisəli tədqiqinə yönəlmiş, tarixən eyni soykökə malik türklərin dialekt leksikasının ən qədim qatını Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəli tədqiqi, hər üç bölgənin dialekt və şivələrinin fonetik, leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətlərinin geniş şərhində araşdırmışdır. Alimin Cənubi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqinə həsr etdiyi “Cənubi Azərbaycan toponimləri” monoqrafiyasında bu bölgə üzrə aparılan toponimik araşdırmaların xalqımızın vahid mənşə birliyinin təsdiqində, tariximizin bəzi mübahisəli məsələlərinin aydınlaşdırılmasındakı əhəmiyyəti vurğulanmış, toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri geniş şərh olunaraq ilk dəfə sistemli tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Q.Hacıyevanın “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri”, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi” monoqrafiyalarında Azərbaycan dilçiliyinin Naxçıvan qrupu şivələri Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu və digər çağdaş türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə ilk dəfə ümumtürkoloji müstəvidə tədqiqatə cəlb edilmişdir. Alimin “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu nun ortaq folkloru və etnoqrafik mədəniyyəti”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu folklorunda ortaq dialekt xüsusiyyətləri”, “Güney Azərbaycanda Fars Dili və Dialektlərinə Uyğunlaşdırılmış Gedim Türk Toponimləri”, “Güney Azərbaycan dialektlərinin tarixi fonetik xüsusiyyətlərinin Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi”, “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində tarixi qrammatik formalar”, “Naxçıvan və Doğu Anadolu ağızlarında eski Sumercenin izləri” və başqa məqalələri də bu istiqamətdə qələmə alınmışdır.

Naxçıvan teatrının yaranması və inkişafı haqqında çoxsaylı elmi araşdırmaların müəllifi sənətsünas alim Əli Qəhrəmanovun da elmi yaradıcılığında Cənubi Azərbaycanla bağlı elmi tədqiqatlara rast gəlmək mümkündür. Onun “Böyükxan Naxçıvanski və Təbriz teatri”, “Naxçıvan teatrının baş rejissoru Səməd Mövləvinin yaradıcılıq yolu” adlı elmi məqalələrində Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla olan teatr əlaqələrindən, hər iki tayda yaşayan və teatr sənətinin inkişafında müstəsna rolunu oynayan aktyor-rejissorların fəaliyyətindən bəhs edilir. Müəllif bu istiqamətdəki araşdırmalarını 2019-cu ildə nəşr olunmuş “Təbriz teatri və Böyükxan Naxçıvanski” monoqrafiyası ilə yekunlaşdırmışdır. Bir sıra arxiv sənədləri, Naxçıvan teatr tarixini əks etdirən mənbələr əsasında qələmə alınan monoqrafiyada Cənubi Azərbaycandakı ədəbi-mədəni mühit, Şimali Azərbaycan aktyorlarının Təbrizdəki fəaliyyətləri və burada fəaliyyət göstərən əsas teatr dəstələri, Şimali və Cənubi Azərbaycan mədəni əlaqələri, Təbriz Azərbaycan Dövlət Dram Teatri, Təbriz teatrının görkəmli sənətkarları haqqında əhəmiyyətli elmi təhlillər aparılmış, xüsusilə də naxçıvanlı teatr təşkilatçısı Böyükxan Naxçıvanlının ömür və sənət yolunun Naxçıvan və Təbrizlə bağlı məqamları, hər iki bölgədə teatr sənətinin inkişafındakı xidmətləri tədqiq olunmuşdur. Monoqrafiyanın Naxçıvan-Cənubi Azərbaycan mədəni əlaqələrinin hər zaman mövcudluğunu konkret faktlar əsasında göstərən mənbə kimi də əhəmiyyəti böyükdür.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, Naxçıvan-Cənubi Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafı elmi mühitə də öz təsirini göstərmiş, çoxsaylı elmi məqalələr, kitab və monoqrafiyalar qələmə alınmış, elm adamlarımızın bu istiqamətdəki fəaliyyəti sayəsində əlaqələrimiz daha da genişlənmişdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işlərində tutarlı elmi təhlillər əsasında Cənubi Azərbaycan filologiyasının bir sıra məsələləri tədqiq olunmuş, ədəbiyyat, mətbuat və sənətsünaslıq tariximiz milli-mənəvi bütövlük, vahid Azərbaycan ideyası işığında qələmə alınan araşdırmalarla zənginləşdirilmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Bəşirov S. Xanəli Kərimli: Bir ömrün nağılı. Bakı: Qanun, 2011.
2. Həşimli H. Səid Səlməsi. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

Тема Южного Азербайджана в научной среде Нахчывана

Сахаб Алиева

Нахчыванское Отделение НАНА. Азербайджан.

E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

Резюме. В статье всесторонне изучена тема Южного Азербайджана в научной среде Нахчывана, также исследованы научные статьи, книги и монографии, написанные в этом направлении. Было отмечено, что основное направление исследований Южного Азербайджана в научной среде Нахчывана было уделено вопросам, связанным со средой, бытом и наследием литературных деятелей, печатью Южного Азербайджана, с диалектами, топонимами, характерными южной ветви азербайджанского языка, и их сравнительным анализом, с преподаванием южно-азербайджанской литературы, также были получены значительные научные результаты. Развитие отношений между Нахчываном и Южным Азербайджаном также оказало влияние на научную среду, были написаны многочисленные научные статьи, книги и монографии, и эти отношения еще более расширились благодаря деятельности наших ученых в этом направлении. В научно-исследовательских работах в этом направлении на основе веских научных анализов изучен ряд вопросов филологии Южного Азербайджана, а история литературы, печати и искусствоведения обогащена исследованиями, написанными в свете идей национально-духовной целостности и единого Азербайджана.

Ключевые слова: Нахчыван, Южный Азербайджан, научная среда, национально-духовная целостность, азербайджанство

Uşaq ədəbiyyatı

Uşaq ədəbiyyatının cəfakeşi

Safurə Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

Annotasiya. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli sənətkarı Zəhid Xəlilin yaradıcılığı cəhətliliyi ilə fərqlənir. O, yarım əsrdən artıq bu sahədə məhsuldar çalışmış, çoxlu bədii və elmi əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır.

Məqalədə Zəhid Xəlilin uşaq poeziyasının ideya-məzmun rəngarəngliyi, mənəvi-estetik özəkliyinə ətraflı bəhs olunub, poetik quruluşunda doğma təbiətlə bağlılıq xüsusi vurğulanır.

Hekayə və povest yaradıcılığında isə yazıçı uşaq dünyasından həm də cəmiyyətdəki problemlərə işıq salır, yumor və sarkazm elementləri ilə münasibətini bildirir.

Zəhid Xəlil Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixinə və inkişaf problemlərinə dair bir sıra elmi məqalələrin və monoqrafiyanın müəllifidir. Onun yaradıcılığı mütəxəssislər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmiş, bir çox mükafatlara layiq görülmüşdür.

Açar sözlər: Z.Xəlilin poeziyası, uşaq dünyası, hekayə və povestləri, elmi yaradıcılığı

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 15.02.2022; qəbul edilib – 28.02.2022

Sufferer of children's literature

Safura Guliyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

Abstract. The creativity of Zəhid Khalil, prominent master of Azerbaijani children's literature is distinguished by many aspects. He has worked in this field for more than half a century and is known as the author of many artistic and scientific works.

In the article is dealt with the diversity of idea-content and moral-aesthetic specificity of Zəhid Khalil's children's poetry, and the connection with native nature in poetic structure is emphasized. He makes a mention of children's world and the problems in society in his stories and narratives, and expresses his attitude with elements of humor and sarcasm.

Zəhid Khalil is the author of a number of scientific articles and monographs on the history of Azerbaijani children's literature and development issues. His creativity has been highly evaluated by specialists, and has awarded many awards.

Keywords: Z.Khalil's creativity, children's literature, story and narratives, scientific creativity

Article history: received – 15.02.2022; accepted – 28.02.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü XX yüzilliyin əvvəlində maarifçilik görüşlərinin geniş vüsət tapdığı ictimai hərəkətlə müvazi baş verirdi. Məktəbyaşlılar üçün dərsliklər hazır-

lanan zaman münasib bədii yazıların yetərsizliyi dövrün söz ustaları C. Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, A.Səhhəti, az sonra A.Şaiqi, S.S.Axundovu və b. bilavasitə uşaqlar üçün əsərlər yazmağa sövq etdi. Bu ilk örnəklərin təsiri ilə sonralar, demək olar ki, əksər yazıçı və şairlər uşaq əsərləri yazmaq ənənəsini davam etdirirdilər.

Otuzuncu illərdən başlayaraq M.Müşfiq, S.Vurğun, M.Seyidzadə, M.Dilbazi, R.Rza, Ə.Cəmil, Q.Qasımzadə, Əli Kərim, B.Vahabzadə və b. kiçik yaşlı uşaqlar üçün şeir və poemalar yazır, ayrıca rəngli kitabçalarda dərc etdirirdilər. Bir qisim yazarlar isə, məsələn, M.Seyidzadə, M.Rzaquluzadə, daha sonra X.Əlibəyli, T.Elçin, T.Mütəllibov, İ.Tapdıq, T.Mahmud, N.Süleymanov və b. bu sahədə ardıcıl yazıb-yaratdıqlarına görə ədəbiyyatımızda uşaq yazıçıları kimi tanınıb məşhurlaşdılar.

Əsas hissə / Main Part

Zahid Xəlil hələ məktəbdə oxuyarkən sağlığında ikən ədəbi məktəb yaratmış Xalq şairi Səməd Vurğunun təsirilə gənclik duyğu-düşüncələrini, vətənin təbiətini, zəhmət adamlarını tərənnüm edirdi. Bakıya gəlib, ali təhsil aldığı illərdə özünün bəyənib -seçdiyi şeirlərini toplayıb, çap olunmaq məqsədilə “Gənclik” nəşriyyatına təqdim edir. Şöbə müdiri şair İlyas Tapdığı bu gənc yazarın üslubundakı mülayim, səmimi intonasiya, bədii dilindəki xalq danışığı tərzinə xas emosional ifadəlilik cəlb edir və ona uşaqlar üçün yazdığı məsləhət bilir. Görünür, hələ axtarışda olan istedadın öz yaradıcılıq yönümünü aydınlatmasına bu tövsiyənin mühüm təsiri olur. 1969-cu ildə nəşr olunan ilk kitabı “Uçan çıraqlar” ilə ədəbiyyatımıza lirik xarakteri və bədii baxışına, duyumuna görə maraqlı bir uşaq şairinin gəlişi dərhal diqqət cəlb edir. Kitab haqqında mərkəzi mətbuatda məqalələr dərc edilir və Yevlaxın Mədəniyyət sarayında ictimaiyyətin iştirakı ilə geniş təqdimatı keçirilir.

“Uçan çıraqlar” adı artıq kitabın içindəkilərə açar salıb, azyaşlı oxucusunda ifadənin mənasına maraq oyadırdı. Eyni başlıqlı şeirdə bunun “Otların yaraşığı, Ağacların bəzəyi” atəşböcəyi olduğu xoş bir hissiyyatla təqdim edilir və “Çəmənələr, çöllərə işıq salan” bu balaca böcəyin tərənnümü təsəvvürdə “meşələri, düzləri” canlandırmaqla geniş tutumlu poetik panoram yaradır. “Qırxbuğum”, “Göbələk”, “Gicitkan”, “Qarışqalar” şeirlərində də gənc istedadın uşaqlıqdan doğma təbiətlə sıx ünsiyyətinin güclü təsiri həm ideya-məzmununda, həm də poetik strukturda özünü büruzə verirdi. Adi bir otu, çiçəyi, cücünü, quşu bədii obraza çevirərkən ona xas xüsusiyyətləri sadə detallarla nəzərə çarpdırıb azyaşlı oxucu tərəfindən tanınmasına kömək edir, həm də zəngin təbiət xalısında onun da öz yeri olan gərəkli bir ilmə olduğunu vurğulayırdı.

İlk kitabı “Uçan çıraqlar”dakı şeirlərin ideya-mövzusu Zahid Xəlilin bütün yaradıcılığı üçün sanki proqram qismində oldu. Sonralar çap etdirdiyi “Mən rəngləri tanıyıram” (1972), “Göydən üç alma düşdü” (1974), “Quşlar, quşlar” (1977), “Torağaylar oxuyur” (1979), “Ağ leyləklər” (2016) və s. şeir kitablarında da əsas məqsədi Vətənin zəngin flora və faunasını öz balaca oxucularına tanıtmək, ona qarşı doğmalılıq hissləri aşılamaq və onu sevdirmək olmuşdur. Ümumiyyətlə, şair uşaq fikri-hissi aləminə həssaslıqla onların maraq və qayğılarını duyur, hər yaşda olan balacaların həyatından səciyyəvi lövhələr qələmə alır. Bu şeirlərdə körpələrin şirin qığıltısı (“Oyanıram beşikdə”, “Ən şirin şey”), yatanda kuklasından seçilməyən Afat (“Afatın kuklası”), “dişi mırıq, işi fırtın” olan Fərrux (“Fərruxun dişi”), səmanın mavi, günəbaxanın sarı, narın qırmızı, yarpağın yaşıl olması bilgisi ilə qürrələnən Elman (“Mən rəngləri tanıyıram”) kimi könülaçan təsvirlər yetərinə yer alsın da, şairin yaradıcılığının əsas tərənnüm obyekti doğma təbiətlə qol-budaq atmış, şaxələnmişdir [5].

Maraqlıdır ki, Zahid Xəlil ədəbiyyatda təbiətin müxtəlif rəqəslərdən işlənmiş, həm bədii obyekt, həm də poetik ifadə kimi dəfələrlə müraciət edilmiş nümunələrinə deyil, əksəriyyətlə azyaşlıların tanımadığı bitki və çiçəklərə, ağaclara diqqət yönəlir. Bu təzə otu-çiçəyi yaxşı tanıtmək üçün məlum detallardan istifadə ilə, oxucunun anlam səviyyəsinə uyğun ifadələrlə təsəvvürdə canlandırmağa səy edirdi.

Ölkəmizin zəngin quşlar və heyvanat aləmini uşaqlara müxtəlif əhvalat, təsvirlər vasitəsilə aydınlatmaq Zahid Xəlilin sənətkarlıq uğurlarındandır. O, milli poeziyada əvvəllər də işlənmiş mövzulara öz dəsti-xətti ilə yeni poetik rənglər vurur, lövhələr yaradır, uşaq nitqinə yaxın bir

ahəngdarlıq gətirir. “Arı və kəpənək”, “Hörümçək və mozalan”, “Davakar sərçə” və s. şeirlərdə obrazın səciyyəsi maraqlı süjetlərlə açılırsa, “Kəklik”, “Bildirçin”, “Şanapipik”, “Hacıleylek”, “Tovuzquşu”, “Cüllüt” və s. şeirlərdə hər quşun rənginə, görünüşünə, nəğməsinə görə fərqli xüsusiyyətləri təsvirin özəyini təşkil edir.

Zahid Xəlil məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqlar üçün heyvanlardan bəhs edən şeirlər qələmə alanda isə onların məlumat xarakterli olmasına da xüsusi əhəmiyyət verir. Ahəngdar, axıcı misralarda oxucusuna təzə bir söz öyrətmək cəhdi ilə yazılmış şeirlərə nümunə olaraq “Dəcəl çəpiş, qumral quzu”, “Buğa və bağa”, “Dovşan və köpək”, “Kürük, qulun, dayça, at” və s. şeirlərdə heyvanlarla bağlı bir sıra anlayışlar diqqət mərkəzinə çəkilir. Xüsusilə sonuncu şeirdə Atın doğuluşdan böyüyənədək adının dörd dəfə dəyişildiyi vurğulanır: körpə ikən “kürük” çağırılan böyüyüb, “qulun”, “dayça” və nəhayət “kəhər at” olur.

Uşaq dünyasına bələdlilik, onların maraq və istəklərini başa düşmək duyumu Zahid Xəlil şeirlərinin mövzu rəngarəngliyinin əsasıdır. Şair uşaqlara doğma təbiəti tanıtmayla kifayətlənmir, həm də onu qorumaq, ona qayğı ilə yanaşmaq hisslərini aşılayırdı. Eyni zamanda azyaşlılarda ətraf mühitə bədii-estetik baxışın formalaşmasına da xüsusi əhəmiyyət verirdi. Məsələn:

*Sən rənglərə yaxşı bax
Gəzəndə göy çəmənini.
Çinar yaşıl çadırdı,
Çəmən yaşıl səmənini.*

Məktəbə hazırlıq yaşında olan və 1-ci, 2-ci sinif uşaqlarının zehni inkişafına kömək məqsədilə yazılan “Hərflər”, “Hesab”, “Qələmim”, “Əlifba kitabı”, “Məktəb yolları” və s. şeirləri uşaqları məktəbə, təhsilə həvəsləndirir, onlarda həyatın bu yeni pilləsinə maraq oyadır. “Hərflər” şeirində sadə cizgilərlə hərflərin yazılış tərzini nəzərə çatdırır, “Qələmim”də şəkil çəkməyin o qədər də çətin olmadığına inam oyadır, uşaq psixologiyasına uyğun ifadələrlə “köynəyi al lələdən qırmızı-rəng qələmlə” xoruz şəkli çəkməyi ardıcılıqla təsvir edir. “Kitabların anası” şeirində isə hərfləri öyrənməyə başlayan azyaşlıya oynaq bir ritmlə həm də səs və hərf anlayışları barədə ilkin məlumat verilir.

Şairin məktəb mövzusunda yazdığı şeirlərin əksəriyyəti aşağı siniflərin dərslərinə salınmış, uşaq mahnısı kimi məşhurlaşmışdır: “Bizim məktəb”, “Məktəb yolları”, “Uşaqlar dərse gedir”, “Kitab”, “Qoy sərbəst böyüsün bizim balalar” və s. Üçüncü şəxsin dilindən yazılsa da, onlardakı emosional ton, səs tərkibinə görə bir-birinə yaxın məxrəcli qısa sözlərlə deyiliş tərzini intonasıyanı uşaq nitqinə yaxınlaşdırır. Uşaqda qədəm qoyduğu bilik aləminin “isti qoynuna”- doğma məktəbə xoş hisslər oyandırır.

Zahid Xəlil öz balaca oxucularını daha geniş müəllimə həvəsləndirmək məqsədilə bir sıra nağıl-poemalar da yazmışdır. Uşaq təxəyyülünün anlam səviyyəsində fantastik düşüncə tərzini inkişaf etdirən “Çinarların yuxusu”, “Fırlancaq”, “Yeddirəngli muncuq”, “Sıfırın nağılı” və s. belə əsərlərində mövzu genişliyi, uşaqlar üçün maraqlı görünən obrazlar aləmi, qeyri-adi hadisələr silsiləsi, poetik təsvirin obrazlılığı, illüstrativlik və s. kateqoriyaların üstünlüyü daha aydın nəzərə çarpır [3, s.14]. Şair meşənin bitki və heyvanlar aləmindən ətraflı bəhs etmək məqsədilə maraqlı süjetlər quraraq azyaşlıların məlumatlarını genişləndirir. Həmçinin məcazlı ifadələr, oynaq bir ritmik ilə onlarda bədii baxışı və estetik duyumu inkişaf etdirir. Şairin üslubundakı incə yumor çaları da məzmunun kiçik yaşlılar tərəfindən daha tez qavranılmasına kömək edən vasitələrdəndir.

Səksəninci illərdə Zahid Xəlil uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki elmi-nəzəri biliklərini və qənaətlərini pedaqoji fəaliyyətində qazandığı təcrübə ilə sistemləşdirib doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir. Azyaşlıların mənəvi - zehni inkişafında tarixən yaradılmış xalqın söz sərvəti və milli klassik ədəbiyyatda uyarlı bədii nümunələrin ideya-estetik aspektlərini araşdırır. Həmçinin dünya uşaq ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr onu uşaqlar üçün kiçik həcmli hekayə və povestlər yazmağa meylləndirir. 1981-ci ildə o, “Balıca”, 1983-cü ildə “Çıraq nənənin nağılları”, 1985-ci ildə “Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri” kitablarını nəşr etdirir. Poetik üslubundakı təbiətlə bağlı mə-

ramlı-məcazlı, mülayim, xoş ovqatlı deyim tərzli nəsr əsərlərindəki yazıçı təhkiyəsinin əsas məziyyətidir. Maraqlı əhvalatlar, cəlbədicə süjet quruluşları, nağıl intonasiasına yaxın təhkiyə tonu bu hekayələrin başlıca uğurudur. Müasir dövrdə məktəbyaşlı uşaqların maraq dairəsini, əqli inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq Zəhid Xəlil kiçik həcmli hekayələrində müxtəlif bədii vasitələrlə onları təəccübləndirir, maraqlandıra biləcək mövzulara müraciət edir. “Peçenyedən yaranmış qız”, “İlk adamcıqaz”, “Qayıq sürən ayı balası”, “Bağırmaq istəyən adam”, “Üçbucaq ölkənin adamları”, “Coğrafiya dərində taxılan eynək” və s. kimi hekayələr artıq sərlövhəsindəki qeyri-adi obrazlılıq ilə cəlbədicə görünürdü. Maraqlı hadisələr nağılvəri elementlərlə gerçək həyat səhnələri kimi canlandırılır, uşaqların mənəvi inkişafına, dünyagörümünün artmasına xidmət edir. Məsələn, “Üçbucaq ölkənin adamları” hekayəsində elmi-fantastik janr üslubunda evləri üçbucaq şəklində olan bir ölkədən danışılır. Bu ölkədə bəşər sivilizasiyasının yüksək mərhələsi yeniyetmə təxəyyülünə qavramlı bir tərzdə təqdim edilir və azyaşlı oxucunun zəkasına zəngin qida verir. Ağıllı texnika ilə idarə olunan cəmiyyətdə həyat ali qanunlarla tənzimlənir və heç bir ictimai pozuntuya yol verilmir. Burada insan şüuru düzgün yaşam tərzinin həqiqətini dərk etmiş, kamil bir cəmiyyət yaratmışdır. Elmi-texniki vasitələrlə nəinki öz ölkələrində bütün neqativ vəziyyətlərə son qoya bilmişlər, hətta özünü düşməndən müdafiənin də qansız-siləhsiz sadə bir üsulunu kəşf etmişlər: “Burada elə bir möcüzə yoxdur. Paltarımdakı balaca düyməni basdım, ətrafımda mikro iqlim yarandı. Daha doğrusu, mən bütövlükdə hava rənginə çevrildim, ona görə də mənə görə bilmədin. Səncə, düşməni dediyin o adamlar bizə bir şey edə bilər?” “Coğrafiya dərində taxılan eynək” hekayəsində isə yalnız bir fantastik element var: “buruna keçən hissəsinin üstündə antenaya oxşayan məftil” olan eynək. Coğrafiya dərində xəritəyə baxarkən bu eynəyi taxanda “hansı ölkədə nələr baş verdiyini o saat göstərir”. Yazıçı eynəyin vasitəsilə iki ölkədəki insanların yaşayışını çox yığcam həyat lövhələri ilə qarşılaşdırır: birində doğma torpaqlarından silahlı xaricilərin qovub çıxardıqları yoxsul insanlar, digərində isə güclü texnika ilə zəif ölkələrə hücum edib, onların var-yoxunu talan edən əcnəbilər. Hekayənin qəhrəmanı Kərəmin eynəyi ilə gördüklərindən həyəcanlanıb sinifdə olduğunu unudaraq haqsızlığa, zülmə qarşı öz nifrətini, qəzəbini bildirməsi uşaqlara cəsarətli, mübariz olmağı təlqin edirdi.

Yazıçı nəsr əsərlərində məktəbyaşlı oxucularının mənəvi-əxlaqi-zehni inkişafı üçün əhəmiyyətli mövzulara daha geniş yer verir. O, “Çıraq nənənin nağılları” kitabının “Azərbaycan haqqında hekayələr” bölməsində “Qartal qanadlı ölkə”, “Mavi küləklər şəhəri”, “Göy gölün şəhəri”, “Aşıq”, “Xaldanlı uşaqlar”, “Şuşa – xonça şəhər” və s. kimi kiçik həcmli yazılarında obrazlı təsvirlər, şirin bir təhkiyə ilə ibtidai sinif şagirdlərinin mənəvi-zehni inkişafı üçün əhəmiyyətli məlumatlar yer almışdır. Xüsusilə “Aşıq” sərlövhəli yazıda xalqımızın qədim milli sərvəti olan aşıq sənəti, onun xüsusiyyətləri, növləri barədə geniş bilgi verilmişdir. “Xaldanlı uşaqlar”da öz məktəbini sevən, onun ətrafını gözəlləşdirib, mənalı təşəbbüsləri ilə nümunəvi uğurlar əldə edən və “bütün ölkədə tanınan” təşəbbüskar, çalışqan şagirdlərdən bəhs olunur. Yazıcının süjetli hekayələrindən olan “Atalar sözü” şəhəri”ndə isə məktəblilərə dilimizdəki hikmətli sözləri yerində işlətmək bacarığı aşılır. Məsələn, “ağıllılar fikirləşənə kimi Bəhrüz vurub arxı keçib və birtəhər yangını söndürüb. Amma həmin o Bəhrüz şəhərin quyusuna bir daş atıb, yüz ağıllı fikirləşib onu sudan çıxara bilmir” və s. [5, II c., 339].

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Məmməd Cəfər yazırdı: “Həqiqi, istedadlı ... uşaq yazıçısı həm müəllim, həm də tərbiyəçidir... O, bilavasitə məktəbdə təlim-tərbiyə işində olmasa da əsərləri ilə həmişə ailədə, bağçada, məktəbdə tərbiyəçidir. Bu keyfiyyətlərə malik olmayan yazıçı həqiqi uşaq yazıçısı sayıla bilməz” [2, s.68]. Həqiqətən, Zəhid Xəlil bir sıra hekayələrində cansız əşyaları, heyvanları, quşları şəxsləndirib əsərlərinin qəhrəmanı etsə də, əsas məqsədi azyaşlı oxucusunda ətraf mühitə maraq oyatmaq, həmçinin müəyyən mənəvi keyfiyyəti ona təlqin etməkdir. Belə ki, bir növ, “təbiətimizi öyrənək” məzmunlu şeirlərin davamı olaraq “Uçmaq istəyən çiçəklərin əhvalatı”, “Yarpaq çələngi”, “Çinar əhvalatı”, “Ördək balası”, “Dünyanı yandırmaq istəyən atəşböcəyi”, “Akvarium balığı”, “Buynuz” və s. hekayələrdə cəlbədicə süjetlərlə xeyli yeni məlumatlar diqqətə çatdırılır. Həm də bitkilər və heyvanların təmsalında lovgalıq, acgözlük, dəcəllik, paxıllıq, pıtilik pislənir, dostluq, qayğıkeşlik, xeyirxahlıq təbliğ olunur. Yazıcının nağılvəri təhkiyə üslu-

bunda təsvir etdiyi hadisələr uşaq təxəyyülünü inkişaf etdirmək, onun həyata baxış dairəsini genişləndirmək, təbiətlə ünsiyyətdə fantastik düşüncənin hüdudsuzluğunu nümayiş etdirmək baxımından xeyli oxunaqlıdır. Uşaq təfəkkürünə, psixi-əqli özəlliyinə dərinlən bələdlilik sayəsində onlar tərəfindən uydurulan yalanlar elə inandırıcı nəql olunur ki, yalnız süjetin sonunda bu fantastik hadisələrin cazibəsindən ayrılmaq olur.

Zahid Xəlil bədii yaradıcılığa sovet dönəmində başlamasına baxmayaraq dövrün aparıcı tendensiyası – dövlət siyasəti, sosialist realizmi yönümlü ideyaların təbliğinə deyil, daha çox azyaşlı oxucuları üçün maraqlı və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan mövzulara müraciət etmişdir. Ancaq onun nəsr yaradıcılığında siyasi-ictimai məzmunlu nağıl-hekayələr də mövcuddur ki, onlarda məhz “Altmışincılar” ictimai-mədəni hərəkatının təsiri aydın müşahidə olunur. Yazıçının “Quyunun dibindəki adam”, “Pul şəhərinin adamları”, “Bağıрмаq istəyən adam”, “Yeyimcillər ölkəsinin adamları” və s. hekayələrində alleqorik, fantastik təsvir vasitələrindən istifadə ilə sətiraltı mənalarla zamanın aktual problemləri hədəf alınmışdır.

“Məktəb yaşına gədər uşaqlarda fantaziya qabiliyyətini inkişaf etdirməyə fikir verməklə bəradər onları əhatə edən ictimai siyasi təbiət haqqında yaş səviyyələrinə uyğun məlumat verməyə də böyük diqqət yetirmək lazımdır”. (1,31) Nağıl janrında yazılan “Yalandan yaranmış adam” hekayəsində “yalandan yaranmış adamlar ölkəsindən” bəhs olunur. Təsvir edilən əhvalatların mövcud ictimai quruluşla bağlılığı sosialist sisteminin siyasətindəki yalan dekorasiyasına diqqət çəkirdi. Sovet dövlətinin vədləri və gerçəklikdəki reallıqlarını yazıçı xarakter cizgilərlə sətiraltı arasında açıq-aydın nəzərə çarpdırırdı. Bu ölkədə yalan insanların şüuruna elə yeridilmişdi ki, onlar yalan torunda özlərini daha rahat hiss edirdilər: “...Siz görəydiniz ki, yalandan yaranmış adamlar necə yalandan əl çalıb qışqırırdılar... hamı bir-birini qucaqlayıb padşahlarının nə qədər ağıllı olduğunu yalandan tərifləməyə başladılar... Yalandan yaranmış adamların radiosu xəbər verirdi ki, küçədəki kranlardan süd axır, ... qaymaq axır”. Yazıçı xüsusi vurğulayırdı ki, deyilən bütün yalanları hamı həqiqət kimi qəbul edir, yalana uyğun davranırdılar: “Biz dünyanın ən xoşbəxt adamlarıyıq!” şüarını hamı təsdiq edirdi. Nağıl təhkiyəsi ilə təsvir olunan bu manqurtlaşmış insan kütləsinin sosial durumundakı ağır vəziyyət sənətkarlıqla ifşa edilirdi.

“Pul şəhərinin əhvalatları” hekayəsində sovet dönəminin pul vahidləri olan şahı (5 qəpik), abbası (20 qəpik) sözlərindən istifadə ilə özünə Şahı Abbası ləqəbini götürən hökmdarın həyata keçirdiyi “ədalətli işləri”ndən danışılır. Əvvəlcə bütün qohum-əqrəbası – ikiqəpiklilər və üçqəpiklilər “saraya işləməyə dəvət olunurlar”. Sonra qohumlar canfəşanlıqla fəaliyyətə başlayıb, şahı xoş gəlsin deyər bazarda “şahı qızıldan bahadır” şüarı ilə qiymətləri dəyişdirirlər. “Balın kilosu bir şahı,... suyun stəkanı beş qızıl” olan ölkədə mənəvi dəyərlər də zərbəyə məruz qalır. Yazıçı göstərir ki, bu meyarın tətbiqindən sonra əhaliyə məlum olur ki, danışıklara qulaq asılır və narazılıq edənləri – “səhv danışanları” ağır cəza təqib edir. Adamlar su almağa başlayırlar ki, ağızlarına su alsınlar və bir-biri ilə danışmasınlar. Hekayədə 1937-ci ildə sovet hökumətinin həyata keçirdiyi repressiya hadisələrindən sonra insanların məruz qaldıqları psixi-mənəvi sarsıntılara açıq işarələr vardır. Belə nəticə çıxırdı ki, idarə edən başçının, yaxud dövlət qurumunun, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi yönümünə, sosial durumuna mühüm təsiri olmuş...

Göründüyü kimi, Zahid Xəlil uşaq ədəbiyyatı hüdudlarında nağıl janrının struktur-poetik imkanlarından faydalananaraq yaratdığı bir sıra əsərlərində ciddi siyasi - ictimai məsələlərə toxunmuşdur. Onun geniş həcmli povestləri də ideya-məzmun tutumu, süjet xəttinin dolğunluğu və obrazların rəngarəngliyi ilə oxunaqlı və cəlbedicidir.

Zahid Xəlil Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı sahəsində yarım əsrdən artıq müxtəlif janrlı xeyli bədii əsərlər yaratmaqla yanaşı həm də bu sahədə elmi yaradıcılığı da xeyli məhsuldar olmuşdur. O, 1973-cü ildə “Azərbaycan uşaq poeziyası və folklor” mövzusunda namizədlik dissertasiyası, 1990-cı ildə “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mənşəyi, təşəkkülünün əsas amilləri və inkişaf problemləri” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Onun “Detskaya literatura Azerbaydjanı” monoqrafiyası 1987-ci ildə Moskvada nəşr olunub və bir müddət professor Əziz Şərifin təşəbbüsü ilə M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Z.Xəlilin azyaşlılar üçün qələmə aldığı kiçik həcmli şeir və hekayələri, dolğun məzmunlu poema və nağılları ölkəmizdə dəfələrlə yüksək tirajla çap olunmuş, həmçinin dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilib, rus, Ukrayna, Litva, eston, moldav, gürcü, özbək, qazax, türkmən, alman, holland, hind dillərində də nəşr edilmişdir. O, uşaq ədəbiyyatı üzrə keçirilən bir sıra beynəlxalq tədbirlərin iştirakçısı olmuş və müsabiqələrdə qalib gəlmişdir. Belə ki, yazıçı 1982-ci ildə “Literaturnaya qazeta”da çap olunmuş “Kölgələr” və “Limonad içməyin” hekayələrinə görə “Zolotoy tel-yonok” mükafatı almış, “Salam, Cırtan” kitabı həm ümumittifaq, həm də respublika müsabiqəsində “İlin ən yaxşı uşaq kitabı” diplomuna layiq görülmüşdür. Onun son illərdə çap etdirdiyi “Dünyanın ən balaca nağılları” (2002), “Qızlar şeir oxuyur sevgi yaşında” (2007), “Göy qurşağı” (2018), “Kralın kreslosu”(2018), “Şəkərabad şəhərinin uşaqları” (2020) və s. kitabları da mütəxəssislər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. Milli ədəbiyyatşünaslıqda Zahid Xəlilin yaradıcılığına monoqrafiyalar həsr edilmiş, çoxlu məqalələr yazılmışdır.

Həqiqətən, altmışıncılar ədəbi cərəyanının yetirmələrindən olan Z.Xəlil yaradıcılığı çoxcəhətliyi, orijinal üslubu və yüksək sənətkarlığı ilə milli uşaq ədəbiyyatı tariximizdə xüsusi bir səhifədir.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfərov M.C. Ədəbi düşüncələr. Bakı: Azərnəşr, 1958.
2. Cəfərov M.C. Həmişə bizimlə. Bakı: Yazıçı, 1980.
3. Əsgərli Füzuli. Sənətkarın uşaq dünyası. Bakı: ADPU, 2003.
4. Xəlil Zahid. Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri. Bakı: Gənclik, 1986.
5. Xəlil Zahid. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə, 1-ci, 2-ci və 3-cü cildlər. Bakı: ADPU, 2008
6. Məmmədova Şöhrət. Zahid Xəlilin uşaq poeziyasının bədii xüsusiyyətləri. Bakı, 2017.

Труженик детской литературы

Сафура Гулиева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

Резюме. Творчество известного детского писателя Захида Халила отличается многогранностью. Он плодотворно трудится в этой сфере более полувека и получил известность как автор множества художественных и научных произведений.

В статье подробно говорится об идейно-тематической колоритности, духовно-эстетической основе детской поэзии Захида Халилова, особо подчеркивается связь её поэтического строя с родной природой.

В созданных им повестях и рассказах также освещаются проблемы детского восприятия общества, к которым писатель выражает своё отношение с использованием элементов юмора и сарказма.

Захид Халилов автор ряда научных статей и монографий по истории азербайджанской детской литературы и проблемам её развития. Его творчество высоко оценено специалистами и заслужило множество премий.

Ключевые слова: поэзия З.Халила, мир детства, повести и рассказы, научная деятельность

**Çağdaş Azərbaycan uşaq nəsrində elmi-fantastik xüsusiyyətlər
(Reyhan Yusifqızının yaradıcılığı əsasında)**

Gülzar Qəmbərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Annotasiya. Reyhan Yusifqızı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında özünəməxsus yazı tərzini seçilən müəlliflərdəndir. Onun maraqlı əsərləri azyaşlı oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və rəğbət-lə qarşılanır. Elmi-fantastik üslubda yazdığı hekayələri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yeni nə-fəs gətirən Reyhan Yusifqızı həm də uşaq nəsrini orijinal mövzu və ideya-məzmunla zənginləşdi-rir, habelə uşaqların şüur səviyyəsinin formalaşdırılmasına təbii təsir göstərir.

Məqalədə Reyhan Yusifqızının elmi-fantastik səpkidə hekayə və povestləri təhlilə cəlb edilir, hə-min əsərlərin bədii xüsusiyyətləri səciyyələndirilir.

Açar sözlər: Reyhan Yusifqızı, uşaq nəsr, fantastik əsər, çağdaş dövr

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.03.2022; qəbul edilib – 11.03.2022

**Scientific-fantastic genres in the contemporary Azerbaijani children's prose
(On the basis of the creative work of Reyhan Yusifgizi)**

Gulnar Gambarova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Abstract. Reyhan Yusifgizi is one of the authors of children's literature of Azerbaijan. His interesting works are read and welcomed by younger readers. Reyhan Yusifgizi, who brought a new breath to Azerbaijani children's literature with his stories written in scientific-fantastic form, also caused them to expand and improve their outlook.

The article draws on the analysis of the stories and narratives written by Reyhan Yusifgizi in this style, the factors that can affect the formation of the worldview of children and the development of artistic features are determined.

Keywords: Reyhan Yusifgizi, children's prose, fantastic work, contemporary period

Article history: received – 01.03.2022; accepted – 11.03.2022

Giriş / Introduction

Yunanca “fantaziya” sözündən olan “fantastika” “xəyal, uydurma” anlamındadır. Həyatı inikas forması olan fantastika müəllif təxəyyülünün daha çox bədii ifadəsidir.

İnsanın təbiət hadisələrindən qorxması onların qeyri-adi qüvvə kimi dəyərləndirilməsinə sə-bəb olmuş, bu da fantastik düşüncələrin ilkin rüşeymi kimi təzahür etmişdir. Professor V.Vəliyev yazır: “Sehrli nağıllardakı mifoloji əlamətlər bu nağılların daha qədim dövrlərlə əlaqədar olduğuna canlı sübutdur. Sehrli nağıllarda mifoloji əlamətlər dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq? Birincisi, qeyri-adi fiziki qüvvəyə malik olan sehrli surətlər (div, Zümrüd quşu, Xızır peyğəmbər, uçan xalça və s.) İndiyə kimi, yalnız sehrli qüvvələr hesab etdiyimiz bu surətlər mifoloji qüvvələrdir” [5, s.76].

Əsas hissə / Main Part

Reyhan Yusifqızının “Yaşıl gözlü qız” povesti Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında elmi-fantastika janrında yazılmış əsərlərdən olub, on iki yaşdan yuxarı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitab kosmik qəza nəticəsində Yer planetinə düşmüş on iki yaşlı yadplanetli qızın – Leminin sərgüzəştlərindən bəhs edir. İlk dəfə Lemini görən uşaqlar onun yad planetdən gəlməyinə inanmasalar da, onlarda bu barədə təsəvvürlər olduğundan Leminin söylədiklərinə şübhə etmir, əksinə, onunla dost olurlar.

Uşaqlar kainatın sirlərini açmağa, başqa planetlərdəki sivilizasiyalardan bizim fərqimizi aydınlaşdırmağa çalışırlar. Leminin gözlərində parlayan işıq onun fiziki təsir gücünü göstərir. Baş verən hadisələr müəllif tərəfindən elə nəql olunur ki, oxucu yorulmur, əksinə ona Lemi və onun dostlarının sərgüzəştləri maraqlı olur.

Yadplanetli qız rastına çıxan ilk insanlarla tanış olandan sonra onun Yer planetində həyat haqqında təsəvvürü yaranır. O, telepatiya qabiliyyəti sayəsində insanların leksikonundakı söz ehtiyatını öz beyninə köçürür və onlarla danışmağa başlayır.

Leminin dostları söhbət əsnasında başa düşürlər ki, onun planetində sivilizasiya daha irəli-dədir. Orada insanlar daha uzunömürlüdür, maşınlar daha sürətlə gedir. Orada sərhədlər yoxdur və planetdə bütün insanlar eyni dildə danışirlar. Orada yalan yoxdur. Şiddət və müharibələr də yoxdur. İnsanlar planeti və ekologiyayı qoruyurlar.

Uşaqlar Yer planetinin problemlərini müzakirə edir, kainatın qanunlarını başa düşməyə çalışırlar. Onlar insan orqanizminin yüksək imkanlarına: hipnoz, telekinez, telepatiya, keçmişi və gələcəyi görmək qabiliyyətinin olduğuna inanırlar.

Dostlar birlikdə ulduz müharibələrinin qarşısını almaq, Yerin ekologiyasını məhv olmaqdan xilas etmək üçün yollar fikirləşirlər. Əsər təbiət, kainat, astronomiyaya aid məlumatlarla zəngindir. Bu da uşaqlarda Kainat haqqında biliklərini daha da artırmağa həvəs yaradır.

Dostların köməyi ilə bütün çətinliklərin öhdəsindən gələn Lemi deyilən vaxtda görüş yerinə çata bilir və öz planetinə qayıdır. Uşaqlar söz verirlər ki, onu axtarıb tapacaqlar.

“Uzaq planetin sirri” əsəri 2018-ci ildə tamamlanmışdır. Hadisələr Leminin yaşadığı X planetdə baş verir. Əsərin qısa məzmunu belədir ki, Leminin yaşadığı “X” planetinə bədbəxtlik üz verir. Dostları isə darda qoymaq olmaz...

Kənan və Rüstəm Lemiə kömək etmək üçün bir müddət uzaq “X” planetində qalmağa qərar verirlər.

Yüksək texnologiyalar planetin simasını tamamilə dəyişib: avtomatlaşdırılmış sistemlər, “ağıllı ev”lər, sürücüsüz maşınlar, insanları tam və ya qismən əvəz edən ev robotları, işçi kiborqlar və s. İlk baxışda insanların həyatı xeyli yüngülləşib, onlar firavan yaşayırlar. Lakin onların yaratdığı süni zəka özlərinə qarşı çevrilib. Kiborqlar üsyan qaldırıb. Onlara başçılıq edən Superintellekt daha insanlara tabe olmur, onları son nəfərinədək başqa bir “Y” planetinə köçürmək, sürgün etmək niyyətindədir. Superintellekt deyilən ana kompüter üçün heç bir sərhəd yoxdur. O, nəhəng kompüter şəbəkəsi vasitəsilə kosmosun dərinliklərinə nüfuz edir, ultrabənövşəyi və ya infraqırmızı diapazonlarda ulduzları müşahidə edə bilir, radiasiya burulğanlarının səsini duyur. Bütün planetə məxsus biliklər bazasını özündə saxlayır. Onun qarşısında kim dayana bilər? Yalnız bir nəfər – robototexnika sahəsində böyük mütəxəssis sayılan Doktor Fobo Vill. Saç-saqqalı ağappaq olan şişman qoca alimə kömək etmək lazımdır. “Ağıllı ev”in himayəsi altında olan Lemi, Kənan və Rüstəm kömək etməyə hazırdırlar. Üstəlik, onlara sadıq Kibo adlı ev robotu da var.

Kənan və Rüstəm “X” planetində maraqlı çox şey görürlər. Onlar 3D printerindən geyim əldə eləyir, kosmik İnternetdən istifadə edir, meqapolisi virtual səyahətə çıxırlar. Hətta, virtual olaraq Doktor Fobonun raket düzəldən mini-zavodunun platformalarında olurlar. Hiperfəza və sıçrayış haqda öyrənirlər.

Göründüyü kimi, fantastik üslubda yazdığı bu əsərlərində Reyhan Yusifqızı uşaq ədəbiyyatı tariximizdə təkrarolunmaz izlər qoymağa nail olmuşdur. O, özünəməxsus üslubu, yazı təxəyyülü vasitəsilə uşaqların hüdudsuz düşüncə aləminin daha da zənginləməsinə vəqə olur. Uşaqlar orijinal

üslubda, dünya ədəbiyyatı nümunələrinə bənzər, ancaq tariximizlə bağlı yeniliklərlə tanış olur, elm və texnologiyanın növbəti illərdə daha da təkmilləşəcəyini fərz edir. Bu isə öz növbəsində onların bu inkişafda maraqlı olmasını şərtləndirir.

Reyhan Yusifqızının Bakı Dövlət Universitetində süni intellekt və soft kompüterin nəzəriyyələri oxuduğu mühazirələr ona yeni texnologiyalar haqqında maraqlı əsərlər yazmasına kömək edir. Müəllifin elmi-fantastik üslubda əsərlər yazması bilavasitə onun pedoqoji fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Uşaqlar üçün əsərlər yaradan yazıçı uşaq dünyasına dərinlən bələd olmalı, onun psixologiyasını bilməli, eyni zamanda, ətraf aləmdə baş verən prosesləri, bu proseslərin uşaq aləminə təsirini araşdırmalı, üzə çıxarmalıdır. Yazıçı yazdığı hadisələrə seyrçi mövqedən yanaşmamalı, təqdim etdiyi mövzu və ideyanı elə çatdırmalıdır ki, uşaq əsəri oxuyarkən bunu anlaya bilsin. Görkəmli rus təhqidçisi V.Q.Belinski yazırdı: “Uşaqlar son dərəcə həssasdılar, belə ki, onların xilas və həlak olması bu qabiliyyətdən asılıdır. Adam uşaqlıqda oxuduğu və xoşladığı hər cür boş və mənasız bir şeyi bütün ömrü boyu yadında saxlayır” [2, s. 57].

Reyhan Yusifqızı yaradıcılığında demək olar ki, hər yaş qrupuna uyğun kitablara rast gəlik. Müəllif “Hamıdan qəşəng”, “Xoşbəxt arı”, “İki gül”, “Ulduz pərisi”, “Kompüterin kələyi”, “Məstan və Babu” kimi şəkili kitablara dərc etdirmişdir.

Reyhan Yusifqızı hekayələrində sadələşdirmiş prinsiplərə əməl etməyə çalışmış, uşaqların təfəkkür və dünyagörüşünün formalaşması onlarda insani keyfiyyətlərin: dostluğun və yoldaşlığın yaranmasını şərtləndirən əsərlər yazmışdır.

Hekayə janrında da əsərlər yazan Reyhan Yusifqızı “Ad günü”, “Arximed niyə güldü” adlı əsərlərində də həmin motivlərə toxunmuşdur. “Ad günü” hekayəsinin qəhrəmanı Zeynəb öz doğum günündə sinif yoldaşlarını qonaq çağırır, lakin o öz yaşına uyğun olmayan biçimdə onların qarşısına çıxır. Zeynəbi bu vəziyyətdə görən uşaqlar ona güldür. Bu zaman bərk diltor olan Zeynəb nə edəcəyini bilmir. Ancaq Arzu adında sinif yoldaşı Zeynəbə bu çıxılmaz vəziyyətdə kömək edir, uşaqları əyləndirmək üçün bir oyun qurduqlarını söyləyir. Müəllifin bu hekayəsi qısa olsa da, əslində uşaqları tərbiyələndirmək baxımından maraqlı süjet xətti üzərində qurulmuşdur. Burada qloballaşan dünyamızda, elm və texnika əsrində həm uşaqların öz yaşlarından böyük görünmək istəyi təhqid olunur, həm də onlara dostluğun önəmi, sevgi və mərhəmət hissi aşılır.

Reyhan Yusifqızının “Zümrüd”, “İki qardaş”, “Mister Bebbic”, “Büllur vazada yasəmən”, “Mən və nənəm” adlı hekayələrinin müəllifidir. “Mister Bebbic” hekayəsinin qəhrəmanı Fərid öz otağında qərribə geyimli yaşlı bir kişi ilə rastlaşır. Kişi özünü kompüterin yaradıcısı kimi təqdim edir. O, bu əşyanı yaratdığından peşiman olduğunu söyləyir. Çünki “onlar artıq kitab oxumur, heç nə öyrənmir, heç nə düşünmürlər. Kompüterdən yalnız əylənmək üçün istifadə edirlər [6, s.54]. Bu sözlərlə müəllif əslində acı olan reallıqları oxucularına çatdırır. Çağdaş zamanımızın qlobal problemi olan internet və ondan asılılıq uşaqların az mütilə eləməsinə, kitabdan uzaq düşməsinə səbəb olmuşdur.

Reyhan Yusifqızı uşaqlar üçün elmi-kütləvi kitablara da yazmışdır: “Riyaziyyat əyləncəli ola bilər” və “Kompüterin qərribə tarixi” əsərləri haqqında bəhs etdiyimiz mövzuya nümunədir. Müəllif bu əsərlərdə çətin mənimsənilən fənlərdən olan riyaziyyatın uşaqlar tərəfindən sevilməsinə çalışır, bunun üçün maraqla qarşılanacaq əsər yaradır. Bu kitab riyaziyyatı sevən və sevməyən uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Riyaziyyatı sevlənər bu kitabdan maraqlı məlumatlar əldə edə bilər, riyaziyyatçı alimlərin fikirləri ilə tanış olur, ciddi fənn olan riyaziyyatı əyləncəli şəkildə öyrənməyin mümkün olduğunu görürlər.

Riyaziyyatı sevməyənlər isə bu kitab vasitəsilə riyazi qanunları əyləncəli şəkildə öyrənib yadda saxlamağın yollarını öyrənir, riyazi oyunlarla ətrafdakıları təccübləndirməyin sevincini yaşayırlar.

2015-ci ildə işıq üzü görmüş “Kompüterin qərribə tarixi” kitabında əsas ideya ondan ibarətdir ki, müəllif balacalara kompüter erasına qədəm qoyana qədər bəşər elminin keçdiyi inkişaf yolundan, bu yolda insanların göstərdiyi fədakarlıqdan bəhs edir. Təqdim olunmuş həmin kitabda kompüterlərin ta qədimdən bizim dövrlərə qədər keçən tarixinin inkişaf mərhələləri, bir çox maraqlı

epizodlar, məşhur kəşflər, qəribə faktlar, alim və ixtiraçılar, onların həyatı haqqında məlumatlar vardır. Bu kitab sayəsində uşaqlar hesab maşınları və onların tarixi ilə daha yaxından tanış olurlar.

Akademik İsa Həbibbəyli uşaq ədəbiyyatı haqqında yazır: “Uşaq ədəbiyyatı bədii düşüncənin ali məqsədi olan insana xidmət etmək baxımından böyük imkanlara malikdir. Çünki uşaq ədəbiyyatı uşaqların həyata və dünyaya açılan ilk pəncərəsidir. Ata və analarından sonra uşaqları həyatla, ətraf aləmlə, dünya ilə tanış etmək baxımından uşaq ədəbiyyatı ilə müqayisə edilə biləcək digər vasitələr göstərmək çətindir. Ən yaxşı uşaq şeirləri uşaqların ən sevimli oyuncaqlarıdır. Oyuncaqlar uşaqları əyləndirdiyi halda, uşaq ədəbiyyatı nümunələri uşaqları əyləndirməklə bərabər, həm də düşündürür və onların mənəvi dünyasını zənginləşdirir” [1, s.4].

Görkəmli akademiklərin ifadə etdiyi vacib prinsiplərdən çıxış edən müəllif yaradıcılığında və tənpərvərlik mövzusunda yan keçməyib. “Təranənin arzusu” hekayəsində Göyərçinə öz arzusundan bəhs edən Təranə deyir: “Həm də mən tək deyiləm axı. Mühəribədə yüzlərlə cəsur oğullarımız şəhid olub, məndən də yaxşı oğlanlar ömürlük əlil qalıblar. Mühəribə amansızdır. Amma nə edək, mühəribəni biz başlamamışıq. Biz işğalçı deyilik ki. Biz torpaqlarımızı qoruyuruq. İnşallah, Qarabağı alandan sonra bizim üçün mühəribə bitəcək.

Təranə evə qayıtdı. O, artıq Göyərçindən nə istəyəcəyini bildirdi. Çəhrayı lələyi sığalladı Təranə. Göyərçin onun otağında peyda oldu.

- Qarabağı istəyirəm! - dedi Təranə. - Torpaqlarımızı işğaldan qurtarmaq istəyirəm. İstəyirəm ki, biz daha heç vaxt mühəribə görməyək.

Ağ Göyərçin bu balaca qızcıqazın belə böyük ürəyi olduğunu təxmin eləməmişdi. O dedi:

- Sənin arzun o qədər böyükdür ki, onu yerinə yetirməyə mənim gücüm çatmaz. Amma mən nə edəcəyimi bilirəm. Mən sənin ürəyindəki o böyük Vətən sevgisini bütün Azərbaycana yayacağam! O zaman ki, hər kəsin ürəyi Vətən sevgisi ilə dolacaq, onda Qarabağ azad olacaq. Və siz daha heç vaxt mühəribə görməyəcəksiz.

Ağ Göyərçin uçub getdi. Qızcıqaz onun ardınca baxıb əl elədi.

O gündən Təranə gözləyir.

Gün gələcək, hər kəsin ürəyi Vətən sevgisi ilə dolacaq və Qarabağ azad olacaq!”

Xalq şairi S.Vurğun “Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq” adlı məqaləsində yazır: “Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək... bütün insan xassələri uşaq aləmində mövcuddur... Biz uşaqla danışdığımız zaman insanla danışdığımızı, uşaqlar üçün yazdığımız zaman, insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq [4, s.85].

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, yazıçının yaradıcılığına nəzər salanda kiçikhəcmli hekayələrin üstünlük təşkil etdiyini görürük. “Mən və nənəm”, “İki qardaş”, “Musanın əhvalatı”, “Şəhrizad nağıl axtarır”, “Dəcəl ilbizlər”, “Ən gözəl”, “Leyla və Günəş”, “Boz bala dovşanın qulaqları niyə əsirdi”, “İgid şahin” kimi yığcam hekayələrdə müxtəlif mövzu və motivlərə toxunan Reyhan Yusifqızı hər bir əsərdə yeni problem ifadə edir, uşaqların maraqlarına uyğun məzmununda, oxunaqlı bədii əsərlər yaradır. Mövzunun uğurlu seçimi, süjet xəttinin ardıcıl quruluşu, uşaqların ruhuna yaxınlığı həmin əsərlərin sevilə-sevilə oxunmasına səbəb olur və onların şəxsiyyətinin formalaşması, bir fərd kimi yetişməsində əhəmiyyətli rolunu təcəssüm etdirir.

Ədəbiyyat / References

1. Həbibbəyli İsa. Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 5 iyun 2020
2. Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу. Москва: Гослитиздат, 1955
3. Xəlil Zahid, Əsgərli Füzuli. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2007
4. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. “Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq”. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

5. Vəliyev V. "Azərbaycan folkloru". Bakı: Elm, 1984.
6. Yusifqızı Reyhan. Mister Bebbic. "Ulduz" jurnalı, 2018, № 9.
7. Yusifqızı Reyhan. Yaşıl gözlü qız. Bakı: "Altun kitab" nəşrlər evi, 2010.
8. Yusifqızı Reyhan. Uzaq planetin sirri. Bakı: "Altun kitab" nəşrlər evi, 2019.

Особенности научно-фантастического жанра в современной детской прозе Азербайджана (на материале творчества Рейхан Юсифгизы)

Гульнар Гамбарова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Резюме. Рейхан Юсифгизы является одним из авторов азербайджанской детской литературы, отличающимся своеобразным стилем письма. Её несколько интересных произведений с удовольствием читают и с симпатией встречают маленькие читатели. Своими рассказами в научно-фантастическом стиле Рейхан Юсифгизы вдохнула новое дыхание в азербайджанскую детскую литературу, что в то же время привело к расширению и совершенствованию их мировоззрения.

В статье анализируются рассказы и повести Рейхан Юсифгизы, написанные в этом стиле, определяются факторы, которые могут повлиять на формирование мировоззрения детей, их развитие.

Ключевые слова: Рейхан Юсифгизы, детская проза, фантастическое произведение, современный период

Folklorşünaslıq

**Aşıq poeziyasında klassik şeir janrları
(Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı əsasında)**

Xanım Mirzəyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: xanim102@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycan aşıq şeiri tarixən klassik ədəbiyyatla əlaqədə olmuş və bu bağlılığın nəticəsi kimi mövzu, məzmun, forma və janr baxımından zənginləşmişdir. Aşıq şeirində klassik ədəbiyyatdan keçmiş bir sıra janrlar vardır ki, onlardan geniş şəkildə istifadə edilir. Azərbaycan aşıq şeirinin ən görkəmli nümayəndəsi sayılan Aşıq Ələsgərin (1821-1926) yaradıcılığında da belə klassik şeir janrlarına yetərincə müraciət olunmuşdur. Bu baxımdan aşığın ədəbi irsində müxəmməs, qəzəl və mərsiyə kimi janrlar daha çox diqqəti cəlb edir. Məruzədə Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında istifadə edilən klassik şeir janrlarının xüsusiyyətləri aşıq şeirinin özünəxas ritm və ahəngə, vəznə, şeir vahidinə məxsus olması ilə əlaqələndirilir. Aşıq Ələsgərin klassik şeir janrlarında yazdığı şeirlər mövzu, məzmun, forma, vəzn və üslub xüsusiyyətləri baxımından təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: janr, qəzəl, müxəmməs, mərsiyə, vəzn, əruz

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 05.05.2022; qəbul edilib – 23.05.2022

**Classical poem genres in the ashug poetry
(On the basis of Ashig Alasgar's creativity)**

Khanim Mirzayeva

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Foklore of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: xanim102@mail.ru

Abstract. The Azerbaijani ashug poetry has been historically related to classical literature and as a result of this connection has been enriched from the view of theme, content, form and genre. Ashug poetry has some genres that are widely used. It has been referred to as such classical poetry genres in the creative work of Ashig Alasgar's (1821-1926), the most prominent representative of Azerbaijan ashug poetry. In the paper, the features of the classical poetry genres used in the creative work of Ashig Alasgar are connected with the fact that the ashug poetry has a unique rhythm and harmony, unit of poetry. Poems by Ashig Alasgar in the genres of classical poetry are analyzed in terms of theme, content, form, rhythm, and stylistic features.

Keywords: genre, ghazal, mukhammas, elegy, rhythm, aruz

Article history: received – 05.05.2022; accepted – 23.05.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edən aşiq yaradıcılığı özünün zəngin forma və məzmun xüsusiyyətləri ilə seçilir. Aşiq yaradıcılığının inkişafı lirik və epik sahələri əhatə etsə də, tarixən lirik növ aşiq yaradıcılığında aparıcı olmuşdur. Hətta epik nümunələrin özündə də epik təhkiyə ilə lirik təqdimat vəhdət təşkil etmişdir. Bu baxımdan aşiq yaradıcılığının irihəcmli janrı olan dastanlar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Azərbaycan aşiq şeiri yarandığı gündən etibarən uzun bir tarixi təkamül prosesi keçmiş, mövzu, məzmun, forma və janr baxımından zənginləşərək formalaşmışdır. Aşiq şeiri yazılı ədəbiyyatla daim qarşılıqlı əlaqədə olmuş, biri-digərinin inkişafına istiqamət vermişdir. Bu baxımdan onların qarşılıqlı inkişafında müxtəlif istiqamətlər müşahidə edilir. Aşiq şeiri hətta XVII-XVIII əsrlərdə yazılı ədəbiyyatı, bir növ, öz təsirinə salaraq inkişaf etdirmişdir. Eləcə də Azərbaycan divan ədəbiyyatı aşiq şeirinin forma, janr və poetik ifadə imkanları baxımından zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan aşiq şeirinin həm məzmun, həm də forma baxımından inkişafında və zənginləşməsində müstəsna xidmətlərə malik olan Aşiq Ələsgər (1821-1926) bu poeziyanın dodaqdəyməz tənisi, cığalı tənisi, müstəzad tənisi, yaxud ayaqlı tənisi kimi çətin növlərini yaratdığı kimi, klassik şeir janrlarında da bir-birindən gözəl sənət örnəklərinin müəllifi kimi tanınır. Bu baxımdan aşığın müraciət etdiyi müxəmməs, qəzəl və mərsiyə kimi janrlar diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan divan ədəbiyyatına məxsus olan və işləklik baxımından geniş yayılmış janrlardan biri müxəmməsdır. Onun məhz Şərq ədəbiyyatına məxsus divan şeir janrı olması şübhəsizdir. Bunu həm janrın adı, həm də formal göstəriciləri (hər bəndin 5 misradan ibarət olması, qafiyə quruluşu, əruz vəznində yazılması) bir daha təsdiqləyir. Aşiq şeirinə məxsus müxəmməslərdə də, demək olar ki, qeyd edilən forma xüsusiyyətləri gözlənilir: qafiyə quruluşu *aaaaa*, *bbbba*, *cccca*, ... şəklində olur, sonuncu bənddəki misraların birində aşığın adı verilir. Divan poeziyasındakı müxəmməslərdən fərqli olaraq, aşiq şeirində müxəmməslər 10 misralıq bəndlər şəklində verilir. Bunun səbəbi isə müxəmməslərdə hər misranın, adətən, 15-16 hecadan ibarət olması və onların ifası zamanı misranın bütövlükdə, birməfəse oxumağın çətinliyidir. Onun üçün aşıqlar müxəmməslərin misralarını melodiyanın ritminə görə iki hissəyə bölməklə ifa etməli olurlar. Məlumdur ki, aşiq sənətində “Müxəmməs”, “Baş müxəmməs”, “Orta müxəmməs”, “Atlı müxəmməs”, “Şirvan müxəmməsi” kimi havalar var. Odur ki, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, “Klassik ədəbiyyatın müxəmməs formasından fərqli olaraq, aşiq sənətində bu forma saz havasının ruhuna köklənmiş olur” [6, s.170].

Müxəmməs janrının aşiq şeirində özünəməxsus inkişaf istiqaməti vardır. Belə ki, divan ədəbiyyatından fərqli olaraq, aşiq şeirində müxəmməsin bir sıra yeni növləri yaradılmışdır, məsələn: cığalı müxəmməs, qoşayarpaq müxəmməs, ayaqlı müxəmməs və s. Eləcə də, öncə qeyd edildiyi kimi, aşıqların yaratdığı müxəmməslərdə hər bənd ifanın tələbi ilə formal olaraq 10 misradan ibarətdir. Bu zaman bəndlər *abcbçdbeb* şəklində qafiyələnir: yəni birinci misralar sərbəst, ikinci misralar isə həm qafiyə olur. Aşiq şeirində müxəmməslər, adətən, rədifli olduğundan, birinci bənddən fərqli olaraq, sonrakı bəndlərin axırıncı misrasında rədif kimi işlənən söz təkrarlanır. Aşiq Ələsgərin əldə olan əsərləri içərisində 20 müxəmməs vardır ki, onların hamısında rədifdən istifadə edilmişdir. Eləcə də, aşığın müxəmməsləri məzmunca müxtəlif olsa da, hamısı klassik formadadır, yəni onun yaradıcılığında müxəmməsin aşiq şeirində yaranmış yeni növlərinə təsadüf edilmir.

Aşiq şeirində, o cümlədən Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında yer alan müxəmməslərin vəznü üzərində də dayanmaq lazımdır. Belə ki, tədqiqatçıların bir qismi aşiq şeirindəki müxəmməslərin heca vəznində [3, s.292; 4, s.364; 7, s.253;], digər bir qismi isə əruz vəznində olduğunu qeyd edirlər [6, s.167]. Professor Məhərrəm Qasımlı, haqlı olaraq, yazır: “Aşiq ədəbiyyatının poetik mətnlərində türk dilinin akustik və melodik tələbinə uyğun olaraq heca vəznü aparıcı mövqeyə

malikdir. Divan ədəbiyyatından gələn divani və müxəmməs kimi şeir şəkilləri isə əruz vəznindədir. Əslində, buradakı əruz vəznə də bir xeyli dərəcədə heca təmayüllüdür. Buna görə də divan şairlərinin qələmə aldıkları müxəmməs və divanilərlə aşıqların – saz şairlərinin düzüb qoşduqları eyni şeir biçimləri arasında xeyli fərqin olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Saz havasının melodik biçimlərindən gələn ritmik dinamika aşiq divani və müxəmməslərində ərəb-fars tərkiblərinin fəal müdaxilə etməsi imkanının qarşısını alır” [5, s.473].

Aşiq Ələsgərin müxəmməs janrında yazdığı örnəklər də ilk baxışda heca vəznli şeir təəssüratı yaratsa da, əslində, onlarda daha çox “heca təmayüllü” (M.Qasımlı) əruz özünü büruzə verir. Mərhum folklorşünas Mürsəl Həkimov müxəmməslərdə misraların bütöv şəkildə 16, bölünmüş şəkildə isə 8+8 hecadan ibarət olduğunu qeyd edir [4, s.364-365]. Müəllif hətta folklorşünas Sədnik Paşayevin “İlk aşiq müxəmməsi yaradıcıları onun misralarını bölərkən hər beytdə misranın biri 7, o biri 8 hecalı və yaxud, əksinə, biri 8, o biri 7 hecalı olarmış” [8, s.41-42] fikrinə irad tutur və bunu aşiq şeiri toplayıcıları və nəşirlərinin qüsuru kimi dəyərləndirir [4, s.365-366]. Halbuki Aşiq Ələsgərin müxəmməsləri ilə tanışlıq Sədnik Paşayevin qeyd etdiyi fikri təsdiqləmiş olur. Belə ki, aşığın 20 müxəmməsinin bir çoxunda 7+8 heca forması müşahidə edilir. Məsələn, Aşiq Ələsgərin “Bu gün” rədifli müxəmməsinin birinci bəndinə nəzər salaq:

Aləmin padişahı, (7)
Sən yetiş imdada bu gün; (8)
Naqafil qarşımıza (7)
Çıxdı mələkzadə bu gün; (8)
Göz gördü gül camalın, (7)
Könül içdi bəda bu gün; (8)
Can cəsəddən ayrılır, (7)
Gedir bu sevdada bu gün. (8)

Göründüyü kimi, müxəmməsin təqdim olunan ilk bəndi bütünlüklə 7+8 heca formasındadır. Bu isə onu göstərir ki, aşiq şeirində olan müxəmməslərdə iki misra birlikdə 15 hecadan da ibarət ola bilər. Belə bir faktın özü bir daha göstərir ki, aşiq şeirindəki müxəmməslərin bəndlərində misra sayı formal olaraq 10-dur. Əslində isə, hər bənddəki iki misra birlikdə müxəmməsin bir misrasını təşkil edir ki, bu da aşiq müxəmməslərində hər bəndin beş misradan ibarət olduğunu təsdiqləyir. Çünki elə bir şeir forması yoxdur ki, ondakı misraların biri 7, digəri isə 8 hecadan ibarət olsun. Aşiq Ələsgərin yuxarıda birinci bəndi təqdim olunan “Bu gün” rədifli müxəmməsi əruzun rəməl bəhrinin 9 növünə, *fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilün* ölçüsünə uyğun gəlir.

Aşiq Ələsgərin el gözəlinin tərifinə həsr olunmuş məşhur “Mələk” rədifli müxəmməsinin ilk bəndinə diqqət edək:

Mən səni bənzətmişəm (7)
Huriyə, qılmana, Mələk! (8)
Baxışın canlar alır, (7)
Qəmzən çəkir qana, Mələk! (8)
Qaşın qüdrətdən çəkilib, (8)
Oxşayır kamana, Mələk! (8)
Xalının bir dənəsin (7)
Vermərəm cahana, Mələk! (8)
Üzün görüb ayrı düşən (8)
Qalar yana-yana, Mələk! (8) [1, s.146-147]

Təqdim edilən bu nümunədə isə toplanma və nəşr zamanı yol verilən xətlər özünü göstərir ki, bu da vəznə pozmuş olur. Üçüncü (əslində ikinci) misranın ilk sözünün “*Baxışın*” kimi verilməsi vəzn baxımından qüsurlu yaradır. Belə ki, həmin söz misranın ilk təfiləsinin *fə'ilAtün*, yəni iki qısa, iki

uzun heca şəklində olmasını tələb edir. Amma Aşıq Ələsgərin əsərlərinin bəzi nəşrlərində “*Baxışın*” sözü “*Gözlərin*” şəklindədir ki, bu da birinci misranın ilk təfiləsinə (*fA'ilAtün*, yəni uzun, qısa, uzun, uzun heca) tam uyğun gəlir və vəzn pozuntusunu aradan qaldırır. Eləcə də “*Xalının bir dənəsin*” misrasındakı “*dənəsin*” sözü “*danəsini*” şəklində olarsa, vəzn pozuntusu aradan qalxar. Qənaətimizə görə, bu da toplama zamanı yol verilən xəta kimi dəyərləndirilməlidir. Aşıq Ələsgərin bu müxəmməsi rəməl bəhrinin ikinci növündə, *fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilün* ölçüsündədir. Aşığın müxəmməslərinin çoxunun məhz rəməl bəhrində olması həmin bəhrin intonasiya baxımından heca vəznı ilə yaxınlıq təşkil etməsi ilə bağlıdır.

Aşıq Ələsgərin müxəmməsləri mövzu baxımından rəngarəngdir. Onların bir qismi el gözəllərinin tərifinə, ikinci qismi vətənin təbii mənzərələrinin təsvirinə, üçüncüsü əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərin təbliğinə, dördüncüsü dövrün, zamanənin ictimai eyiblərinin tənqidinə, beşincisi mərdliyin, igidliyin tərənnümünə həsr edilmişdir. Aşığın “*Kimi*” və “*Deyin*” rədifli müxəmməslərində el qəhrəmanı Dəli Alının mərdliyi, igidliyini vəsf olunur:

*Dəli Alı sədd açıb
Şah Abbas dövrünü kimi;
Yanında yoldaşları var,
Azərbaycan xanı kimi;
Zeynalabdin bəy bəzənib
Misirin sultanı kimi.
Hər yana kağız dağıldı
Süleyman fərmanı kimi;
Yetmiş iki millət gəldi,
Ərəsat divanı kimi [1, s.142].*

Aşıq Ələsgərin müraciət etdiyi klassik şeir janrlarından biri də qəzəldir. Məlumdur ki, qəzəl divan ədəbiyyatının əsas janrlarındandır. Qədim bir tarixə malik bu janrın əsas mövzusu məhəbbət olsa da, digər mövzulara həsr edilmiş qəzəllər də vardır. Qəzəl janrında yazılan əsərlərin musiqi ilə bağlılığı çoxdur. Çünki tarixən muğam dəsgahları qəzəl üstündə ifa olunmuşdur. Qəzəl həcminə görə, adətən, 5, 7, 9, 11 və daha çox beytdən ibarət olur. Birinci – mətlə beyti təşkil edən misralar bir-biri ilə həmqafiyə (*aa*), sonrakı beytlərdə isə birinci misra sərbəst, ikinci misra isə mətlə beyti ilə həmqafiyə olur: *ba, ca, ...*. Sonuncu – məqtə beytdə isə, adətən, müəllif öz təxəllüsünü verir.

Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq, həm aşıq şeirində, həm də Ələsgərin yaradıcılığında qəzəl janrı müxəmməs janrı ilə müqayisədə o qədər də işlək deyil. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi qəzəlin şeir vahidinin beyt olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, həm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, həm də aşıq şeirində türk folklor ənənəsinə uyğun olaraq dördlük şeir şəkli həmişə üstünlük təşkil etmişdir. Dördlük şeir şəkli eyni zamanda həmin nümunələri xalq dilinə məxsus ritm və ahəng baxımından da tamamlayır, vahid bir bütövlük yaradır. Odur ki, həm müxəmməsin şeir vahidinin bənd olması, həm də aşıq sənətində müxəmməslə bağlı havaların mövcudluğu aşıqlar üçün bu janra aid nümunələri musiqi üstündə ifa etmək elə də çətinlik yaratmamışdır. Qəzəl janrında isə şeir vahidi beyt olduğu üçün onların saz havası üstündə oxunması müəyyən dərəcədə çətinliyə səbəb olmuş, bu forma ritm və intonasiya baxımından aşıqlar üçün əlverişsiz sayılmışdır. Fikrimizcə, məhz buna görədir ki, müxəmməslə müqayisədə aşıq yaradıcılığında qəzəl janrına nisbətən az müraciət edilmişdir.

Qəzəl janrının aşıq şeirində geniş yayılmamasının başqa bir səbəbi isə onun əruz vəznində olması ilə bağlıdır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu, qəzəlin şeir vahidinin beyt olması ilə müqayisədə özünü ikinci dərəcəli cəhət kimi göstərir. Çünki aşıq şeirində divani və müxəmməslər də əruz vəznindədir. Lakin onlar qəzəllə müqayisədə daha işləkdir. Ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılığında qəzəl janrında olan nümunələr 1-10 arasındadır. Aşıq Ələsgərin qəzəl janrında 2 şeiri vardır. Həm aşıq şeirində, həm də Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında olan qəzəl nümunələrinə

əsasən, deyə bilərik ki, aşiq şeirinə aid qəzəllərdə istifadə edilən bəhrlərin növləri dördböhlümlü təfilələr şəklindədir. “Aşiq sənətinin yığma sənət təbiəti, musiqi-şeyr-plastikanın üzvi birliyi vəzn dəyişkənliyinin mənşəyini təyin etməyə imkan verdiyindən” [2, s.122] aşiq şeirinə məxsus dördböhlümlü misralar (qəliblər) oxunuş zamanı ikiböhlümlü qəliblər şəklində ifa olunur ki, nəticədə həmin nümunələrin hər beyti dörd misralıq şeyr şəklinə çevrilir. Bu isə onları ritm və ahəng baxımdan aşiq şeyri nümunələrinə yaxınlaşdırır. Aşiq Ələsgərin də hər iki qəzəli əruz vəzninin həzəc bəhrində, dördböhlümlü təfilələr şəklində yazılmışdır.

Məlum olduğu kimi, qəzəl janrında əsas mövzu məhəbbət olduğundan, aşiq yaradıcılığına aid qəzəllərdə də aşiqanə qəzəllər üstünlük təşkil edir. Ancaq Aşiq Ələsgərin qəzəllərində nəsihətamiz fikirlərə üstünlük verilmişdir. Bir çox hallarda həmin qəzəllər məzmununa görə aşiq yaradıcılığındakı ustadnamələri xatırladır. Onlarda da öyüd, ibrət, hikmət və nəsihət əsas məzmun xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. Dünya malına hərisliyin və var-dövlət toplamağın faydasızlığını, qonşu haqqının gözlənilməsini xatırladan aşiq insan həyatının sonunun ölüm olduğunu, onun bu dünyadan yalnız “beş arşın ağ” apara biləcəyini yada salaraq deyir:

*Ölümü sal yadına, qul olma dünya malına,
Yaradan öldürəcək, qoymayacaq bir bəşəri.*

*İbtida, soruşarlar səndən qonşunun sualın,
Eşitmişəm alimdən, var hədisi-mötəbəri.*

*Yığasan bu dünyanın malını, anbar edəsən,
Beş arşın ağdı payın, yoxdu sana heç səməri [1, s.190].*

Aşiq Ələsgərin “İstər” rədifli qəzəlindən verilmiş aşağıdakı nümunə də nəsihətamiz məzmunludur, aşiq sanki burada insanları qruplara bölərək onları səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə təqdim edir:

*Bilin, bu dəhri-dünyada hərə bir növ calal istər,
Kimi talibdi üqbaya, kimi dünyada mal istər.*

*Kimi sidq ilə könüldən tutub haqqın damənindən,
Kimi məddahi-mövladı, kimi göyçək camal istər [1, s.189].*

Aşığa görə, Allah hərəyə bir cür ruzi vermişdir. Bunu dərk edən kimsə haram mala meylil etməz, halal ruzi istəyər:

*Ona dağdan verir ruzi, buna ol qəri-dəryadan,
Bu mətləbi qanan kimsə haram gəzməz, halal istər.*

*Bu mətləbi qanan çoxdur, mütəlləq etiqad etməz,
Bu əmrə etiqad etmək dərin mərfət, kamal istər [1, s.189].*

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Aşiq Ələsgərin əldə olan hər iki qəzəli ustadnamə səciyyəli olsa da, onlarda məhəbbətlə bağlı məqamlar da vardır.

Aşiq Ələsgərin ədəbi irsində klassik ədəbiyyatda işlək olan mərsiyə janrında bir nümunə vardır. Ümumiyyətlə, mərsiyə aşiq ədəbiyyatında işlək janr olmasa da, aşığın bu mərsiyəsi kamil sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Həmin mərsiyə klassik ədəbiyyatda işlək olan mərsiyələrin forma və məzmun xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Aşiq Ələsgərin “Bu gündə” rədifli mərsiyəsi hər bəndi dörd misradan ibarət olan səkkiz bəndlik bir şeyirdir. Mərsiyə

*Qan ağla, gözüüm, şahı-şəhidana bu gündə,
Oğlunu verib ümmətə qurbana bu gündə [1, s.191] .*

– beyti ilə başlayır və bu beyt hər bənddən sonra nəqərat kimi eynilə təkrarlanır və həmin beytlə də bitir. Bütün bəndlərin ilk üç misrası bir-biri ilə həmqaflıdır, sonuncu misrası isə nəqərat beytindəki “bu gündə” rədifi ilə tamamlanır:

*İndiki deyil, qalü bəladandı bu peyman,
İncitmə, olum haşimi xallarına qurban!
İlqar eləyib haqq ilə ol şahı-şəhidan,
Əsgəri verib oxlara nişana bu gündə [1, s.191].*

Aşıq Ələsgərin bu mərsiyəsi Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseynin şəhadətinə və onun ailə üzvlərinin başına gətirilən müsibətə həsr edilmişdir. Aşıq həmin müsibəti yanıqlı bir dildə, poetik şəkildə ifadə etməyə nail olmuşdur:

*Xeyməyə yanar eyvanı, otağı olanlar,
Əsirə yanar əsiri, dustağı olanlar.
Ey sinəsində qardaş, oğul dağı olanlar,
Gərək gələsiz şur ilə əfqana bu gündə [1, s.191].*

Əsər əruzun həzəc bəhrinin səkkizinci növündə, məf’Ulü məfA’İlü məfA’İlü fə’Ulün ölçüsündə yazılmışdır ki, bu da onun ahənginə xüsusi bir intonasiya və yağı qatmışdır.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, tədqiqatlar göstərir ki, Aşıq Ələsgər klassik ədəbiyyatdan gələn müxəmməs, qəzəl və mərsiyə kimi janrlara müraciət edərək aşıq şeirində bu janrların klassik nümunələrini yaratmışdır. Aşığın müxəmməs və qəzəlləri ilə tanışlıq bir daha təsdiqləyir ki, həmin janrlar aşıq şeirində bir sıra yeni forma və məzmun keyfiyyətləri qazanmışdır. Həmçinin Aşıq Ələsgərin qəzəllərində hikmətamiz məzmunun üstünlük təşkil etməsi onlarda aşıq şeirində yer alan ustadnamələrin təsiri ilə formalaşan məzmun keyfiyyəti kimi özünü göstərir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Aşıq Ələsgərin klassik ədəbiyyata məxsus janrlardan istifadə dərəcəsinin öyrənilməsi həm həmin janrların aşıq şeirində tutduğu yeri, keçdiyi inkişaf yolunu, özünəməxsusluğunu, qazandığı yeni keyfiyyətləri üzə çıxarmaq, həm də aşıq şeiri janrlarının tarixi poetikasını öyrənmək baxımdan əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
2. Eldarova Ə.M. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı: Elm, 1986.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
4. Həkimov M. Azərbaycan aşıq şeir şəkilləri və qaynaqları. Bakı: Maarif, 1999.
5. Qasımlı M. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
6. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 hissədə, II hissə. Bakı: Elm, 2006.
8. Paşayev S. Ağdabanlı Qurban və müasirləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1969.

Жанры классического стиха в ашугской поэзии (В творчестве Ашуга Алескера)

Ханум Мирзоева

Доктор философии по филологии

Институт Фольклора НАНА. Азербайджан

E-mail: xanim102@mail.ru

Резюме. Азербайджанская ашугская поэзия исторически связана с классической литературой и в результате этой связи обогатилась с точки зрения темы, содержания, формы и жанра. Поэзия ашугов имеет несколько широко используемых жанров. Такими жанрами классической поэзии богато творчество наиболее яркого представителя азербайджанской поэзии Ашуга Алескера (1821-1926). В статье особенности жанров классической поэзии, использованные в творчестве Ашуга Алескера, связаны с тем, что ашугская поэзия обладает своеобразным ритмом и гармонией, поэтической ецелостностью. Стихи Ашуга Алескера в жанрах классической поэзии анализируются по теме, содержанию, форме, ритму и стилистическим особенностям.

Ключевые слова: жанр, газель, мухаммас, элегия, ритм, аруз

Redaksiyadan

Jurnalımızın ötən sayında (2021, № 1) Aysel Əfəndiyevanın “1920-ci illər Azərbaycan mühacirət nəsrində milli istiqlal hərəkətinin inikası (hekayə janrı örnəkləri əsasında)” adlı məqaləsinin ingilis dilli xülasəsində “Zarif Afandi” yanlış olaraq, “Elegant Effendi” şəklində verilmişdir. Müəllifdən və oxuculardan üzr istəyirik.

İÇİNDƏKİLƏR / № 1, 2022

İsa Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşması problemləri	5
<u>Azərbaycan ədəbiyyatı</u>	
<i>Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü</i>	
Yelena Teyer. Nizami Gəncəvi poeziyasının üslubi özəlliklərinin bəzi tərcümə problemləri (polyak və rus dillərinə tərcümələr əsasında)	13
Zəkulla Bayramlı. Nizami Gəncəvi və “erməni məsələsi”	18
Zakirə Əliyeva. “Nizami Gəncəvi İli”ndə Ədəbiyyat İnstitutu alimlərinin elmi-tədqiqatları və ictimai fəaliyyətləri	24
<i>Tənqidi realizm və romantizm epoxası</i>	
Akif İmanlı. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində şəxs adlarının (antropo-nimlərin) semantikasi və üslubi xüsusiyyətləri	36
Elmira Məmmədova-Kekeç. Erməni-müsəlman davası: tarixdə və dramaturgiyada (<i>Cəfər Cabbarlı və Süleyman Sani Axundovun pyesləri əsasında</i>)	44
Ülviyyə Abdullayeva. Cümhuriyyət dövrü poeziyasında turançılıq	61
<i>Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Aslan Salmanov. Vurğunşünaslıq: tədqiqatlar və təhriflər (<i>Tekstoloji dəqiqləşdirmələr</i>)	68
Nuranə Əsədullayeva. Əbülhəsən yaradıcılığında sinfi düşmən obrazları	77
Pərvin Nurəliyeva. Çağdaş Azərbaycan poeziyasında Rəsul Rza fenomeni	86
<i>Milli özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı</i>	
Yaşar Qasımbəyli. Məhəmməd Füzulinin tragizmi (<i>Çağdaş klassik poeziya müstəvisində</i>)	90
<i>Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Hənifə Səlifova. Vətən müharibəsi hekayələri	97
Səbirə Müzəffərli. Çingiz Əlioğlu poeziyasının erkən dövründə avanqard axtarışlar	104
<i>Mühacirət ədəbiyyatı</i>	
Abid Tahirli. Məhəmməd Altunbəyov yaradıcılığında soyqırımı siyasətinin ifşası	109
Pəri Hümətova. Yeni dövr ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuliyə həsr edilmiş şeirlər (<i>Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” əsəri əsasında</i>)	115
<i>Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Qəndab Əliyeva. Eldar Muğanlı poeziyasında sosial-siyasi motivlər	120
Sahab Əliyeva. Naxçıvanın elmi mühitində Cənubi Azərbaycan mövzusu	128
<i>Uşaq ədəbiyyatı</i>	
Safurə Quliyeva. Uşaq ədəbiyyatının cəfəkeşi	136
Gülmar Qəmbərova. Çağdaş Azərbaycan uşaq nəsrində elmi-fantastik xüsusiyyətlər (<i>Reyhan Yusifqızının yaradıcılığı əsasında</i>)	142
<u>Folklorşünaslıq</u>	
Xanım Mirzəyeva. Aşıq poeziyasında klassik şeir janrları (<i>Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı əsasında</i>)	147

CONTENTS / № 1, 2022

İsa Habibbəyli. Problems of the formation of Azerbaijani literary criticism	5
<u>Azerbaijani literature</u>	
<i>Common beginning and Renaissance age</i>	
Helena Teer. Some problems of translation of stylistic features of Nizami Ganjavi's poetry (based on Polish and Russian translations).....	13
Zakulla Bayramli. Nizami Ganjavi and "Armenian issue"	18
Zakira Aliyeva. Scientific researches and social activities of scientists of Institute of Literature in the "Year of Nizami Ganjavi"	24
<i>The epoch of critical realism and romanticism</i>	
Akif İmanlı. Semantics and stylistic features of Character names (anthroponyms) in Abdurrahim bəy Həgverdiyev's stories	36
Elmira Məmmədova-Kekeç. Armenian-Muslim conflict: in history and dramaturgy (Based on Jafar Jabbarlı and Suleyman Sani Akhundov's plays)	44
Ulviyyə Abdullayeva. Turanism in the poetry of the Republican period	61
<i>Soviet period Azerbaijani literature</i>	
Aslan Salmanov. Vurgun studies: researches and misinformation (Textological clarifications)	68
Nurana Asadullayeva. Images of the class enemy in the works by Abulhasan	77
Parvin Nuraliyeva. Phenomenon of Rasul Rza in the contemporary Azerbaijan poetry	86
<i>National self-consciousness and literature of independence</i>	
Yashar Gəsimbəyli. Tragedy of Mahammad Fuzuli (In the context of modern classic poetry)	90
<i>Multi-method Azerbaijani literature of the independence period</i>	
Hanifa Salıfova. Stories of the patriotic war	97
Sabira Muzaffarlı. Avant-garde searches in the early period of Chingiz Alioglu's poetry ...	104
<i>Migration literature</i>	
Abid Tahirli. Exposing the policy of genocide in Mohammed Altunbai's works	109
Pəri Həmbətova. The poems devoted to Mahammad Fuzuli in the literature of new period (On the basis of the work "Fuzuli" by Salim Rəfiq Rəfioglu)	115
<i>South Azerbaijani Literature</i>	
Gəndəb Aliyeva. Socio-political motives in the poetry of Eldar Məğanlı	120
Səhab Aliyeva. The topic of South Azerbaijan in the scientific milieu of Nəxçivan	128
<i>Children's Literature</i>	
Safura Guliyeva. Sufferer of children's literature	136
Gülənər Gəmbərova. Scientific-fantastic genres in the contemporary Azerbaijani children's prose (On the basis of the creative work of Reyhan Yusifgizi)	142
<u>Folklore studies</u>	
Xənim Mirzəyeva. Classical poem genres in the ashug poetry (On the basis of Ashiq Alasgar's creativity)	147

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri
The Scientific works of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
Научные Труды Института Литературы имени Низами Гянджеви НАНА

Nəşriyyat redaktoru: fil.f.d. **Töhfə Talibova**
Publishing editor: Ph.D in philology **Tohfa Talibova**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**
Make up editor: **Rashid Karimli**

Korrektor: **İradə Orucova**
Proofreader: **Irada Orujova**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri –
“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” jurnalında məqalələr pulsuz çap olunur.

www.journal.literature.az

Çapa imzalanıb: 06.07.2022. Formatı: 70x100 1/16

Approved to the print: 06.07.2022. Format: 70x100 1/16

Tirajı 300 nüsxə. Həcmi: 10 ç.v.

Edition 300 copy. Size: 10 p.p.

=====

Jurnal “Elm və Təhsil nəşriyyatı–1” MMC-də
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.